RĀMACANDRA'S

MALLIKĀMAKARANDANĀṬAKA

L. D. SERIES 91

GENERAL EDITORS
DALSUKH MALVANIA
NAGIN J. SHAH

Edited By
MUNI SHRI PUNYAVIJAYAJI
Introduction, Notes Etc. By
V. M. KULKARNI
Director,
B. L. Institute of Indology, Patan

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD-9

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

RĀMACANDRA'S

MALLIKĀMAKARANDANĀṬAKA

L. D. SERIES 91

GENERAL EDITORS
DALSUKH MALVANIA
NAGIN J. SHAH

Edited By
MUNI SHRI PUNYAVIJAYAJI
Introduction, Notes Etc. By
V. M. KULKARNI
Director,
B. L. Institute of Indology, Patan.

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD-9

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Printed by
Shri Ramanand Printing Press
Kankaria Road,
Ahmedabad-22,
and Published by
Nagin J. Shah
Director
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9

FIRST EDITION
February 1983

~~PRICE RUPEES 30/-~~
Revised Price Rs. Rs 60 =
L. D. Indology

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

महाकवि श्रीरामचन्द्रविरचितं

मल्लिकामकरन्दनाटकम्

संपादक
मुनिराज श्री पुण्यविजयजी
प्रस्तावना, टिप्पण आदि
बा. म. कुलकर्णी

प्रकाशक :
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर अहमदाबाद-९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

PREFACE

The L. D. Institute of Indology has great pleasure in publishing the *Mallikāmakaranda*, a Sanskrit play by Rāmacandra, a pupil of Āc. Hemacandra and author of several works. The work is edited by a great scholar Late Munirāja Shri Punyavijayaji probably on the basis of that solitary manuscript the photocopy of which is preserved in the Muni Punyavijayaji Collection in the L. D. Institute of Indology. This text edited by Muni Shri Punyavijayaji was printed for the first time in our Research Journal SAMBODHI Volume VII.

When we thought of issuing the work in book-form, we requested Dr. V. M. Kulkarni, Director, B. L. Institute of Indology, Patan, to write an Introduction and Critical Notes to the text. He gladly accepted our request and fulfilled the task as perfectly as possible. His introduction is illuminating. It gives succinct account of Rāmacandra's life, date and works, summarises the plot, examines how far Rāmacandra is successful in creating convincing realistic characters, constructs his personality as revealed by his works, brings out salient features of his style and evaluates him as a dramatist. Dr. Kulkarni has no doubt taken great pains in the preparation of Critical Notes. They bear testimony to the meticulous care with which he has done his work and the range of his scholarship. Moreover, he has prepared ten appendices, thus enhancing the value of the edition,

We are most grateful to the Late Munirāja Shri Punyavijayaji and Dr. V. M. Kulkarni for this excellent edition of the *Mallikāmakaranda*. We hope students and scholars of Sanskrit Literature will enjoy the work.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-380 009.
15th January 1983.

Nagin J. Shah
Director

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

CONTENTS

	Pages
Characters in the Drama	1–2
Introduction	3–35
Rāmacandra : His Life, Date and Works	3–5
A Detailed Summary of the Plot	5–17
Characters	18–19
Mallikāmakaranda : A Prakaraṇa	20–22
Poet's Personality as revealed by his works	22–26
Rāmacandra as a dramatist	26–30
Rāmacandra's Style	30–32
Some Technical Terms in the Sanskrit Drama	32–35
Text of the Mallikāmakarandanāṭakam	1–64
मल्लिकामकरन्दस्थपद्यानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी	65–67
Critical and Comparative Notes	69–105
परिशिष्टाः	106-165
१ मल्लिकामकरन्दनाटकशब्दसङ्ग्रहः	106-138
२ मल्लिकामकरन्दनाटकान्तर्गतानि महाकविश्रीरामचन्द्रस्य सुभाषितानि	139–145
३ प्रबन्धशतकारिमहाकविश्रीरामचन्द्रस्य नूतनकाव्यनिर्मितिविषये दर्पोक्तिः	146–148
४ महाकविश्रीरामचन्द्रविरचितकतिपयनाटकानां रसग्रहणम्	149–150
५ श्रीभर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकात् मल्लिकामकरन्दनाटके समुद्धृताः कतिपयाः श्लोकाः	151
६ महाकविश्रीरामचन्द्रस्य नाटकान्तरेषु समुपलभ्यमानाः मल्लिकामकरन्दनाटकस्थाः कतिपयाः श्लोकाः गद्यांशाश्च	152–153
७ मल्लिकामकरन्दनाटके प्रयुक्तानां वृत्तानां सूचीपत्रम्	154-156
८ मल्लिकामकरन्दनाटकगता अलङ्काराः काव्यप्रकाशोक्तलक्षणसहिताः	157–158
९ मल्लिकामकरन्दनाटके महाकविश्रीरामचन्द्रेण प्रयुक्तानां विरलदृष्टान्तानाम् अभिनवशब्दानां सूची	159
१० नाटकविषयककतिपयपारिभाषिकशब्दाः (लक्षणसहिताः)	160-165
शुद्धिपत्रम्	166

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

CHARACTERS IN THE DRAMA

Men

Makaranda	– The Hero
Vaiśravaṇa	– A sea-trader, transformed into a Śuka (parrot) by Candralekhā and restored to his original form by Makaranda.
Citrāṅgada	– The rival of the Hero, a Vidyādhara-prince.
Śreṣṭhī	– A merchant, named Brahmadatta, foster-father of Mallikā, the Heroine.
Śuka	– A sea-trader, by name Vaiśravaṇa, who was transformed into a parrot (Śuka) by Candralekhā.
Sundaraka	– 'Puruṣa', an attendant of Mallikā, the Heroine, and of her father, Brahmadatta.
Karāla	– An attendant of Citrāṅgada.
Koraka	– An employee of the merchant Brahmadatta (Śreṣṭhī)
Devalaka	– An attandant of Candralekhā, mother of the Heroine (Mallikā).
Kapiñjala	– Companion of Citrāṅgada.
Tāmarasa	– An employee of Candralekhā, mother of the Heroine (Mallikā).
Baṭu	– A 'Chap', announcing the approach of the time fixed upon (by astrologers), as auspicious for the performance of marriage.
Brahmadatta	– The name of a merchant, the foster-father of the Heroine (Mallikā).
Mākanda	– An inmate of Gandhamūṣikā's āśrama.
Yakṣa	– Kādamba (or Kādambaka), the lord of the Yakṣas, who waits upon the revered Vāriṣeṇa. The idol of this Lord of the Yakṣas is duly replaced by Makaranda at the time of the wedding of Mallikā with the Yakṣa.
Tāpasa or *Tāpasakumāra*	– Mallikā, transformed into a Tāpasa (or Tāpasakumāra) by the use of a magic pill by her mother Candralekhā (with a view to protecting her from abduction).
Dyūtakarāḥ	– Gamblers, the creditors of Makaranda, the Hero.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Women

Mallikā	– The Heroine, the daughter of Candralekhā—a Vidyādhara queen, born of a Kirāta (forester) youth, deserted immediately on her birth and brought up by the foster-parents, the merchant Brahmadatta and his wife, Bandhumatī or Bandhusundarī.
Candralekhā	– The chief queen of the Vidyādhara sovereign ruler Vainateya, banished on account of her misconduct.
Bandhumatī or *Bandhusundarī*	– The wife of the merchant Brahmadatta and the foster-mother of Mallikā.
Manoramā	– The wife of the sea-trader Vaiśravaṇa who was transformed, by use of magic, into a Śuka (parrot).
Yūvati	– Mallikā herself is referred to as Yuvati before the story of her birth and bringing up is disclosed to Makaranda, the Hero.
Bandhulā	– Name of the maid of Mallikā (referred to as Yuvati).
Ceṭī	– Maid to Yuvati (Mallikā), named Bandhulā.
Ceṭī	– Maid of Mallikā, named Māgadhikā.
Ceṭī	– Maid of Mallikā, named Lavaṅgikā.
Gandhamūṣikā	– Name of a revered Parivrājikā highly respected by Candralekhā, mother of Mallikā (the Heroine) and Citrāṅgada, a Vidyādhara prince, suitor of Mallikā (the Heroine) and Makaranda's (the Hero's) rival,

Characters mentioned or Persons referred to

Vainateya	– Name of a Vidyādhara King, lord of Rathanūpuracakravālanagara, the husband of Candralekhā whom he banished for her misconduct.
Kirāta-yuvā	– A Forester-youth with whom Candralekhā enjoyed love's dalliance.
Jinadatta	– Name of a merchant, resident of Suvarṇadīpa, and the father of Makaranda (the Hero).

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

INTRODUCTION

Rāmacandra : His Life, Date and Works[1]

Rāmacandra was the chief disciple of the great Ācārya Hemacandra (A.D. 1089–1173). He takes pride in mentioning this fact in the prologues of some of his plays.[2] The title 'Kavikaṭāramalla' was conferred on him by Siddharāja Jayasiṁha for his power of composing poems speedily or quickly. He had, it is said, lost one eye, although its precise cause is not known. He was a devout votary of Jainism, a fact attested to by the number of 'strotras' he wrote in praise of the Jinas. He was fearless. In spite of the orders of King Ajayapāla he refused to impart knowledge to his fellow-student Bālacandra whom he considered to be an unworthy pupil His works bear testimony to his love of freedom here on earth and ardent desire for freedom from the cycle of birth and death.[3]

Although he was a 'muni', whose chief essence is praśama (quietitude) he had a keen aesthetic sense, he was a lover of literature, seientific as well as artistic. It appears from his stout defence of writing plays that he was severely criticised by his contemporary critics for writing plays treating of love, laughter, heroism, etc.[4] It also appears that he was charged of plagiarism in his own days by his spiteful critics whom be effectively replies to and silences.[5] He was a very learned monk as he was proficient

1 For a detailed account vide (i) L. B. Gandhi's Introduction (in Sanskrit, pp. 22–39) to *Nalavilāsa*, pub. in GOS as No XXIX, Faroda, 1926 and (ii) the Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra : A Critical Study (pp. 209–237) by Dr. K. H. Trivedi, pub. in L. D. Series as No. 9, Ahmedabad, 1966.

2 Vide Prologues to *Nalavilāsa, Kaumudīmitrāṇanda* and *Mallikā–Makaranda.*

3 Svātantryaṁ yadi Jivitāvadhi mudhā svarbhūrbhuvo vaibhavam —Nalavilāsa I.2.c
Sūktayo Rāmacandrasya- - -svātantryaṁ. .Harṣavṛ(sṛ)ṣṭayaḥ —Satyahariścandra I.5
—Nirbhayabhīma I–2.
And, concluding benedictions in his various plays

4 नटः —(सावज्ञम्) भाव, प्रशमरसिकवैदुष्येण धर्मदेशनाविधानैकप्रगल्भवाचो वाचंयमाः शृङ्–
गार हास्य-वीर-प्रमुखरसमयानामनर्हाः खलु नाट्यप्रबन्धानाम् ।
सूत्रधारः—मार्ष सांप्रतं ग्रामीणचातुरीवन्ध्यमभिदधासि ।
शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां जानते तु जगन्त्यपि ।
जन्मैव दिवि देवानां विहारो भुवनेष्वपि ॥—Mallikā–Makaranda, I.

5 Vide : नटः (सावहेलम्) भाव,
परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।
निबद्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

in grammar, Logic and Poetics[6] He was also conversant with the art of singing, music and dance and was well-versed in the ways of the world.[7]

He proudly refers to himself as 'Prabandha-śata-kartā'. But the works he wrote do not make the number '100'. We should interpret the 'title' to mean 'an author who wrote a large number of works'. He wrote śastra (scientific) works like *Dravyālamkāra* (with a commentary) and *Nāṭya-darpaṇa* (with a commentary) in collaboration with Guṇacandra, and independently *Haimabṛhadvṛttinyāsa*. He wrote plays with a view to bringing round dull-headed men or the foolish people to the right path. He was an indefatigable and industrious poet and polymath. He was very proud of his learning and poetic genius. It is perfectly understandable if one is justly proud of his abilities and achievements. Some of his utterances, however, indicate that he was boastful.[8]

सूत्रधारः—मार्ष नास्य पर्यनुयोगस्य वयं पात्रम् । अत्रार्थे प्रबन्धविधानसमानकालाः
सुमेधस एव प्रमाणम् । —Kaumudimitrāṇanda I. 5

Also vide ; Mallika-Makaranda I. 7-8.

6 Vide : शब्दलक्ष्म–प्रमालक्ष्म–काव्यलक्ष्म–कृतश्रमः ।
वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ, प्रवाह इव जाह्नुजः ॥
—Nāṭyadarpaṇa, p. 103 v. 4

And, न गीत-वाद्य-नृत्तज्ञाः लोकस्थितिविदो न ये ।
अभिनेतुं च कर्तुं च प्रबन्धांस्ते वहिर्मुखाः ॥ —Ibid, p. 21 c. 4

And also, पञ्चप्रबन्धमिषपञ्चमुखानकेन विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यस्य कीर्तिः ।
विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं कस्तं न वेद सुकृती किल रामचन्द्रम् ॥
—Raghuvilāsa, I. 3

प्राणाः कवित्वं विद्यानां लावण्यमिव योषिताम् ।
त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै ततो नित्यं कृतस्पृहाः ॥
—Nāṭyadarpaṇa. p. 22 v, 9

7 Cf. .नाटकेन राजादिरुत्तमप्रकृतिर्व्युत्पाद्यते...वणिगादिर्मध्यमप्रकृतिः प्रकरणेन । दुर्मेधसां हि न्याय्ये
वर्त्मनि वृत्त्यर्थं कवयोऽभिनेयप्रबन्धान् ग्रथ्नन्तीति । —Nātyadarpaṇa, p; 106

8 Cf : कविः काव्ये रामः सरसवचसामेकवसतिः ।—Nalavilāsa I. 2.a.

And, प्रबन्धानाधातुं नवभणितिवैदग्ध्यमधुरान्
कवीन्द्रा निस्तन्द्राः कति नहि मुरारिप्रभृतयः ।
ऋते रामान्नान्यः किमुत परकोटौ घटयितुं
रसान् नाट्यप्राणान् पटुरिति वितर्को मनसि नः ॥
—Nalavilāsa I.3
—Kaumudimitrāṇanda I.3

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

After the death of Hemacandra, Rāmacandras' great preceptor, in A.D 1173, King Kumārapāla too died (within a period of six months or so). Ajayapāla, who succeeded Kumārapāla to the throne, was hostile to Rāmacandra—as he believed that Rāmacandra was against his succeeding to the throne—and was responsible for his untimely, unnatural and very tragic death.

A Detailed Summary of the Plot

Prologue: After the Nāndī verse paying homage to Lord Jina, the Sūtradhāra enters the stage and announces his intention to please the appreciative audience. Staging a play before inappreciative spectators is simply ridiculous. His Assistant (Naṭa) appeals to him not to enrage the aesthetes-rasikas-but to think of presenting some play before them. The Sūtradhāra informs him that he has already decided to stage the play *Mallikā-Makaranda* of Rāmacandra, a worthy pupil of that great Hemacandra. The Assistant scornfully says that the 'munis' (sages, monks) are solely devoted to praśama (quietitude) that they are eloquent in delivering religious sermons but in other matters maintain rigid silence and that they are unworthy of dramatic compositions which abound in sentiments like the erotic, the comic, and the heroic. (Such an objection was most probably raised against the dramatist Rāmacandra himself, a Jain monk, writing such plays.) The Sūtradhāra brushes aside the objection saying that although gods are born in heaven, they move about throughout the

---

And also,

व्युत्पत्तिमुखमेव नाटकगुणव्यासे तु किं वर्ण्यते
सौरभ्यप्रसवा नवा भणितिरप्यस्त्येव काचित् क्वचित् ।
यं प्राणान् दशरूपकस्य स करोत्क्षेपं समाचक्षते
साहित्योपनिषद्विदः स तु रसो रामस्य वाचां परः ॥

—Satyahariścandra I.3

And also further,

प्रबन्धा इक्षुवत् प्रायो ह्रीयमानरसाः क्रमात् ।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ॥

—Nalavilāsa, I.4
—Satyahariścandra, I.4
—Kaumudīmitrāṇanda, I.4

And also still further,

सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्तः कलगीतयः ।
स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पञ्चैते हर्षवृ(सृ)ष्टयः ॥

—Satyahariścandra, I.5
—Nirbhayabhīma, I.2

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

three worlds. He suggests thereby that it is perfectly legitimate for (gifted) munis who are devoted to praśama (quietitude) to take to the pasttime of writing plays and or witnessing their performance and appreciating them. Thereupon the Assistant angrily points out how there are numberless (playwrights and) poets who commit literary theft and pass others' poems as their own. The Sūtradhāra firmly replies that the dramatist himself has silenced the dull-headed critics in this matter : "We are determined to take all pains and spare no efforts in writing plays and poems. It is an old 'Vyasana' (1 vice 2 close or intent application or assiduous devotion) with us; and we need not at all blame others for it." The actor, playing the role of Makaranda (the hero of the play), speaks from behind the scenes agreeing with the statement of the Sūtradhāra to look sharp as all the actors are excited and that he himself is eager to let the audience have pleasure of enjoying the play. The Sūtradhāra advises him not to make haste as every great success is attended with troubles. He, who bears physical and mental fatigue obtains the bride of knowledge. It is, announced from behind the scenes that this 'upaśruti (or 'deva-praśna') indicates that he is sure to win a bride as well as great success. The Sūtradhāra and the Naṭa then leave the stage to attend to some other business and with their exit the Āmukha (Prastāvanā, Introduction) comes to an end.

Act I : Makaranda repeating the words of the Sūtradhāra "When our 'vyasana' is very old why should we blame others? –enters the stage. He informs the spectators that he is addicted to gambling since long. He is now full of repentance for this his vice as it is a great stigma on his great family, his study of scriptures and the instruction received from his preceptor. The thought of committing suicide crosses his mind. On second thoughts, however, he thinks that following the right path is the real atonement (prāyaścitta). He therefore decides to spend the night in a rather secluded garden and to leave for an altogether new place at day-break giving the slip to the gamblers, his creditors, and lead there a good life. He sees in front of him a temple dedicated to the god of love, illuminated by a bright lamp. There arrives at that time a young maiden (who later turns out to be Mallikā, the heroine of the play), supported by her maid (Bandhulā) and an attendant carrying a sword in his hand. Fearing that the maiden would not act freely if she were to see him in the light of the lamp Makaranda puts off the light, and hides himself behind a mango-tree in the court-yard of the temple. From the conversation of the two girls he comes to know that the maiden is overcome with terrible grief – although she comes from a rich family – and that she intends to put an end to her life in fear of an impending danger. In view of her dangerous mood the attendant requests her to return home. She, however, conceals her feelings and with a smile on her face asks him not to worry about her.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

She sends both of them away under some pretext. She then attempts to commit suicide by hanging herself. Makaranda however comes out of his hiding, shouts loudly for her maid and attendant to rush up as their mistress is about to kill herself. He takes the initiative, cuts off the noose with his sword. The maiden falls down in a swoon. Makaranda tries to fan her with the end of his garment and shampooes her breast. The maid and the attendant both greatly excited return to the scene of action. The attendant takes him to be a thief. The maid appeals to him to take the ornaments but spare her mistress's life. Makaranda informs them that he is neither a thief nor a paramour. The maiden and Makaranda deeply fall in love with each other. As a token of their first meeting the maiden presents him her pair of ear-rings. Makaranda gladly accepts it. The maid and the attendant disapprove of this act. The attendant angrily depricates her action saying that it is against the code of conduct for a trader's daughter to offer her pair of ear-rings as present to a stranger. He threatens to bring policemen and get back by force the ear-rings from the stranger. He leaves the scene of action. Bandhulā is afraid that he might act on his threat and therefore her mistress should tell the stranger of her impending calamity. Just at that moment gamblers arrive there in search of Makaranda, their debtor. He advises the maiden to go home by the back-door and to see him at that very place the next day at midnight. The maiden with the maid leaves the stage. Makaranda, realising that he has been seen by the gamblers with the help of a lamp nowhid es himself in the hinder part of the temple-

Act II : The conversation between Lavaṅgikā, a female servant of Mallikā, and Koraka, an attendant of the merchant Brahmadatta (the foster-father of Mallikā) informs us that Mallikā has been suffering for the last eight days from love's fever. At his master's behest Koraka gets an announcement made by the beating of drum that the person who would protect Mallikā from being (mysteriously) abducted would be paid five hundred dīnāras. A rogue (Kitava, in the present case, a gambler) has taken upon himself to protect Mallikā. Koraka informs the merchant Brahmadatta and his wife Bandhumatī, the foster-parents of Mallikā, that they have succeeded in finding a 'rescuer' of Mallikā. The merchant asks another servant of his. Sundaraka by name, to bring in his presence the rogue (gambler) who is a debtor and other gamblers, his creditors who are holding him up. The merchant promises the creditors that he would pay off the debts to them the next morning. The Creditors, satisfied with his assurance free the debtor and leave the merchant's residence. He learns from the gambler that his name is Makaranda. The merchant and his wife try to dissuade this young, handsome man from his resolve to protect Mallikā from being abducted by some unknown agency but he

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

remains firm. The merchant then tells him how sixteen years ago he came across a deserted newly-born girl with a signet-ring on her finger and a 'bhūrjakaṇḍaka' (a piece of birch-leaf or amulet) on her fore-arm. He took up the girl and entrusted her to the care of his wife Bandhumatī. As the child was found in the shade of Jasmine plants she has been named as Mallikā by them. The signet-ring bears the name of the Vidyādhara King Vainateya by name, and birch-leaf bears one sentence: "At the end of sixteen years on the fourteenth day of the dark half of the month of Caitra she would be forcibly taken away by killing her husband-cum-protector.' Makaranda now realizes that it is impossible to rescue the girl but puts up appearances and tells the parents not to worry as he would protect their daughter by his magical power. He asks the merchant Brahmadatta to get the material 'for worshipping the charmed-circle' before the performance of the religious ceremony proper. The merchant directs Sundaraka to get the things required for the worship—as ordered by Makaranda. In the meantime the parents along with Makaranda go to see Mallikā who is suffering from fever. Makaranda infers from Mallikā's condition that she is suffering from loves fever. Mallikā and Makaranda both are attracted to each other out of overpowering emotion of love; and both feel guilty as both had already fallen in love with a young man and a youthful damsel respectively exactly eight days ago at midnight in the court-yard of the Cupid's temple. The name of the maid 'Bandhulā' and the voice of Mallikā lead Makaranda to identify his beloved who is no other than Mallikā herself. The materials for worshipping the charmed circle are now brought there. Makaranda helps Mallikā to rise from her sick bed. His touch immediately reminds her of the touch of his hand when he had shampooed her breast in the garden of Cupid. Makaranda bows down to the charmed circle and worships it with the pair of ear-rings which he had received from the youthful maiden who had been saved by him from committing suicide. The sight of the pair of her ear-rings leaves no doubt in Mallikā's mind that the young man with whom she had fallen in love is no other than Makaranda. The parents of Mallikā come to know now of the mutual love between Mallikā and Makaranda. It is already night-Makaranda asks all but Mallikā to leave the place. They do so. Mallikā vows in the presence of Makaranda that she either marries him or remains unmarried. She then requests him not to commit suicide out of love for her nor to persist in preventing her being abducted. He however tells her there is no greater happiness than dying for one's own beloved. Just then a voice from behind the scenes is heard-inquiring whether he is her protector or husband. He replies that he is both, the husband and protector. The voice ridicules the very idea that a contemptible human being should be the protector and husband of a Vidyādhara damsel. The voice further

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

says "Here I abduct this damsel' and asks the damsel not to be sorry at all as she will be made a Vidyādhara queen. Mallikā cries helplessly as she is being abducted in a mysterious way. Her abduction comes as a rude shock to Makaranda. He faints. Regaining consciousness he decides to leave by the back-door and do what befits his deep love for Mallikā.

Prelude (to Act III) : Before the third act proper commences we have a Viṣkambhaka containing a dialogue between Ceṭī (a female servant) and Devalaka (an attendant upon an idol, who subsists on the offerings made to it). This dialogue informs us that Mallikā is not prepared at all to accept Citrāṅgada, a Vidyādhara prince as her husband as she has already fallen in love with a man (called Makaranda). Citrāṅgada every day tries to please Mallikā with diverse acts of courtesy, courting and offering of various means of decoration, gifts and promises of his love but in vain. Candralekhā, the mother of Mallikā would rather kill her daughter than marry her to some one else (other than Citrāṅgada). Mallikā too is firm who would prefer death to marrying some one else (other than Makaranda). Devalaka gives the Ceṭī a wonderful news that in the morning he saw at the *Siddhāyatana* (a Jain temple) *a man*. The Ceṭī is interested in knowing about him as she has been directed by Candralekhā to get his whereabouts. Devalaka asks her to go to the Siddhāyatana where he is resting and he himself proceeds to meet Mallikā and give her divine fruits.

Act III : The main scene opens with Makaranda, who has fainted on account of a sudden fall from high above. After recovering consciousness he wonders where he is. From the various indications he infers that he is in heavenly region. In front of him he sees the everlasting idol of Jina and pays homage. From behind the scenes a voice resembling that of Mallikā is heard by Makaranda. He wants to ascertain whether his guess is correct. He comes across Tāpasa-Kumāra and Manoramā, seated in an arbour. Makaranda is simply struck with wonder at the striking resemblance between Tāpasakumāra and Mallikā. He bows down to Tāpasakumāra. Tāpasakumāra wants to know how he happened to come to this celestial region (the mountain Meru). He pleads ignorance. Makaranda desires to know about Tāpasakumāra's family and why in the prime of life with such a handsome form he has taken to this hard ascetic life. Thereupon he narrates his account : "This mountain Meru is a part of the Vaitāḍhya Mountain. Once, Candralekhā, the wife of the Vidyādhara King Vainateya, who was ruling over Rathanūpura, transgressed the top of this *Siddhāyatana*. As a result of this violation she forgot altogether her lore of flying through the sky and fell down here. She then practised austerities lasting for six months with a view to regaining her lost lore. At

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

the end of the austerities she regained her lost lore. However, being overcome by passion she enjoyed love's pleasures with a young Kirāta (forest dweller). As a result of this love-affair she became pregnant. As soon as she delivered a child she deserted it by putting on its person a few but very valuable ornaments.......... He stops half-way. On being questioned by Makaranda he replies that he was brought up on Pañca-Śaila (Mountain)—no, no, not Pañca-Śaila mountain but here only. Makaranda knows that the latter part of the story is spurious. He believes that the deserted child is none other than Mallikā and that this Tāpasakumāra must be her brother. Tāpasakumāra further tells him that realizing the objects of pleasure, especially, women, to be the source of grief he took to asceticism. Manoramā knows that it is this man whom Candralekhā wants to kill. She requests Makaranda to narrate his life-story. He tells his account thus:

"There was a merchant by name Jinadatta, who lived in 'Suvarṇadvīpa'. He was the best among highly religious persons. He had inherited immense wealth. I was his only son born to him in his late age. I was named Makaranda. Right from my boyhood I squandered away our ancestral wealth by gambling and I had to depend on others for even two meals a day. In the very prime of my life I started visiting harlots." Tāpasakumāra was disgusted with him to hear it and told him not to proceed further in his narration. When Manoramā and Makaranda importuned him to narrate the rest of the account he relented. Makaranda then resumed narration: "As it was not possible for me to live amongst my own relation- and people belonging to my caste I migrated from Suvarṇadvīpa to the mountain Pañca-Śaila. There I was separated from my beloved by an unknown agency in a mysterious way. Then I decided to end my life by throwing myself into the ocean when I saw there a Bhāruṇḍa bird that had arrived. What happened in between I do not know but I found myself this morning in the garden adjoining the *Siddhāyatana*'.' Tāpasakumāra (rightly) thinks that the Bhāruṇḍa bird, greedy of flesh, must have brought him there and suddenly dropped him down from high above. Makaranda then requests Tāpasakumāra to suggest to him some way to put an end to his life. Just then Devalaka arrives there to offer Tāpasakumāra divine fruits. Tāpasakumāra learns from Devalakathat he has been asked by Candralekhā to find out of what form the newly arrived man is and where he is seated. Tāpasakumāra fears something untoward might happen to Makaranda. Just then Māgadhikā arrives there and excitedly says: "A great misfortune is about to visit them". She whispers into the ear of Tāpasakumāra what that misfortune is. Hearing her words Tāpasakumāra feels very much distressed at the hard-heartedness of his mother. He regards Māgadhikā like his own mother and requests her to show the way to save himself and Makaranda.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

She advises Makaranda to go to the *Siddhāyatana* and stay there as (even) minor calamities do not visit a person during his stay in the *Siddhāyatana.* Tāpasakumāra too advises him to go there and follow Māgadhikā's instructions scrupulously. Māgadhikā and Makaranda then leave for the *Siddhāyatana.* From behind the scenes there is the sudden fall or throw of a huge slab of stone from above. It was the doing of Candralekhā who was terribly angry with Makaranda for pursuing her daughter (Mallikā) even in a different dvīpa and wanted to kill him on the spot 'at one stroke'. She asks Devalaka to remove the slab of stone so that she could again kill him although already dead. Devalaka removes the slab of stone but to his surprise none was to be found below it. Candralekhā is sorry that her plot went awry. She gets enraged with Manoramā for interfering in her planned strategy. Tāpasakumāra addresses his mother in these words : "O mother, why do you want to kill that innocent and high-souled man ? You better kill me who is the real source of your agony." Candralekhā is still angry, holds Tāpasakumāra by the hair and asks Devalaka to take Manoramā with him. Thus they all leave the stage.

Act IV : Makaranda, who is seated in the *Siddhāyatana,* thinks to himself as follows : "Although I am separated from my beloved, I do not die. On the contrary, seeing that Tāpasakumāra who bears close resemblance to Mallikā–my beloved–I desire to live. Better I take to asceticism following the example of Tāpasakumāra so that in heaven at least I shall be united with my beloved (Mallikā). But why is Candralekhā infuriated with me ? Certainly she must have abducted Mallikā from her (foster-father) Brahmadatta's house. Māgadhikā could throw some light on this incident of abduction. From behind the scenes a voice is heard : "... O princess where are you now ? Please reply to me. O pitiless Candralekhā, what kind of turbulence or agitation is this of yours that you put obstacles in the way of your own daughter ?" Makaranda recognises the voice to be that of Māgadhikā. She then enters the stage. In her conversation with Makaranda she informs him thus : Mallikā was abducted from Pañca-Śaila and transformed into a male by the use of a magic pill by Candralekhā. She was transformed into a male only to prevent her abduction by an inimical person (Makaranda ?)." Māgadhikā further informs him "she has been taken out from the arbour to her own mansion by Candralekhā and she has been flogged for the simple reason that she still remembers you." Makaranda who is unable to save his beloved from the clutches of her cruel mother wishes to kill himself with a sword but his hand is as it were paralysed. A divine voice, however, prevents him from committing suicide. Māgadhikā explains the purpose of her visit : "I have been sent to offer to you these precious garments and ornaments by my princess (Mallikā). [She actually offers them to him.] She had received them from Citrāṅgada." She has in

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

addition sent his message to you : "You are my husband. You, however, protect yourself by becoming small. Even Hari (in his incarnation as Kṛṣṇa) became an insignificant cowherd (boy) and killed Kaṁsa (his powerful enemy)." After delivering this message she adds that he should remain in the *Siddhāyatana* as no misfortunes overtake a person during his stay there. And if he feels dull and uninterested from the longings of love he might divert himself by visiting the pleasure-lake in the garden. With these words she goes away.

Being oppressed by the scorching heat of the sun, Makaranda takes a walk along the bank of the pleasure-lake in the garden. After a while he comes across the camp of Citrāṅgada. He therefore goes in another direction. He chances to see a secluded mansion. As soon as he enters, he hears a voice advising him not to enter the mansion which is the abode of great sins. Makaranda then notices a parrot, kept in a cage in the courtyard, talking in human voice. Makaranda desires to know the parrot's account. The parrot then narrates his account thus ; There was a sea-trader, Vaiśravaṇa by name and a resident of Vaibhala-nagara. He had a wife called Manoramā. Once both of them got into a ship filled with precious goods of various kinds. On their way they got down to observe the beautiful trees in the forest. In the course of their wandering they came across a middle-aged (lit. aged) lady. She welcomed them both to her own mansion. They stayed there for quite a few days. Once while Vaiśravaṇa was seated on a couch in a room on the top of the mansion, which was all bathed in moon-light, Candralekhā, overcome by passion, invited him for amorous dalliance with her. He being a devout Jain and being devoted to abstinence from sexual intercourse with another's wife rejected her invitation. This infuriated her. Using magical powder she transformed him into a parrot and kept him imprisoned in a cage. That Vaiśravaṇa is my own self; Candralekhā made Manoramā, my wife, work as a female servant with her own daughter Mallikā, who was transformed into a male (Tāpasakumāra). Candralekhā herself, with her retinue, now resides in the hemitage of Gandhamūṣikā, who had come there from Vaibhala-nagara. Makaranda asks the parrot whether there is some way to get out of the wretched condition. He informs him that the touch of a human hand would restore him to his original form. Makaranda pulls him out of the cage and he is restored to his original form. Makaranda asks him to go to the *Siddhāyatana* for his own safety and that there is every chance of his meeting his wife Manoramā there. The parrot (of course, now Vaiśravaṇa) leaves for the *Siddhāyatana*. Makaranda then overhears a converasation from behind the scenes. It is a conversation between Citrāṅgada and Kapiñjala. As directed by his master Citrāṅgada Kapiñjala carries with him pomogranate and other fruits for the parrot.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Kapiñjala tells him that Mallikā is deadly hostile to him. Makaranda wishes to retire to the *Sāddhāyatana*. Kapiñjala reports to his master that the parrot is no longer to be found in the cage Citrāṅgada is taken aback at this for he doesnot know how to face Candralekhā when the parrot has escaped from the custody. Just then Makaranda comes face to face with Citrāṅgada. Kapiñjala tells his master that it is Makaranda who is an obstacle in his path of love (to Mallikā). Citrāṅgada and Makaranda get involved in a verbal contest. Citrāṅgada finally asks Karāla, his servant, to seize Makaranda and take him to the camp. He himself (with Kapiñjala) proceeds to go to the hermitage of Gandhamūṣikā. Thus they all exit.

Prelude to Act V : Manoramā is grateful to Makaranda for restoring her husband to her. She expresses her resolve to help achieve Makarnda's desired object (Mallikā with whom he has desparately fallen in love) even at the cost of her life. She decides to propitiate Gandha-mūṣikā and secure Mallikā for Makaranda through her favour. As she proceeds to go to meet Gandhamūṣikā she sees Devalaka arriving. He does not at all like Candralekhā's hateful attitude towards Makaranda nor her angry behaviour towards Mallikā, her own daughter. He does not see any alternative but death for Mallikā, who has been adstainig from taking food or drink (as a protest against her mother's attitude). Manoramā asks Devalaka why Mallikā does not wish to marry Citrāṅgada, the Vidyādhara prince, who is handsome like Madana. Devalaka pities her ignorance of love's course. Manoramā finds fault with Citrāṅgada who wants to force his love on unwilling Mallikā. She comes to know from Devalaka that Mallikā is in the palace-garden. Devalaka goes away to call Citrāṅgada as directced by Candralekhā; and Manoramā goes to see the revered Gandhamūṣikā.

Act V : The main scene opens with the entry of Mallikā and Māgadhikā. Mallikā wants to know how Makaranda fares. Māgadhikā, with the best of intentions, deliberately gives a false report about Makaranda just to keep her away from thoughts of death. Māgadhikā tries to persuade her to take food without bothering about the agony caused by the wicked. Mallikā replies that none is cruel (or wicked) to her but she is cruel (or wicked) to all; and that she is prepared to do what her mother Candralekhā wants her to do. A voice from behind the scenes is heard "My beloved daughter, what is that desired thing"? It is Candralekhā, being aided by Tāmarasa, who arrives and repeats the question. Mallikā (coolly) replies "My death". Candralekhā is dejected to hear this. She says to Tāmarasa : "I bore the foetus in my womb; I suffered the pains of child-birth: planning deliberately I deserted her in the vicinity of Brahmadatta's house; I have been doing these calculated efforts to marry her to the Vidyādhara prince - all these good things she is ignoring for one fault of mine, viz. I separated her from that contemptible trader with whom she

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

is in love." Tāmarasa, speaking aside to Candralekhā, suggests to her to give up (lit. slacken) her insistence on marying her to Citrāṅgada; for if something untoward (or unlucky) happens to Mallikā it is bound to give rise to a great scandal. Candralekhā is not at all worried about new public scandals. Tāmarasa tells her not to be so very harsh to her own daughter. Candralekhā tries to persuade her daughter to act as she (Candralekhā, her mother) desires. But she is very firm and tauntingly speaks to her mother. She goes to the length of referring to her misconduct (anācāra). Tāmarasa scolds her for making a mention of her own mother's misconduct. He tries to impress on her to act to her mothers' desire. She is, however, firm in her resolve (to marry Makaranda). Candralekhā thereupon tells Tāmarasa to stop arguing with Mallikā and that Citrāṅgada, her prospective husband, would do the rest to change her mind. A voice from behind the scenes is heard : "What room is there for any doubt in the matter ? " Knowing that Citrāṅgada is approaching Candralekhā with Tāmarasa leaves for an interview with Gandhamūṣikā. Just then there arrives on the scene Citrāṅgada with his retinue including Kapiñjala. The dialogue between Citrāṅgada and Mallikā reveals the former's pathetic efforts to win Mallikā's love and Mallikā's deep love for Makaranda. Citrāṅgada then whispers something into Kapiñjala's ear. He goes off the stage. Citrāṅgada then angrily asks Mallikā : " what is your final decision"? She replies: "I shall marry Makaranda and Makaranda alone, and never you". Just at the moment, Makaranda, with his hands tied and dragged by hair, and Kapiñjala enter the stage. Makaranda says to Kapiñjala : " Your master can deprive us—Mallikā and Makaranda himself—of our life but not of our spontaneous bond of love". Mallikā is very much distressed to see her lover in that condition. Makaranda asks her not to lose heart. For her sake he is prepared to face any misfortune or calamity. Mallikā reaffirms her love for Makaranda in the presence of Citrāṅgada: "I shall secure Makaranda as my husband if not in this birth at least in the next birth. Kapiñjala says to her : 'O good girl, you are simple-hearted: All the beings in the world are born in various forms of existence in accordance with their good or evil deeds. So what relation possibly can be there of one being with another when they are born with different form and in different places in their future life ? So give up your obstinacy and accept the Vidyādhara prince as your husband and mounted in the celestial car (lit. lattice of the celestial car) enjoy the beautiful scenes presented by lovely rivers, oceans, mountains and islands.' Mallikā remains silent. Citrāṅgada asks Makaranda to give up his foolish obstinacy and not to court death at his hands. Makaranda replies ; "Kill me and marry this Mallikā." Citrāṅgada asks his man to bring a sword. A servant brings it for him. Mallikā, however, gets ready to be killed first. At this point Māgadhikā says ; "I

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

report this whole incident foreboding evil to Gandhamūṣikā." Citrāṅgada raises his sword and asks Makaranda to remember his (favourite) god. Makaranda remembers the feet of Lord Jina. Mallikā addresses Citrāṅgada first to kill her as she is the root-cause of the misfortune and stands stretching her neck before him. Just then Mākanda arrives on the scene with a message from Gandhamūṣikā. She reminds him of his latest vow—first to present the person to be killed before the idol of the Jina and then kill him. Citrāṅgada is sorry for the lapse and sends a message back : "You personally come and show the man (Makaranda) before the idol of the Jina." Gandhamūṣikā arrives on the scene and scolds Citrāṅgada for his short-sightedness, and assures him, speaking aside, "I shall myself kill Makaranda and persuade Mallikā to love you." Citrāṅgada regards this as a great favour and with his retinue he goes off the stage. Gandhamūṣikā asks Mākanda to bring with him Makaranda (with his hands tied) and Mallikā as well.

Prelude to Act VI : Mākanda is simply amazed at Gandhamūṣikā's enmity to the innocent Makaranda. He is extremely sorry for Makaranda's fate. As directed by Gandhamūṣikā he handed over Makaranda to Vaiśravaṇa who, *he understands,* killed him with a sword in the Tamoguhā (a cave full of darkness). He wishes to go and report the matter to Gandhamūṣikā that Vaiśravaṇa has accomplished the task which she had assigned to him. Just then he sees Tāmarasa approaching. Tāmarasa is bewildered at Mallikā's 'about-turn'. Forgetting her deep love for Makaranda and her hatred against Citrāṅgada she nowadays propitiates Citrāṅgada after inciting Candralekhā and Gandhamūṣikā to kill Makaranda. He comes to know of Makaranda's fate from Mākanda; says Mākanda : "Last mid-night in accordance with Gandhamūṣikā's orders I took Makaranda to Vaiśravaṇa, who stays at the Siddhāyatana. That very mid-night Vaiśravaṇa took Makaranda to the Tamoguhā and with a sword ...... He leaves the sentence half-said. Tāmarasa blames Vaiśravaṇa as well as Gandhamūṣikā for the henious crime. Mākanda insinuates that Gandhamūṣikā must have done it for money — through Vaiśravaṇa, who, according to Tāmarasa, has been Gandhamūṣikā's favourite as he is the husband of Manoramā, her sister's daughter. Tāmarasa then goes away to call Citrāṅgada as ordered by Mallikā; and Mākanda too leaves the stage to report to Gandhamūṣikā that the task assigned to Vaiśravaṇa has been duly carried out.

Act VI : The main scene opens with the entry of Citrāṅgada, Mallikā and their retinue including Kapiñjala, Devalaka, and Māgadhikā. Citrāṅgada is curious to know how a clever girl like Mallikā felt attracted towards an insignificant trader like Makaranda, leaving a Vidyādhara-prince like him. On her behalf Devalaka informs him that it was because Makaranda had bewitched her by the use of magic spells. Owing to his bewitchment,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

since that very day she began to disrespect her mother, hate her husband (Citrāṅgada), disregard her female friends, throw away the means of decoration, and get angry with her servants. Day before, Gandhamūṣikā, performing some rite, removed that bewitchment and restored Mallikā to normalcy. Consequently, she now loves her husband, is affectionate towards her mother, female friends, and so on. Citrāṅgada does not know how to repay his indebtedness to Gandhamūṣikā. Mallikā now gives expression to the spontaneous bond of love between the blessed (herself and Citrāṅgada). Citrāṅgada pays high compliments to Mallikā's ravishing beauty. He has, however, some reason to believe that Mallikā still secretly loves Makaranda and admonishes her. Now Manoramā arrives there and conveys the message of Gandhamūṣikā to Mallikā as follows: "Everything has gone all right as per plan and it suits your desire. Now, with your husband you go through the 'Kautuka-ceremonies' preceding marriage. Mallikā then asks her: "Where is now our revered mother Gandhamūṣikā? She replies "Where you know." Thereupon Citrāṅgada flares up: "That trader urchin is still nearest to you? Devalaka tells him: "When Mallikā has begged your pardon for the offence committed by her, it is not proper for you to speak tauntingly to her. He however intermittently continues to taunt her in relation to Makaranda. Mallikā angrily wishes to go away from Citrāṅgada Just then Tāmarasa enters the stage and asks her not to go. He further says "Gandhamūṣikā and Candralekhā have directed you and Citrāṅgada, both as follows: "To the south of the 'Siddhāyatana' there is a cave by name Tamorāji. Kādamba, the lord of Yakṣas, who waits upon Lord Vāriṣeṇa resides there in the form of his idol. Both of you should go there." Citrāṅgada says: "The muhūrta for our marriage is fast approaching. Will it be proper on our part now to go there? Tāmarasa says in reply "First the marriage will take place there and then here." Citrāṅgada angrily says: "Are we to go through marriage-ceremony twice?" Tāmarasa coolly replies "I am only a messenger. You better ask Gandhamūṣikā and Candralekhā". Devalaka clarifies: "It is a custom prevalent among the Vidyādharas-first to marry the bride to the Kādambaka Yakṣa and then to the bridegroom." Citrāṅgada says: "If it be a family custom then I have nothing to say. Here we come." They then walk about and reach the 'Siddhāyatana' and then the Tamorājī. Because of intense drakness it is not possible for Citrāṅgada to recognise the persons gathered there. Tāmarasa guides him in the matter. As directed by Gandhamūṣikā, Mallikā and Citrāṅgada bow down to (the idol of) the lord of Yakṣas Vaiśravaṇa becomes the attendant of Yakṣarāja and Manoramā of Mallikā. Citrāṅgada and Kapiñjala act as witnesses. Tāmarasa, Devalaka, and Māgadhikā are sent to the palace to keep ready the material for the marriage ceremony of Citrāṅgada. They go off the stage.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

A Baṭu (boy, lad, chap) arrives on the scene and says to Gandhamūṣikā "It is now time for the wedding" As directed by Gandhamūṣikā, Citrāṅgada and Candralekhā offer Mallikā in marriage to the lord of the Yakṣas. They join the hands of the lord of the Yakṣas and Mallikā. Just then Devalaka arrives on the scene and says : "It is time for Citrāṅgada's wedding now; after the 'pāṇi-mocana' (releasing of the hands by the bride and the birdegroom, the opposite of 'pāṇi-grahaṇa') ceremony you all come quickly to the palace." Gandhamūṣikā asks Citrāṅgada to lift up (the idol of) the Yakṣarāja and make him and Mallikā to circumambulate the sacred fire. Citrāṅgada is surprised to find that the touch of Yaksarāja's body is just like the touch of a human body. Gandhamūṣikā says "The idol is created by gods out of celestial earth; so what you say is quite possible." She then says to Candralekhā "promise to pay something to the Yakṣarāja for releasing Mallikā's hand". Candralekhā offers to pay 1000 gold coins. The Yakṣarāja angrily says "Nonsense ! Is it proper to release the hand of one's wife ?" All are surprised to hear the Yakṣarāja speaking in human voice. Taking a lamp near the Yakṣarāja Candralekhā discovers to her amazement that the Yakṣarāja is no other than Makaranda himself. She says to Gandhamūṣikā "Revered lady, what is all this ?" Being pressed by all, Vaiśravaṇa discloses the plot. I was obliged by Makaranda by restoring to me my original form. Out of love for me Manoramā propitiated Gandhamūṣikā who arranged to send Makaranda for acting as the Yakṣarāja at the time of the wedding. Removing the idol of Kādamba I asked Makaranda to take the place of the idol. The rest all of you already know. In this matter Gandhamūṣikā is not at fault, nor Manoramā, but I am at fault". Citrāṅgada says, "You too are not at fault as you are the crest-jewel amongst the great and grateful men". Gandhamūṣikā admires Citrāṅgada for his noble words. She impresses upon Candralekhā to accept the meritorious Makaranda as son-in-law without bothering about the family from which Makaranda hails or the qualities he possesses. Candralekhā is reconciled to the wedding of her daughter, Mallikā, with Makaranda, brought about by the revered Gandhamūṣikā. Gandhamūṣikā asks Makaranda : "What further favour can I bestow on you ?" He says : "Is there any further favour than this ? However, with your favours my desires are accomplished". Gandhamūṣikā joyfully says, "Through the favour of Lord Jina (lit. of the feet of Lord Jina) may you (first) obtain glorious success as bright as the rays of the pleasing moon (also Rāmacandra) and the petals of Kunda flower and (then) may you obtain ever-lāsting freedom (from Karman, i e. Mokṣa-liberation)".

Rāmacandra, using mudrālaṅkara, cleverly suggests his own name in the concluding verse pronouncing blessing on the hero of the play.

3

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Characters

There are in all twenty-four characters in the play but only five of them arrest our attention prominently as they have their own marked individuality. The rest of them, although they exhibit one or the other individual trait, do not make any lasting impression on our mind. Although Makaranda's character is not attractive in the extreme like Cārudatta's, still it is quite attractive. Like the conventional hero he is not a paragon of virtue. He is a perfect man of the world. Although born of a wealthy and highly pious merchant he squanders away all his inherited wealth by gambling. In the prime of youth he starts visiting prostitutes. He frankly speaks of these vices before others including Tāpasa Kumāra whom he takes to be Mallikā's brother (but who, in fact, is Mallikā in disguise). He is however full of repentance and resolves to lead a virtuous life afresh. He is the milk of human kindness, ever ready to help people in distress. On being separated from his beloved he is ready to end his life. When he learns of his beloved's sad plight and her tortures at the hands of her own mother and finds himself helpless to rescue her he is again ready to kill himself hoping to be united with her in heaven at least. These incidents demonstrate how true and deep his love for Mallikā is. He is bold, resourceful and ready-witted. He is more than a match for Citrāṅgada in their verbal contests. He is a devout Jain remembering Lord Jina whenever faced with unsurmountable difficulties.

Not less attractive is Mallikā. Mortally afraid of being abducted by some unknown agency, she wishes to commit suicide. By mere chance Makaranda saves her. The two fall in love with each other at first sight. Mallikā strongly hates her mother, refers to her (mother's) misconduct even to her face as she (her mother) insists on getting her (Mallikā) married to Citrāṅgada, a Vidyādhara prince. Her love for Makaranda is true and profound for even after knowing that he was in his early life given to gambling and in the prime of youth he was visiting prostitutes, she continues to love him with the same intensity as before. She is outspoken, sarcastic, when occasion demands, and witty in her conversation with her mother or Citrāṅgada. She outright repulses Citrāṅgada's advances and overtures. When he threatens to kill Makaranda she intervenes and asks him to kill her first. She does not mince words and fearlessly and candidly tells Citrāṅgada that she is determined not to marry him but Makaranda. At the bidding of Gandhamūṣikā (a Parivrājikā-nun) she only pretends to love Citrāṅgada and outwardly shows readiness to marry him. Gandhamūṣikā dupes him and Candralekhā (the mother of Mallikā) and succeeds in her plans to marry Mallikā to Makaranda.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Compared with Makaranda, the Hero, Citrāṅgada, his rival fares badly. He is a Vidyādhara prince possessing great treasures. Candralekhā is determined on marrying her own daughter, Mallikā, to him. Mallikā's repulsion of him and preference for Makaranda outrages his sense of his own importance for he believes that his position as Vidyādhara prince and his wealth entitle him to receive Mallikā's love. He is no match for Mallikā or Makaranda in wordy or verbal warfare. His threat of killing Makaranda to frighten Mallikā into loving him and not 'that contemptible man' miserably fails. He displays some practical, worldly wisdom when he speaks of 'the one-sided love and consequent mental torture', or when he says, "It is not correct or proper to use force when the desired object could be achieved by peace or negotiations". The fact however remains that he is not shrewd enough to see through the plot of Gandhamūṣikā or judge men and women correctly.

Candralekhā, although she belongs to the class of semi-divine Vidyādharas, has all the attributes of a mortal being. Blinded by passion she enjoys the delights of love with a forester youth. She deserts her new-born daughter. Her misconduct invites the wrath of her husband and parents and is disowned by them. She is bent on marrying her daugher to a very rich Vidyādhara prince. She tries every means – persuasion, punishment, threats but her daughter remains firm in her resolve to marry her man, Makaranda. She is hard-hearted and attempts to remove her daughter's lover from the scene by killing him but she fails in her attempt. She unabashedly invites Vaiśravaṇa to enjoy love's dalliance with her. Ultimately, when the young lovers are married she is forced to acquiesce in their marriage.

Compared with Kālidāsa's Parivrājikā in *Mālavikāgnimitra* or Bhavabhūti's Kāmandakī in *Mālti-Mādhava* Gandhamūṣikā pales into insignificance. Rāmacandra depicts her as 'Prakaraṇnāyaka'. She is held in high esteem by Candralekhā and the Vidyādhara-prince, Citrāṅgada, the powerful suitor of Mallikā. Manoramā, wife of the merchant Vaiśravaṇa, who is extremely grateful to Makaranda for restoring the 'Parrot' to his original form as Vaiśravaṇa propitiates Gandhamūṣikā. At her request she agrees to bring about the union of Makaranda with Mallikā. Apparently she takes upon herself the task of doing away with Makaranda and marrying Mallikā to Citrāṅgada but secretly devises a plot to get the lovers united. She succeeds in her plot. Candralekhā and Citrāṅgada have no option left but to acquiesce in the lovers' union.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Mallikā-Makaranda : A Prakaraṇa

The 'Nāṭaka' (heroic comedy is the highest of the ten main forms or types of drama. 'Prakaraṇa' (the bourgeois comedy, the social play) stands next to it in rank. These two are, in the true sense of the word, the full-fledged 'rūpakas'. The earliest 'prakaraṇa', available–although in fragments–to us is Aśvaghoṣa's *Śāriputra-prakaraṇa* or (its fuller title) *Śāradvatiputra-prakaraṇa.*[1] It has nine acts. Next to this piece, we have Śūdraka's *Mṛcchakaṭika,*[2] a unique 'prakaraṇa' drama finding place in the world literature. Next to *Mṛcchakaṭika* we have Bhavabhūti's 'prakaraṇa' drama, the well-known *Mālati-Mādhava.*[3] The two 'prakaraṇa' dramas, *Taraṅgadatta*[4] and *Puṣpadūṣitaka,*[5] are known only from quotations, cited from them by some writers on Sanskrit Dramaturgy. The authors of the *Nāṭyadarpaṇa* quote from the following less known 'prakaraṇa' dramas-*Anaṅgasenā–Harinandi-prakaraṇam*[6] of Śuktivāsakumāra, *Rohṇii-Mṛgāṅka*-(prakaraṇam),[7] *Kaumudi-Mitrāṇanda*[8](-prakaraṇam) and *Mallikā–Makaranda*[9](-prakaraṇam) of Rāmacandra himself. Śiṅgabhūpāla, the author of the *Rasārṇavasudhākara,* cites from Kāmadatta and describes it as a Dhūrta prakaraṇa Unfortunately the work has not survived.

There is a servile redaction of the same idea as that of the *Mālati-Mādhava* of Bhavabhūti in the *Mallikā-Māruta,*[10] wrongly thought to be Daṇḍin's. Really it is the work of Uddaṇḍin or Uddaṇḍanātha, the court poet of the Zemindar of Kukkuṭakroḍa or Calicut in the middle of the 17th century A.D.

The writers on dramaturgy define the type of drama called 'Prakaraṇa'. Almost all the later theorists follow Bharata in their definitions of Prakaraṇa. The *Abhinava-bhārati,* the renowned commentary of Bharata's *Nāṭya-śāstra,* and the *Nāṭyadarpaṇa* which closely follows the *Abhinavabhārati* in its exposition of their own Kārikās (of course, based on the *Nāṭya-śāstra*) help us a good deal in understanding and appreciating Bharata's definition of 'Prakarāṇa'. We may note here the characteristics of a

1 Keith : The Sanskrit Drama, (pp. 80–83.)
2 Ibid, pp. 131–142; Dasgupta : A History of Sanskrit Literature, Vol. I, pp. 239–248
3 Keith : The Sanskrit Drama, pp. 187–203. Dasgupta : A History of Sanskrit Literature, Vol. I, pp. 280–298
4 Introduction (Sanskrit) to the Nāṭyadarpaṇa, p. 42
5 Ibid, p. 47
6 Ibid, p. 32
7 Ibid, p. 55
8 Ed. Muni Punyavijaya, Jaina Ātmānanda Granthamālā, Bhavnagar, 1917
9 Text published for the first time in *Sambodhi*, Vol. 7, April, 1978-January 1979, Nos. 1–4
10 Keith : The Sanskrit Drama, p. 221, pp. 257–258 Dasgupta : A History of Sanskrit Literature, Vol I, p. 474, p. 686

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'prakaraṇa' in the light of the works of Bharata, Abhinavagupta and the authors of *Nāṭyadarpaṇa* :

(i) Its subject-matter is invented by the poet. It is not derived from the *Rāmāyaṇa,* the *Mahābhārata,* or any of the Purāṇas. It should be adopted from the *Bṛhatkathā* of Guṇāḍhya (e.g., Mūladeva and his life) or from earlier poetic works in which the subject-matter is framed at his good pleasure by the poet (e.g., Samudradatta and his Doings). The play-wright may effect necessary changes—additions, omissions or modifications —to accord with the development of the sentiment or characterisation of the main characters.

(ii) Its hero too should be invented. He should be a Brāhmaṇa, merchant, counsellor, a priest (purohita), minister or leader of a caravan (who has fallen on evil days). He should be neither an exalted king nor a god. There should be no place for enjoyment associated with a harem which is appropriate to a king nor for a chamberlain. It may employ a slave in place of a chamberlain, a Viṭa in place of a Vidūṣaka, and the chief of a mercantile guild in place of a minister.

(iii) The heroine of a prakaraṇa may be a manda-kulastrī (=manda-gotrāṅganā), a lady not of a great family or a lady whose character is not above reproach, *or* a courtesan *or* both. If the plot leads to the attainment of any one of the four principal objects of human life (puruṣārthas) suited to a householder then a kula-strī alone should be introduced as, for example, Nandayantī in the play *Puṣpadūṣitaka* (now lost). If contrary be the case, a courtesan may be introduced as a heroine. If the hero be a Viṭa then both a kula-strī and a courtesan should be introduced. The poet, however, should take care to see that the two heroines never meet in the course of the drama.

A prakaraṇa with a 'kula-strī' as heroine is pure, so too with a courtesan as heroine it is pure; and with both the types of heroine it is 'Saṁkīrṇa'.

(iv) The hero's life should abound in incidents and situations that give rise to variety of sentiments. The governing sentiment of the prakaraṇa should, however, be the erotic one. All other sentiments should be made subservient to the dominant or ruling or governing sentiment.

(v) In accordance with a verse in the Nāṭyaśāstra, like the Nāṭaka it should have not less than five nor more than ten acts.

As regards the remaining characteristics they are as in the Nāṭaka. In other words, Junctures, Introductory Scenes, Sentiments and the like are as in the Nāṭaka.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Mallikā-Makaranda answers this description. The subject-matter is, as will be evident from the detailed summary of the plot given above, not drawn from the Rāmāyaṇa, the Mahābhārata or mythology. It is at once novel and invented by the poet. The hero, Makaranda who is a merchant's son and who has lost all his ancestral wealth by gambling and who in the prime of youth frequented prostitutes and who is now full of repentance belongs to the middle class of society. The heroine Mallikā is 'manda-kula-strī', a lady not of a great family as she happens to be the illegitimate daughter born of her mother Candralekhā, a Vidyādhara queen and a Kirāta youth. The ruling sentiment of the play is the spontaneous love at first sight between Mallikā and Makaranda and after undergoing many hardships, calamities and almost unsurmountable obstacles the two lovers are united. Naturally, the erotic sentiment prevails throughout the play and the sentiment of fear, of heroism and the marvellous arising out of a variety of incidents serve only to strengthen the principal erotic sentiment. The play has six acts which accords perfectly with the rule of the Śāstra.

It would thus seem that the play fulfils all the requirements of a prakaraṇa.

The Poet's Personality as revealed by his Works

Rāmacandra is the reputed author of a hundred works including no less than eleven dramas. When one studies thoroughly and deeply all the writings of a poet one might be able to infer his personality more or less correctly. It may even then be hazardous to infer the man from his works if the author keeps throughout a purely objective attitude. But one will not go far wrong in the case of a self-conscious poet like Bhavabhūti, Rājaśekhara or our author, Rāmacandra. An attempt is made here to have a mere glimpse of Rāmacandra's personality from his play *Mallikā-Makaranda* and the Prologues and the Epilogues of a few other plays of his that are so far published and of his *Nāṭyadarpaṇa* (in collaboration with Guṇacandra).

Rāmacandra was a devout Jain[1] and a devoted pupil[2] of the great Ācārya Hemacandra. He was proficient in the three sciences[3] : Grammar,

1 At the commencement of his works he pays homage to the Jinas or their Speech.

2 He speaks with reverence of his great Ācārya :

शब्द–प्रमाण–साहित्य–छन्दो–लक्ष्मविधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥

3 He calls himself 'Vidyātrayīcaṇam' in his prologue to *Raghuvilāsa*, and 'Traividya-vedin' in the introductory portion of the *Nāṭya-darpaṇa-vivaraṇa*. The three 'Vidyās', meant by Rāmacandra are :

शब्दलक्ष्म–प्रमालक्ष्म–काव्यलक्ष्म–कृतश्रमः ।
वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ प्रवाह इव जाह्नुजः ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Logic and Poetics (including Dramaturgy). He was indefatigably engaged in creative, literary activity[4] writing poems or plays or 'stotra's or scientific works. It is perfectly understandable if one takes pride in his literary art and learning. Rāmacandra, however, goes a step further and indulges in boasting.[5] He declares : "There are many great poets like Murāri who diligently write plays that excel in striking modes of speech only, whereas he alone is expert in writing plays, imbued with sentiments which are the very soul (the essence) of drama."[6] Generally, the works (of other poets), like sugar-cane, progressively deminish in rasa (1 sentiment 2 juice) but Rāmacandra's whole work grows progressively sweeter and sweeter still.[7] He proudly declares : 1 The good sayings (sūktis= subhāṣitas) of Rāmacandra 2 the spring 3 melodious songs 4 Freedom and 5 union with one's beloved person-these five (things) are veritable showers of joy.[8]

It seems that in the days of Rāmacandra there was an army of poetasters who thrived on the poetic works of their predecessors. They unabashedly committed literary theft and passed the poems of their predecessors with some changes here and there as their own. Naturally, people, in general, were fed up with them and did not trust them at all; on the contrary they held these poetasters in utter contempt. Probably this charge of plagiarism was levelled, by some of his contemporary critics, against Rāmacandra. He stoutly defends himself against this baseless and mischievous charge in the Prologues to *Nala-Vilāsa* and *Mallikāmakaranda.* The relevant dialogue

---

4 He calls himself 'Acumbita-kāvya-tandraṁ' (Prologue to *Raghuvilāsa*) and 'Viśīrṇa-kāvya-nirmāṇa-tandra' (Prologue to *Kaumudīmitrāṇanda*). He refers to his firm resolve to compose original works in his Prologue to Mallikā-Makaranda (I. 8).

5 Read : कविः काव्ये रामः सरसवचसामेकवसतिः ।—Nalavilāsa I. 2.

6

प्रबन्धानाधातुं नवभणितिवैदग्ध्यमधुरान्
कवीन्द्रा निस्तन्द्राः कति नहि मुरारिप्रभृतयः ।
ऋते रामान्नान्यः किमुत परकोटौ घटयितुं
रसान् नाट्यप्राणान् पटुरिति वितर्को मनसि नः ॥

—Ibid I. 3
—Kaumudī I. 3

7

प्रबन्धा इक्षुवत् प्रायो हीयमानरसाः क्रमात् ।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ॥

—Ibid I. 4
—Kaumudī I. 4
—Satyahariścandra I. 4

8

सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्तः कलगीतयः ।
स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पञ्चैते हर्षवृष्टयः ॥

—Satyahariścandra I. 5
—Nirbhayabhīma I. 2

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

between the Assistant and the Stage-Manager that occurs in the Prologue to *Nalavilāsa* may be reproduced here :

Naṭa (=Assistant). (Reflecting) Sir, is this poet himself a creative play-wright or just a borrower ?

Sūtradhāra (=Stage-Manager) : In this matter the poet himself has already given a reply :

"We compose poems with words and senses in accordance with the dictates of our own poetic genius-Creative genius Let them say that we imitate others (or commit literary theft). This is the way of talking (prevalent among people) : They say that the moon-lotuses which bloom even on the day of 'amāvāsyā' (the night of new moon, when the sun and the moon dwell together, the 15th day of the dark half of every lunar month) have bloomed on account of the contact of the rays of the moon (though it is easy to see that there could be no moon-rise that day)."[9]

Moreover, finding that people love poems which defy any logical connection between its words and their senses the poet became dejected and said :

' They generally like poetry which is uneven with naturally crooked sense clothed in old and extremely blunted words. We cannot persuade ourselves to follow this course. This thought always troubles our mind." In the Prologue to *Mallikāmakaranda* too he raises this issue and silences his crities.[10]

It also seems that some people professing to guard jealously the dignity and high position of 'muni's—especially Jain munis – must have severely criticised Rāmacandra, for writing plays portraying the sentiments of love, laughter, etc. For peace or quietitude is of the essence to the munis and the erotic and the comic sentiments are harmful to maintain and develop the attitude of quietitude. A common man too is puzzled to find a 'muni', who has renounced the world, depicting scenes of love between young men and women and describing approvingly the charms of young beautiful damsels. The Prologue to *Mallikā-Makaranda* tries to meet this criticsm. The relevant dialogue is reproduced here below :

Naṭaḥ : (disdainfully) Sir, the 'muni's are solely devoted to peace or quietitude and owing to the resultant wisdom they employ their dignified speech solely in the exposition of dharma; otherwise they maintain rigid silence. They are absolutely unworthy of writing plays imbued with sentiments like the erotic, the comic and the heroic.

Sūtradhāra : O worthy friend, now, you speak things which betray that you do not have the cleverness of (even) a villager !

9 Nala-vilāsa I. 7 and 8

10 Mallikā-makaranda I. 7 and 8

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

The whole world knows that śama (peace or quietitude) is the very essence of great sages (monks). (Don't you however forget the fact that) although gods are born in heaven they move about in all the three worlds.[11]

The suggestion is : 'Muni's (sages, monks) too should occasionally leave the high pedestal and come down on earth and should write plays and appreciate them when staged. Just as the gods do not lose their godhead or divine nature simply because they move about in the three worlds even so the 'muni's who write plays and aesthetically appreciate them do not lose their sageness or monkhood.

It is, however, doubtful if this reply silenced Rāmacandra's critics.

Another striking trait of his personality was his love of freedom (here on earth as well freedom from the cycle of birth and death). He frankly says that he would anyday prefer the free life of a street-dog to the over-lordship of the three worlds, that is dependent on another.[12] At another place he observes : "If there be life-long freedom useless is heaven and the wealth of this world[13] A hurried glance at the epilogues to his plays would immediately bring to our notice his intense desire for freedom from the cycle of birth and death.[14]

Although Rāmacandra had renounced the world he had well retained his aesthetic sense. He had read and mastered thoroughly the plays of the great poets (like Bhāsa, Kālidāsa, Śūdraka and Bhavabhūti).[15] He had, it seems, good knowledge of the arts of singing, music and dance and he was very well conversant with the ways of the world.[16] His aim in writing the

---

11 शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां जानते तु जगन्त्यपि ।
जन्मैव दिवि देवानां विहारो भुवनेष्वपि ॥

12 स्वतन्त्रो देव भूयासं सारमेयोऽपि वर्त्मनि ।
मास्म भूवं परायत्तस्त्रिलोकस्यापि नायकः ॥

13 स्वातन्त्र्यं यदि जीवितावधि मुधा स्वर्भूर्भुवो वैभवं —Nalavilasa II. 2(C)

14 Read अजातगणनाः समाः परमतः स्वतन्त्रो भव । –Nalavilāsa
प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीं मुदमथ वहतां शाश्वतीं यादवेन्द्रः । –Satyahariścandra
–Yādavābhyudaya
प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीमनुभवतु मुदं शाश्वती भीमसेनः । –Nirbhayabhīma
आसाद्य यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्राश्चिरं भूयाः । –Kaumudī, Mallikāmakaranda

15 Read महाकविनिबद्धानि दृष्ट्वा रूपाणि भूरिशः ।
स्वयं च कृत्वा स्वोपज्ञं नाट्यलक्ष्म विवृण्वहे ॥ –Nāṭyadarpaṇa I (introductory v. n. 2)

16 Read न गीत-वाद्य-नृत्तज्ञाः लोकस्थितिविदो न ये ।
अभिनेतुं च कर्तुं च प्रबन्धांस्ते बहिर्मुखाः ॥—Ibid. v.n. 3

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

different kinds of play was to impress upon the people that they should always follow the right path.[17]

Rāmacandra intrudes on his own work and indulges in self-praise or -admiration. His self-consciousness is apparent in remarks like

(i) वाग्मी खल्वसि, एतावतैव भवतो वाचां विलासेन वयमत्यन्तमामोदिता: ।[18]

(ii) अहो, भय-कौतुककारी कथासंनिवेश: ।[19]

(iii) अहो कौतुककारी कथासंनिवेश: ।[20]

Such remarks reveal Rāmacandra's egotism.

Rāmacandra's firm faith in the inexorable law of Karman finds expression in his plays. For example, we have the following passage :

भिन्न भिन्न-वर्त्मनि संभविष्णव: सर्वेऽपि जन्तवस्तैस्तै: शुभैरशुभैर्वा कर्मभि: । विभिन्न-रूपदेशानां जन्मान्तरेषु जन्मिनां कस्य केनाभिसम्बन्ध: ।[21]

The personality of Rāmacandra that emerges mainly from his play *Mallikāmakaranda* and the Prologues and Epilogues of some other plays, is certainly magnetic.

Rāmacandra as a Dramatist

If we take into consideration merely the total number of plays written by a Sanskrit dramatist Rāmacandra, with his eleven plays, stands next only to Bhāsa who is believed to have written thirteen plays. In the galaxy of Sanskrit dramatists, Rāmacandra is a star of the second magnitude only. It would be unfair, however, to compare him with the early master dramatists like Bhāsa, Śūdraka, Kālidāsa or Bhavabhūti. He may very well be compared with later dramatists of the decadent period like Murāri, Rājaśekhara, and Jayadeva (with his *Prasannarāghava*). A close and critical study of the available plays of Rāmacandra would show that he equals if not excels them. Here it is proposed to judge him as a dramatist with reference to his play *Mallikā-Makaranda.*

The story of the play is invented by the poet himself. It is based on the time-worn theme of love triumphant over many obstacles. Makaranda, a merchant's son, who was in his early life a gambler and who frequented prostitutes, later becomes full of repentance and resolves to lead a virtuous life afresh. He is the hero of the play. He saves the damsel Mallikā from

---

17 Read दुर्मेधसां हि न्याय्ये वर्त्मनि वृत्त्यर्थं कवयोऽभिनेय-प्रबन्धान् प्रथ्नन्ति ।—Ibid, p. 106

18 Āmukha to Mallikā–Makaranda (p.1)

19 Mallikā-Makaranda (p.27)

20 Ibid, (p.38)

21 Mallikā-Makaranda, (p.52). A passage of similar import occurs in Nalavilāsa (p.82).

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

committing suicide. She loves him and he returns her love. It is thus a case of love at first sight. The path of their love is full of obstacles. Overcoming these obstacles the two lovers are united towards the end of the play. Their story forms the main plot ('ādhikārika vastu'). The story of Manoramā and Vaiśravaṇa forms the sub-plot ('patākā'). For, the hero Makaranda restores Vaiśravaṇa, who was transformed into a parrot (by Candralekhā) to his original form. Both Vaiśravaṇa and his wife Manoramā are very grateful to him. They, on their part, plan to win the favour of Gandhamūṣikā, a (Jain) nun and through her grace get the two lovers married. The incident ot Gandhamūṣikā who, through clever intrigue helps Makaranda and Mallikā get married constitutes what is technically called 'prakarī' for she comes in only to help the hero and heroine without any expectation of a good turn in return. It would seen that the poet has skilfully intertwined the main plot and the sub-plot. A hurried glance at the story summarised act by act would show that though it treats of a time-worn theme, it is at once very interesting and original.

The poet has succeeded in portraying the principal characters of Mallikā, Makaranda, Candralekhā, Citrāṅgada (and Gandhamūṣikā) investing each one of them with a distinct individuality.[22] The minor characters among the twenty-four in all are such as would hardly linger in the reader's memory.

The poet is proficient in portraying the sentiments of love, heroism and wonder. The love at first sight between the lovers grows more firm and secure. Makaranda continues to love Mallikā even after knowing the fact that she was born as an illegitimate child: and Mallikā too loves him as before even after knowing that Makaranda was given to gambling and that he was frequenting prostitutes in his prime of youth. Ill-treatment and even flogging and the temptations offered by Citrāṅgada, the Vidyādhara-prince, who woos her, fail to change Mallikā's mind. Imprisonment and threats of death by the Vidyādhara-prince have no effect at all on Makaranda. The two lovers are prepared to face death as they hope they would be united in heaven. In the concluding act when everybody (excepting the members of the plot, contrived by Gandhamūṣikā) is under the impression that Makaranda has been finished to death and that Mallikā and Citrāṅgada are about to be married to each other they find, to their surprise, that Mallikā and Makaranda are married and that Candralekhā and Citrāṅgada are out-manouvred by Gandhamūṣikā.

The sentiment of love is the governing sentiment of the play. The sentiments of fear, heroism and wonder are portrayed as subservient to the sentiment of love. The sentiment of wonder is mainly depicted in the 'Conclusion.' Rāmacandra rightly says in his *Nalavilāsa* : "Rasa is of the

22 Vide the section on Characters *supra*.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

essence of a drama. Those who are fond of showing their skill in figures of word and sense even in compositions to be staged and neglect rasa may rightlv be called as learned men but not dramatists :

In a dramatic composition a striking variety of incidents (and metres) does not deserve so much praise as rasa does. A mango, though lovely with ripeness, afflicts you if it be devoid of rasa (juice)".[23]

He strictly adheres to the well-known rules of dramaturgy : "One should not make the Subject-matter too disconnected by the excessive (use of) Sentiment, nor should one overwhelm the Sentiment with the Subject-matter, figures of speach and lakṣaṇas".

One sentiment, either the Heroic or the Erotic, is to be made the prevalent sentiment; all the other Sentiments (should be made) subordinate. The Marvellous Sentiment should be employed (only) in the Conclusion".[24]

The Midnight scene showing Mallikā's attempted suicide, Makaranda rushing to save her and shampooing her breast when she falls in a swoon in the first act and the marriage-scene between Mallikā and the idol of of Kādambaka, the chief of Yakṣas in the Tamorāji valley in the last act would prove highly successful and tremendously popular even on a modern stage.

The play reveals the poet's skill in presenting lively and brilliant dialogues unfolding the traits of the speakers involved. The dialogues between Yuvati (=Mallikā) and Makaranda (pp. 7–8, p. 21). Śuka and Makaranda (pp. 38–40), Citrāṅgada and Makaranda (pp. 41–42), Candralekhā and Mallikā (pp. 47–48) are instances in point.

We may now turn to his defects. The scene of the action in the first two acts of the play is the Pañcaśaila-dvīpa whereas in the remaining five Acts it is the mountain Ratnasānu (=Meru), the region of the Vidyādharas,

---

23 रसप्राणो नाट्यविधि: । वर्णार्थबन्धवैदग्धीवासितान्त:करणा ये पुनरभिनेयेष्वपि
प्रबन्धेषु रसमपजहति विद्वांस एव ते न कवय: ।
न तथा वृत्तवैचित्री श्लाघ्या नाट्ये यथा रस: ॥
विपाकक्रममप्याम्रमुद्वेजयति नीरसम् ॥ —VI. 23

Rāmacandra's statement 'रसप्रणो नाट्यविधि:' reminds one of Bharata's dictum: नहि रसाद् ऋते कश्चिदर्थ: प्रवर्तते–

24 न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणै: ॥
एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीर: शृङ्गार एव वा ।
अङ्गमन्ये रसा: सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ।
—Daśarūpaka III. 33-34

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

It is not made clear why Gandhamūṣikā, the nun, and her party, who are human beings go to the heavenly region of Vidyādharas, and what made Candralekhā and Citrāṅgada (themselves Vidyādhara and Vidyadharī) repose full faith in this nun, a human. Again, when 'mere disguise' would have served the purpose we do not see any point in Rāmacandra representing the Vidyadharī queen Candralekhā as transforming Mallikā into a male form by the use of a magic pill.

Again, the action is dependent to a great degree on accident ; Candralekhā through *mere accident* loses her power of flying through the sky. Regaining that power after six-months' austerities she, being sex-starved, enjoys love's dalliance with a Kirāta youth. With her newly-acquired lore she could have reached her home *within no time* and enjoyed love's dalliance with her own husband. Her new-born babe she deserts. *By sheer chance* the merchant Jinadatta comes across this deserted newly-born child and entrusts it to the care of his wife Bandhusundarī. Makaranda *accidentally* saves Mallikā from killing herself by hanging from a tree. Mallikā is *mysteriously and unseen*, taken away by force from Makaranda who was keeping guard. Makaranda, at the separation from his beloved wants to put an end to his life by throwing himself into the sea when *by the merest chance* he is lifted up by a 'Bhāruṇḍa' bird and thrown down on the mountain Ratnasānu (=Meru). *By mere chance* he comes across Tāpasa-Kumāra whom he takes to be Mallikā's brother but who, in fact, is Mallikā herself *transformed* by the use of a magic pill by her mother. On learning about the sad and miserable plight of his beloved and finding himself unable to help her out Makaranda wants to end his life but is prevented from doing so *by a divine vaice. By sheer chance* Makaranda is saved from being crushed to death under a huge slab of stone hurled down by Candralekhā with a view to killing him. Again Makaranda who is about to be killed by Citrāṅgada is saved by the *timely arrival* of a messenger from the nun Gandhamūṣikā. The element of chance cannot be entirely ruled out of a drama, as out of life, but its frequent occurrence severely taxes our credulity and is surely a reflection on the poet's dramatic art.

The poet does depict a few situations and give passages which contain the element of irony. The meeting between Tāpasakumāra and Makaranda and the incident of Mallikā's marriage with the (idol of the) Yakṣarāja and the conversation between Citrāṅgada and Makaranda (towards the end of Act IV) attest to the poet's fine sense of irony. The play, as a whole, however, is devoid of humour and the poet tries to make up for it by introducing the element of the supernatural.

Another defect of Rāmacandra is his lack of sense of proportion. He thus indulges in sentimental prolixity by putting six verses in the mouth

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

of Citrāṅgada to describe the beauty of the heroine in the concluding Act of the play. Exuberance or preponderence of verse in the play also attests to his lack of sense of proportion or restraint – although it is possible to seek justification for the dramatist in his models like *Mṛcchakaṭika* and *MālatiMādhava*.

Rāmacandra's Style

Vaidarbhī and Gauḍī are the two main kinds of style. The distinguishing features of the Vaidarbhī style are clearness (clarity, lucidity, perspicuity–prasāda) and sweetness (mādhurya). The quality of clearness causes the sense to become intelligible on merely hearing the words. The quality of sweetness is produced by the use of consonants other than cerebrals, with their appropriate nasals, '*r*' and '*n*' with short vowels, and no compounds or short compounds. The characteristic of the Gauḍī style is force or strength or vigour *(ojas)*. It results from the use of compound letters, doubled letters, conjuuct consonants of which '*r*' forms part, cerebrals other than '*ṇ*' palatal and cerebral sibilants, and long compounds and high-sounding expressions. No poet, in fact, can confine himself entirely to only one kind of style. He has to employ one or the other style in consonance with the sentiments to be portrayed. The Vaidarbhī style is appropriate in the sentiments of love in enjoyment (sambhoga Sṛṅgāra), pathos (Karuṇa), love in separation (vipralambha-śṛṅgāra) and calm (Śānta). The Gauḍī style is appropriate in the sentiments of heroism, fury and wonder (vīra, bhayānaka, raudra, and adbhuta).

The sentiments in *Mallikā-Makaranda* are mainly those of love, heroism, horror and wonder. Excepting some passages, both in prose and in verse, and some dialogues in the Vaidarbhī style, the play as a whole is written in the Gauḍī style. He has a large command of the Sankrit vocabulary. The language is, as a rule, dignified. Whatever be his meaning, Rāmacandra generally writes with force. His style is forceful and powerful and not polished or graceful. The story of *Mallikā-Makaranda* centres round the spontaneous love, at first sight, between the two lovers Mallikā and Makaranda. Usually the sentiment of love is portrayed by poets in the Vaidarbhī style. But as the path of love between these two lovers never runs smooth and is beset with difficulties, dangers and calamities the poet has, in the main, employed the Gauḍī style. There is hardly any scope for the depiction of the sentiment of laughter. The one-sided love of Citrāṅgada for Mallikā giving rise to the comic sentiment, the ironical conversation between Citrāṅgada and Makaranda, and the final scene of marriage between Mallikā and Makaranda (representing Candralekhā and Citrāṅgada as duped) are only exceptions. Some of the passages, both in prose and verse lack

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

simplicity and intelligibility and can be fully comprehended only after careful study and a good deal of reflection. In quite a few cases the difficulty arises on account of scribal blunders. In this regard the attention of the readers is drawn to the following verses I. 20, V. 3, V. 8, VI. 14, VI. 17.

To modern taste Rāmacandra is naturally attractive when he is simple and not grandiose or pompous or inflated as he can be when he chooses. The dialogues, barring the Āmukha, and a good many elegant and attractive verses are simple and easily intelligible. The verbal contest between Citrāṅgada and Makaranda (towards the close of Act IV) is at once brief and brilliant. The dialogue between Candralekhā, Mallikā and Tāmarasa (pp. 46-48) is also splendid.

Rāmacandra uses a large number of figures of speech to decorate his style (Vide the pariśiṣṭam-7 to the present edition). He is very fond of arthāntaranyāsas and subhāṣitas. A few of these may be reproduced here :

(i)	सर्वाऽऽपि महती सिद्धि: क्लेशान्तरितसंभवा ।	—I. 9
(ii)	अथवा व्यसनान्धमेवेदं जगत् ।	—p. 13
(iii)	न वीक्षते योग्यतामिच्छा ।	—II. 20
(iv)	सति जीविते कथञ्चिद् घटते किञ्चित् पुन: प्रेय: ।	—III 10
(v)	महाव्यसनसंपातेऽपि दुस्त्यजा: प्राणिनामसव: ।	—p. 33
(vi)	अर्गला रक्षणे स्त्रीणां प्रीतिरेव निरर्गला ।	—IV. 2
(vii)	अनिर्वहणे हि प्रारम्भो नीचतां प्रकाशयति ।	—p. 38
(viii)	कथाऽपि पापीयसां पुंसां महते कलुषाय प्रभवति ।	—p. 28
(ix)	प्रायेण नीचरतयो वनिता: ।	—v. 16
(x)	अल्पीयसोऽपि समये सफल: प्रयत्न: ।	—vi. 14
(xi)	अहो नानाविचारं जगत् ।	—vi. 15

In this play Rāmacandra employs a large number of metres (Vide Pariśiṣṭam—6 to this edition). He greatly favours 'śloka' which is suitable for rapidity and directness of style.

The Prakrit passages show Rāmacandra's proficiency in Prakrit. He occasionally introduces vernacular words in tha Sanskrit speeches. Thus he writes 'कटरि, गत: प्रागल्भ्यम् । p. 13. The word 'Kaṭari' is used in Apabhraṁśa in the sense of 'āścaryam'; 'Cūraya pratikalaṁ pratyūha-vajrārgalāḥ'—III. 7 where Rāmacandra, it would seem, uses the Prakrit root 'Cūra' (to reduce to powder, pulverise, crush). The form 'vidhyāpya' is probably due to Prakrit influence for in Prakrit we have the root vijjhā meaning to extinguish. On p. 63 we have the expression madana-kaḍakam. 'Kadagaṁ' (or 'Kadakaṁ') is a Prakrit form of 'Kaṭakam'. The forms vacchā, vacchara (p. 14) for Sanskrit 'vatsa' and 'vatsara' are, as they stand, Prakrit.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Rāmacandra adopts four or five verses (vide Pariśiṣṭam–5 to the edition) from Bhartṛhari's *Śṛṅgāraśataka*. It is rather curious that he should adopt the verses in this way without giving any indication of their source. The play contains a few situations and scenes which strongly remind us of their counterparts in the works of Rāmacandra's predecessors like Bāṇa, Harṣa, Bhavabhūti, and Bhaṭṭa Nārāyaṇa (Vide Notes). It contains verbal reminiscences of a few earlier texts. Rāmacandra has quite a few ready-made verses which he repeats in his plays, probably following in the footsteps of Bhavabhūti.

Some Technical Terms in The Sanskrit Drama

1. **Nāndī** : Most Sasnakrit dramas open with a verse (or verses) of the form of a salutation or benediction, which is usually suggestive of the story of the drama, followed by the remark, 'At the close of the Nāndī the Sūtradhāra enters'. But in Bhāsa's dramas we find the play begun with these words, and a verse or verses following. Viśvanātha adopts as the definition of Nāndī what is recited in praise of a deity, Brāhmaṇa, King or the like, and is accompanied by a benediction, consisting of twelve inflected words (with nominal or verbal endings) or eight lines (quarter–verses); Abinavagupta, however, permits of a greater variety of forms. In Viśvanātha's view the Nāndī is part of the preliminaries (Pūrva-raṅga), and it must be preserved, however much these are shortened. The Nāndī is recited by the Sūtradhāra (or Sthāpaka) behind the curtain, and then he enters on the stage. It is called Nāndī because it is a source of delight to the gods.

2. **Sūtradhāra** : The name Sūtradhāra literally means 'the holder of the string' and perhaps indicates his origin from the 'puppet show wherein the puppets or dolls are made to perform by holding and pulling the strings attached to them. Or the name Sūtradhāra denotes him as primarily the architect of the theatre, the man who secures the erection of the temporary stage. He is the principal stage-manager or director who arranges the cast of characters, instructs them in their art (Nāṭyācārya). For this high position as Sūtradhāra (Nāṭyācārya) "his qualifications were to be numerous; he was supposed to be learned in all the arts and sciences, to be acquainted with the habits and customs of all lands, to combine the completeness of technical knowledge with practical skill, and to be possessed of all the normal qualities which an Indian genius can enumerate. To him falls not merely the very imoprtant function of introducing the play, but also of taking one of the chief parts. He is normally the husband of one of the actresses (naṭī), who aids in the opening scene.'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

3. **Āmukha** : Immediately after the preliminaries (Pūrvaraṅga), according to the *Nāṭyaśāstra*, another person, similar in appearance and qualities to the Sūtradhāra, is to enter and introduce the play, a function which gives him the style of introducer, Sthāpaka. But later on, these preliminaries were considerably shortened, and the Sūtradhāra alone performed both the functions of the preliminaries and of the prologue (*āmukha, prastāvanā, sthāpanā*). The essential feature of the prologue is a dialogue between the stage-director and his attendant, or rather, his Assistant (pāripārśvika) or an actress (Naṭī-who happens to be his wife) or the Vidūṣaka on some personal business which indirectly hints at the drama. This dialogue propitiates the audience by verse or verses alluding to the subject of the play, mentions the name of the author and the play. The mode of connexion between the prologue and the play is given by Dhanaṁjaya as threefold and by Viśvanātha as fivefold; and accordingly the 'āmukha' (prastāvanā) is said to be three-fold or five-fold. Of the three (or five) varieties of this prologue we are concerned with the *Kathodghāta* - for the prologue of *Mallikā-Makaranda* is of this variety—in which a character in the play catches up the words (or their sense) of the stage-manager (or director) and enters on the stage from behind the curtain.

4. **Viṣkambhaka** : It is essential that the events or matters as are appropriate for presentation must be presented in Acts. The events described must not be disconnected. It is neither necessary nor usual that Act should follow Act without interval. To reveal to the audience the events during such intervals the *Nāṭyaśāstra* permits a choice of five forms of scenes of introduction (arthopakṣepaka) which serve also to narrate things, whose performance on the stage is forbidden. One of these five is Viṣkambha or Viskambhaka, an explanatory scene. It is so called from its concisely compressing (वि+√स्कम्भ्) into a short space those subordinate parts of the story, not enacted before the spectators, but a knowledge of which is quite essential to the comprehending of the action of the play. It serves to explain the events or incidents that have already taken place or are about to take place in (the near) future. It is generally performed by not more than two persons, never of chief rank. It is pure (*śuddha*) if the performers are of middle rank and speak Sanskrit; mixed (Saṁkīrṇa) when the characters are of middle and inferior class and use also Prakrit. It may be used, at the beginning of a drama where it is not desired to arouse sentiment at the very outset.

5. **Nepathye** (From behind the scene or the curtain) ; The word nepathya means (i) the curtain; (ii) the dressing room or green-room; (iii) the toilet or decoration, (iv) the actor's costume. As stage-direction it means 'from

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

behind the scene'. It is used (i) when a character is represented as speaking while approaching the stage but before actually entering on the stage and (ii) when the utterance of a character, whose entrance on the stage is not required, is to be made known to the characters who are present on the stage.

6. **Prakāśam** (*Aloud*) when the speech is to be heard by all those on the stage, and of course by the audience the actors speak *aloud.*

7. **Svagatam** or **Ātmagatam** (Aside, to one self): When the speech is to be heard by the audience alone and not by any actor on the stage, the actor speaks to himself.

8. **Janāntikam** and **Apavārya** (=Apavāritam) : Janāntikam (a private conversation) is a mutual conversation in the presence of other actors by shutting out the others in the middle of the story by the hand with three fingers raised, the thumb and ring finger being curved inwards. Apavāritam (or Apavārya=aside) is a secret told to another by turning around to him. It is understood to be heard only by the actor addressed to. Both these stage-directions are, however, indifferently or indiscriminately used by the Sanskrit play-wrights. These speeches are of course meant to be heard by the audience as well.

9. **Ākāśe (In the air)** : When one actor alone, without another actor on the stage pretends to see somebody in the distance, and speaks in the air "Do you say so?" or the like, as if hearing something, though it is really not spoken, that is called conversation with imaginary persons. This device of (speech in the air) is employed with a view to carrying forward the action of the drama but at the same time economising characters. This device is frequently used in the Bhāṇa (or Monologue) the actor speaks in the air, repeating answers supposed to be received.

10. **Karṇe evameva** : With a view to avoiding repetition (if what is whispered in the ear is already known to the audience) or if the plot or plans are going to be unfolded later, the concerned actor whispers into the ear of another actor (who is also concerned) "it is like this" or "it is so."

At the instance of Prof. D. D. Malvania, formerly Director, and Dr. N. J. Shah, the present Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad I gladly undertook the work of writing a Critical Introduction and Critical and Comparative Notes to *Mallikā-Makaranda*, the text of which was already and ably edited by the late lamented Muniśrī Puṇyavijayajī Mahārāja. I personally knew this distinguished scholar and saint and held him in great reverence. I therefore readily accepted the suggestion of completing the work

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

left unfinished by him. I tender my sincere thanks to Prof. D. D. Malvania, Dr. H. C. Bhayani and Dr. N. J. Shah for their keen interest in my work and their useful suggestions in tackling a few knotty phrases and lines from the text. I tender grateful thanks to Prof. R. B. Athavale who spared time for me for discussing with him some tough passages from the text of the present play. In conclusion, I pay my tearful tribute to my wife-who is no more. In spite of her serious illness, she had encouraged me to continue the critical study of this play.

—**V. M. Kulkarni**

*

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ जिना जयन्तु जितमोहाः ॥

प्रबन्धशतकर्तृ - महाकवि - श्रीरामचन्द्रविरचितं

मल्लिकामकरन्दनाटकम्

॥ ॐ नमः श्रीसरस्वत्यै ॥

मल्लिकाविशदां लक्ष्मीं प्राप यः शिवसम्भवाम् ।
प्रत्यूहव्यूहतो मुक्तं तं जिनेशमुपास्महे ॥१॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः –(सविनयमञ्जलिं मूर्धनि विधाय) हंहो समाजलोकाः ! क्षणमेकमवधानमाधाय सकलबाल-गोपालाङ्गनाहृदयसंवादिनीं विपश्चिच्चक्रवालचेतश्चमत्कारकन्दकन्दलनकादम्बिनीं समाकर्णयत वितीर्णसकर्णकर्णकोटरसुधाधाराभिषेकां मदीयां विज्ञप्तिकामेकाम् –

पटुभिरपि नोपसर्पति चटुभिरयं निष्प्रयोजनो लोकः ।
तत् किमपि शिक्षणीयं प्रयोजनं येन जगतोऽपि ॥२॥

तत् पुनर्जन्मसहस्रोपार्जितपुण्यनैपुण्यैर्निःशेषसांसारिकप्रयोजनप्ररोहक्षमां भगवतीं लक्ष्मीमनुकूलितवद्भिर्भवद्भिः शिक्षितमेव । यतः –

द्वयं द्वयस्य सम्पत्ति(त्ते)र्बीजमाद्यमखण्डितम् ।
संसारकर्मणां लक्ष्मीः प्रशमः शिवशर्मणाम् ॥३॥

अतोऽहं लक्ष्मीलवलाभश्रद्धाग्रहिलान्तःकरणो निरन्तरावलोकनैर्नाट्यदर्शनसुखविमुखानामपि भवतामाराधनाय प्रवृत्तोऽस्मि ।

(आकाशे कर्णं दत्वा)

किमादिशत ? । वाग्मी खल्वसि, एतावतैव भवतो वाचां विलासेन वयमत्यन्तमामोदिताः । सत्यम् , न जानीमः प्रबन्धदर्शने किमपि भविष्यति ? इति ।

(सहर्षम्)

अपरां तर्हि विज्ञापनामेकामाकर्णयत – रसपीयूषपूरपूर्णचेतसः सुमेधसः पुरस्कृत्य महाकवयो नाट्यप्रबन्धानाबध्नन्ति । न पुनः कलगीतिकामिनीभ्योऽपि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विमुखान् महासुभटोत्साहदर्शनेऽपि अरोमाञ्चकञ्चुकान् मातृ-पितृ-भ्रातृ-सुतविपत्ताव्प्यनार्द्रमानसान् , निर्व्याजसेवकेऽप्यस्वीकृतवात्सल्यान् पाषाणसुहृदो दुर्मेधसः।

(आकाशे)

किं ब्रूथ? भोः! किमेताभिर्भणितिभिः? अकुटिलमेव प्रकाशय विवक्षितमर्थम् । एष तर्हि श्रवणपरुषमप्यकुटिलमेव विज्ञापयामि –

नीरसानां पुरो नाट्यं दुर्जनानां पदातिताम् ।
ग्राम्याणां वाग्मितां कुर्वन् हास्यो ब्रह्माऽपि जायते ॥४॥

(प्रविश्य सरोषः)

नटः – भाव ! सर्वतः प्रसिद्धवैदग्ध्यान् अशेषरसिकावतंसान् सभ्यमिश्रान् अलीकवाचालतया प्रकोपयसे । विमुञ्च बहुभाषिताम् । पर्यालोचय किमपि प्रबन्धमभिनयाय ।

सूत्रधारः – (सभयम्) मार्ष ! मा कोपीः, अविज्ञातसभ्यप्रगल्भोऽहं भूयोभूयः प्रलपितवान् ।

विनाऽभिप्रायदौरात्म्यं नापराधोऽपि गर्हितः ।
आचार्यो वाणि-पाणिभ्यां ताडयन्नपि पूज्यते ॥५॥

प्रबन्धविशेषं पुनः प्रथममेव पर्यालोच्य सभ्यानुपस्थितोऽस्मि ।

नटः – कः पुनरसौ ? ।

सूत्रधारः – विद्यात्रयीसर्गनिसर्गनदीष्णचेतसो निःशेषचक्रवर्त्तिचक्रचूडारत्नांशुपुञ्जपिञ्जरितपादपीठस्य सप्तार्णवीकूलसङ्क्रान्तकान्तयशसः श्रीमदाचार्यहेमचन्द्र[स्य] शिष्येण **प्रबन्धशतकारिणा रामचन्द्रेण** विरचितं **म ल्लि का म क र न्दा** भिधानं नाटकं नाटयितव्यम् ।

नटः – (सावज्ञम्) भाव ! प्रशमरसिकवैदुष्येण धर्मदेशनाविधानैकप्रगल्भवाचो वाचंयमाः शृङ्गार-हास्य-वीरप्रमुखरसमयानामनर्हाः खलु नाट्यप्रबन्धानाम् ।

सूत्रधारः – मार्ष ! साम्प्रतं ग्रामीणचातुरीवन्ध्यमभिदधासि ।

शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां जानते तु जगन्त्यपि ।
जन्मैव दिवि देवानां विहारो भुवनेष्वपि ॥६॥

नटः– (सरोषम्)

परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्त्तयः ।
निबन्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ? ॥७॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सूत्रधारः –(सावष्टम्भम्) अत्रार्थे स्वयमेव कविना दुर्मेधसां मुखबन्धः कृतः ।

काव्यैर्यत्र कविप्रथा धनलवक्रीतैरपि प्राप्यते
गुम्फक्लेशमुपासितुं कृतधियां कस्तत्र काले क्रमः ? ।
ग्रथ्नन्तस्तदपि प्रबन्धकुसुमान्याजन्म खिद्यामहे
कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते कस्मै परस्मै वयम् ? ॥८॥

(नेपथ्ये)

साधु भो भरत ! साधु, बान्धवोचितं समयोचितं श्रावितवानसि ।

सूत्रधारः – कथमेष मकरन्दनेपथ्यवाही भरतो भारतीमास्माकीनामनुमोदते ? ।

नटः – भाव ! त्वरस्व त्वरस्व, संरब्धाः सर्वतोऽपि रङ्गोपजीविनः, समुत्सुकोऽहं मनःसमीहितामर्थसिद्धिमासादयितुं सामाजिकेभ्यः ।

[**सूत्रधारः** –] मार्ष ! मा त्वरिष्ठाः ।

सर्वाऽपि महती सिद्धिः क्लेशान्तरितसम्भवा ।
विद्यावधूटिमाप्नोति सोढा काय-मनःक्लमान् ॥९॥

(नेपथ्ये)

इयं पुनरुपश्रुतिरस्माकं वधूलाभपुरस्सरां महार्थसिद्धिसम्पत्तिं पिशुनयति ।

सूत्रधारः – मार्ष ! तदलं वाचां विस्तरेण । एहि, करणीयान्तरमनुतिष्ठामः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ आमुखम् ॥

*

(ततः प्रविशति मकरन्दः)

मकरन्दः – परमार्थोऽयम् –

"कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते कस्मै परस्मै वयम् ?"

न नाम द्युतकाराः सभिको वा प्रसह्य मां दूरोदरकर्मणि व्यापारयन्ति । तदत्र प्राचीनजन्मसहस्रोपार्जितानि दुष्कर्माण्येवापराध्यन्ति; न चाहम् , न च बाह्यो लोकः ।

(साश्चर्यम्)

कौपीनं वसनं कदन्नमशनं शय्या धरा पांशुला
जल्पोऽश्लीलगिरः कुटुम्बकजनो वेश्याः सहाया विटाः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

व्यापाराः परवञ्चनानि सुहृदश्चौरा महान्तो द्विषः
प्रायः सैष दुरोदरव्यसनिनां संसारवासक्रमः ॥१०॥

तथापि द्युतकारस्य पापध्वान्तान्धचेतसः ।
शक्रेऽपि रङ्कसङ्कल्पो द्यूतकर्मपराङ्मुखे ॥११॥

(सपश्चात्तापम्) तथाविधाया विशुद्धवंशोत्पत्तेस्तथाविधश्रुताध्ययनस्य तस्याश्च गुरूपदेशपरम्परायाः स एष दोषनिश्शेषमूलं महापुरुषगर्हितो व्यापारः फलमभूत् । तदहमेतस्य व्यसनपरम्परापात्रस्य पापीयसः स्वात्मनः शस्त्राभिघातेन कण्ठपाशप्रदानेन वा प्रायश्चित्तमाधास्यामि । यदि वा –

प्रायश्चित्तं नये वृत्तिः श्लाघ्यमश्लाघ्यकर्मणः ।
शस्त्रादिभिस्तु पश्चत्वमाततायिविचेष्टितम् ॥१२॥

तत् तावदेतस्य सहकारशाखाकुलायनिलीनकोकिलाबन्दिवृन्दोद्घुष्यमाणवसन्तमहाराजावतारस्य विकाशिपाटलापटलगन्धसम्बन्धबन्धुरितगन्धवाहनिपीयमानपुरपुरन्ध्रीसुरतसम्परायखेदस्वेदाम्भसो मध्यमध्यास्य महोद्यानस्य त्रियामामेतामतिवाहयामि । प्रभातभूयिष्ठायां चास्यां द्यूतकारदृष्टिसञ्चारपरिहारेण किमपि स्थानान्तरमाश्रित्य कुलिनोचितमाचरिष्यामीति । (पुरोऽवलोक्य) कथमिदं दीप्रदीपप्रभाप्रकाशितं देवतायतनम् ? मध्ये च भगवतः पञ्चबाणस्य प्रतिमा ? । (सविनयं प्रणम्य)

शम्भु-स्वयम्भु-हरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥१३॥

(कर्णं दत्त्वा) कथं मञ्जीरझात्कारः ? । (विमृश्य) न तावदेतस्यां नगरदवीयस्यां कुहरविहरमाणकरालव्यालभीष्मायामारामभूमौ दस्युप्रचारसमुचिते च निशीथसमये मनुष्यकामिनीसञ्चारः सम्भवति । तदनेन वनदेवताचरणमञ्जीररवेण भाव्यम् ।

(ततः प्रविशति पूजापटलहस्तचेटीदत्तहस्तावलम्बा कृपाणपाणिना पुरुषेणानुगम्यमाना सर्वाङ्गीणाभरणा युवतिः ।)

मकरन्दः – (विलोक्य) निश्चितमियं दीपज्योतिषा मामवलोक्य न किमपि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्वैरमाचरिष्यति, तदहं विध्याप्य प्रदीपं द्वाराजिररोहिणः सहकारस्य तले तिरोदधामि । (तथा करोति)

युवतिः – [1]हला बंधुले ! किमज्ज विगयपईवुज्जोयं भयवओ गब्भहरं ? हीमाणहे ! कहं अंधयारे पूयं करिस्सं ? ।

मकरन्दः – किम् 'अद्य' इति ब्रुवाणा ध्रुवमियमन्यदा निशीथे समायाति ? ।

पुरुषः – भर्तृदारिके ! शतशो वासरेषु दृष्टपूर्वा ते भगवतः पञ्चबाणस्य प्रतिमा; ततो यथादृष्टस्मरणमवयवेषु विमुञ्च विकचविचकिलस्रजः ।

युवतिः –(सखेदम्) [2]अज्ज ! सुहिदो सि तुमं, सुमरेसि सव्वं पि । अहं उण महादुक्खभारभिंभलमाणसा अप्पाणं पि न संभरामि । ता चिट्ठंदु पूओवगरणाइं ।

मकरन्दः – (साश्चर्यम्) ईदृशेऽपि नेपथ्यप्रकारसंसूचिते महाविभवे महादुःखोपनिपातः !

> दरिद्रः क्षुत्पिपासाभ्यां विघ्ना-ऽऽधि-व्याधिभिर्धनी ।
> प्रायेण लोकः सर्वोऽपि शोकसङ्कुलमानसः ॥१४॥

युवतिः – (सास्रं प्रणम्य) [3]भयवं पंचबाण ! असरणस्स विहलरूवविहवस्स जणस्स सुणेहि विन्नत्तिं । एस चरमं विन्नवीयसि ।

मकरन्दः – (साशङ्कम्) 'अशरण' इति ब्रुवाणा निष्प्रतीकारमपायमात्मनः सूचयति; 'चरमम्' इति च प्राणपरित्यागपिशुनं वचः ।

युवतिः –

> [4]अणवरयं पूआहिं तुट्ठो सि कहं पि जइ महं देव ! ।
> रक्खिज्जसु ता मज्झं तरेवि एयारिसमणत्थं ॥१५॥

मकरन्दः – कः पुनरसावनर्थः ? यत्र प्राणपरित्यागोऽपि प्रियङ्करः ।

चेटीः – [5]भट्टिदारिए ! केरिसा तुज्झ एरिसा निव्वेयगब्भिणी विन्नत्ती ? समीहिदं किं पि मंगलं पत्थेसु ।

---

१ सखि बन्धुले ! किमद्य विगतप्रदीपोद्योतं भगवतो गर्भगृहम् ? अहो कष्टं कथमन्धकारे पूजां करिष्यामि ? ।

२ आर्य ! सुखितोऽसि त्वम् , स्मरसि सर्वमपि । अहं पुनः महादुःखभारविह्वलमानसा आत्मानमपि न स्मरामि । तत् तिष्ठन्तु पूजोपकरणानि ।

३ भगवन् पञ्चबाण ! अशरणस्य विफलरूपविभवस्य जनस्य शृणु विज्ञप्तिम् , एष चरमं विज्ञप्यसे ।

४ अनवरतं पूजाभिः तुष्टोऽसि कथमपि यदि मह्यं देव !। रक्षेः तद् मां दत्त्वा एतादृशमनर्थम् ॥

५ भर्तृदारिके ! कीदृशी तव ईदृशी निर्वेदगर्भिणी विज्ञप्तिः ? समीहितं किमपि मङ्गलं प्रार्थय ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

युवतिः – [1]एदं ज्जेव दाणि मे समीहिदं मंगलं।

मकरन्दः – समीचीनमाह दुःखितेयं युवतिः।

इदं कृत्यमकृत्यं वा काल-देशाद्यपेक्षया।
परासोरात्मजस्यापि दहनं मङ्गलक्रिया ॥१६॥

युवतिः – (सखेदम्)

[2]दुत्था परव्वसा वाहिया य अंधा य पियविउत्ता य।
कह नाम लहिज्ज सुहं? न हुज्ज भयवं जइ कयंतो ॥१७॥

पुरुषः– भर्तृदारिके! इदानीमनर्थसंसूचिका काऽपि ते मनोवृत्तिः। तदुत्तिष्ठ व्रजामः सौधम्। उपनयामि त्वां माता-पितृभ्याम्, तयोरन्तिके यदुचितं तद् विदध्याः।

युवतिः – (सावहित्थं विहस्य) [3]अज्ज! सव्वओ वि भीरुआहिं अम्हारिसाहिं विलयाहिं किं पि अणत्थं कीरदि?, ता किं अलीयसंभावणाहिं अत्ताणयं किलेसेसि?; वच्च, आणेसु कुदो वि पईवं। बंधुले! तुमं पि आणेसु दीहियाओ कमलाइं, जेण मम्महं पूएमि।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

मकरन्दः – एतौ ध्रुवमेतया कपटेन बहिः प्रवासितौ, तदहं सावधानो भवामि। अपि नामेयमाततायिनी किमप्यवाच्यमाचरेत्।

युवतिः – (सहकारमूलमागत्य) [4]भयवं अणंग! पडिवासरमाराहिएण वि तुमए न किं पि मे कदं पडिकयं। ता इयाणिं असरिसं साहसं कुणंतीए सक्खी वि दाव हविज्जासु।

(सहकारशाखायां कण्ठपाशमाबध्नाति।)

मकरन्दः – (तारस्वरम्) हंहो पुरुष! हंहो पुरुष!, हला बन्धुले! हला

---

१ एतद् एव इदानीं मे समीहितं मङ्गलम्।

२ दुःस्थाः परवशा व्याधिताश्च अन्धाश्च प्रियवियुक्ताश्च।
कथं नाम लभेत सुखं? न भवेद् भगवान् यदि कृतान्तः॥

३ आर्य! सर्वतोऽपि भीरुकाभिः अस्मादृशीभिः वनिताभिः कोऽपि अनर्थः क्रियते? तत् किं अलीकसम्भावनाभिः आत्मानं क्लेशयसि? व्रज, आनय कुतोऽपि प्रदीपम्। बन्धुले! त्वमपि आनय दीर्घिकातः कमलानि, येन मन्मथं पूजयामि।

४ भगवन् अनङ्ग! प्रतिवासरमाराधितेनापि त्वया न किमपि मे कृतं प्रतिकृतम्, तद् इदानीं असदृशं साहसं कुर्वत्याः साक्षी अपि तावद् भवेः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

बन्धुले! एषा युवयोः स्वामिनी विपद्यते (—इति ब्रुवाणोऽसिलतया कण्ठपाशं छिनत्ति।)

(युवतिर्मूर्च्छिता पतति, मकरन्दः वस्त्राञ्चलेनोपवीज्य हृदयं संवाहयति । ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः सचेटीकः पुरुषः ।)

पुरुषः— (निभृतमालोक्य) **कथं भर्तृदारिकाया वक्षसि विहितासनस्तस्करः कोऽपि नेपथ्यमाकर्षति ? भवतु, कृपाणेन मूर्धानमेतस्यापनयामि ।** (पुनर्विमृश्य) **कथमन्धकारप्राग्भारेण स्त्री-पुंसयोर्विभागः कोऽपि लक्ष्यते ? ।**

चेटी—[1]**ताय! मुंच मुंच सामिणिं, देहि मे पाणभिक्खं, गिण्ह आहरणाइं ।**

मकरन्दः—(उभौ प्रति) **अ[न]वगतपरमार्थौ युवां व्याहरतः । नाहं चौरो जारो वा ।**

पुरुषः—**तर्हि किमेतत् ? कथय ।**

युवतिः—(चेतनामास्थाय स्वगतम्) [2]**एस को वि आहरणलोहेण मह जीवियं अवहरिदुकामो तक्करो ।** (प्रकाशम्) **महाभाय ! गिण्ह एयाणि मे आहरणाइं । अण्णं पि दे दविणजायं बहुयरमुवणयस्सं । करेहि एयाए असिधेणुआए कंठवीढम्मि जीविदेसकम्मं, जेण दुक्खमुक्खो होदि ।**

मकरन्दः—**भवतु, करिष्यामि कण्ठपीठे जीवितेशकर्म; किन्तु भुजपञ्जरपाशेन, न पुनरसिधेनुकया ।**

बन्धुला—[3]**महाभाय ! पसीय[दु] भयवं मम्महो । एदाए असंघडियाणुरूवजीविदेसाए सह भट्टिदारियाए भोदु दे एदं जंपियं पमाणं ।**

मकरन्दः—(पुरुषं प्रति)

विधातुं सम्पदो हर्तुमापदश्च न निश्चयः ।
मनस्तु मे सदाऽप्यन्यदुःखसङ्क्रान्तिदर्पणः ॥१८॥

तत् कथय केनानर्थजातेन विह्वलीकृतेयं कण्ठपाशवैशसं कृतवती ? ।

पुरुषः—**महाभाग ! यद्यप्यन्धकारे न कोऽप्याकारस्तवोपलक्ष्यते तथाप्यमुना कण्ठपाशच्छेदव्यापारेण महत्त्वशंसिना व्याहारेण ज्ञातमन्यदुःखसङ्क्रान्ति-**

---

१ तात ! मुञ्च मुञ्च स्वामिनीम्, देहि मे प्राणभिक्षाम्, गृहाण आभरणानि ।

२ एष कोऽपि आभरणलोभेन मम जीवितं अपहर्तुकामः तस्करः । महाभाग ! गृहाण एतानि मे आभरणानि । अन्यद् अपि ते द्रविणजातं बहुतरमुपनेष्यामि । कुरु एतया असिधेन्वा कण्ठपीठे जीवितेशकर्म, येन दुःखमोक्षो भवति ।

३ महाभाग ! प्रसीद[तु] भगवान् मन्मथः । एतया असङ्घटितानुरूपजीवितेशया सह भर्तृदारिकया भवतु ते एतद् जल्पितं प्रमाणम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दर्पणस्ते हृदयम् । अनर्थं पुनरिममेतस्याः पितरावेव परमार्थेनावगच्छतः । ततः किं तुभ्यमावेदयामि ? ।

मकरन्दः –(युवतीं प्रति)

पृच्छन्नसंस्तुतो गोप्यमशक्तः कोपमावहन् ।
विरक्तां च स्त्रियं गच्छन् हास्यं कस्मै न यच्छति? ॥१९॥

तथापि चिरसंस्तुतमिव मे भवत्यामन्तःकरणं न किमपि कृत्याकृत्यमालोचयति । ततो यदि समुचितं तदा प्रकाशय व्यसनमात्मनः, विगणय मामात्मीयम् । यदि च विज्ञातव्यसनहेतुरहं न प्रतीकारप्रयत्नमादधामि तदानीमसारवादिनमकुलीनं च जानीयाः ।

युवतिः – (स्वगतम्) [1]ममावि एदम्मि केणावि कारणेण परमपिम्मभिंभलं हिययं, ता कहेमि वसणं । भोदु दाव । (प्रकाशम्)

सामत्थाभावेणं अकएसु पओयणेसु को रोसो ? ।
वसहेसु दुद्धमहियं नएसु को नाम निव्वेओ ? ॥२०॥

मकरन्दः – (साक्षेपम्) कथं पुनर्व्यसननिवृत्तावस्माकं सामर्थ्याभावमवगच्छसि ? ।

युवतिः –[2]अत्तणो अप्पडियारेण वसणेणं अवगच्छामि ।

मकरन्दः –भद्रे ! अनभिज्ञाऽसि महापुरुषव्यापाराणाम् । पणीकृतप्राणसम्पदां हि महौजसां किं नाम साध्यमसाध्यं वा ? ।

पुरुषः –महाभाग ! बाढमुपपन्नमभिहितवानसि । किमुत व्यसनमहार्णवनिमग्न इव मे भवानपि प्रतिभाति । कथमपरथा निर्जनप्रचारायामारामभूमौ निशीथसमये दस्युरिव निलीनस्तिष्ठसि ? ।

मकरन्दः –साधु विज्ञातवानसि, तथापि न त्वया व्यसनवृत्तान्तमहं प्रष्टव्यः ।

सुखं प्रकाश्यते दौःस्थ्यं प्राच्यमारूढवैभवैः ।
आरूढदौःस्थ्यैर्दुःखे न प्राचीनं वैभवं पुनः ॥२१॥

---

१ ममापि एतस्मिन् केनापि कारणेन परमप्रेमविह्वलं हृदयम् , तत् कथयामि व्यसनम् । भवतु तावत् ।

सामर्थ्याभावेन अकृतेषु प्रयोजनेषु को रोषः ? ।
वृषभेषु दुग्धम् अहितं नयेषु को नाम निर्वेदः ? ॥

२ आत्मनः अप्रतीकारेण व्यसनेन अवगच्छामि ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यदि पुनर्भगवान् विधिरनुकूलतां यास्यति कदाचित् [तदा] तव भर्तृ[दारि]-कायाः पुरः सर्वमावेदयिष्यामि ।

बन्धुला–[1]भट्टिदारिए ! अदिकालो भोदि, निवेदेहि वसणमेदस्स महाणुभावस्स ।

युवतिः–बन्धुले !

[2]विउलस्स वि उवयारस्स पुरिससीहस्स दड्ढमहिलाओ ।
पच्चुवयारं मन्नंति देहदाणाओ न हु अहियं ॥२२॥

बन्धुला–[3]तदो किं ? ।

युवतिः–[4]अहं दाणि देहदाणं पि काउमसमत्था, तदा कथं वसणं पयासेमि ? कहं च एदाओ वसणपडियारमहिलसेमि ? ।

पुरुषः–भर्तृदारिके ! प्रत्युपकारानपेक्षमुपकारकत्वमेतस्य महौजसः; ततो मा शङ्किष्ठाः, प्रकाशय व्यसनम् ।

युवतिः–(मकरन्दं प्रति) [5]पगासयामि वसणं, पढमं पुणो एदं सुणेसु ।

मकरन्दः–(सहर्षं समीपतरीभूय) किं तत् ? ।

युवतिः–[6]विग्घबहुलाओ रयणीओ, असमत्ते वि कहापबंधे विहडणावाओ को वि संभवे ।

मकरन्दः–(साक्षेपम्) ततः किम् ? ।

युवतिः–[7]तदो आरामसंघडणाहिन्नाणं गिहाण मे एदं कुंडलजुयलं ।

मकरन्दः– (सप्रमोदमात्मगतम्) कथमस्मत्प्राणसम्पदां ग्रहणसत्यङ्कारमियमुपनयति ? । (प्रकाशम्) भद्रे ! को नाम प्रियजनस्य प्रसादं नाभिमन्यते ? ।

---

१ भर्तृदारिके ! अतिकालो भवति, निवेदय व्यसनमेतस्य महानुभावस्य ।

२ विपुलस्य अपि उपकारस्य पुरुषसिंहस्य दग्धमहिलाः ।
प्रत्युपकारं मन्यन्ते देहदानाद् न हि अधिकम् ॥

३ ततः किम् ? ।

४ अहं इदानीं देहदानं अपि कर्तुमसमर्था, ततः कथं व्यसनं प्रकाशयामि ? कथं च एतस्माद् व्यसनप्रतीकारमभिलषामि ? ।

५ प्रकाशयामि व्यसनम् , प्रथमं पुनः एतद् शृणु ।

६ विघ्नबहुला रजन्यः, असमाप्तेऽपि कथाप्रबन्धे विघटनापायः कोऽपि सम्भवेत् ।

७ ततः आरामसङ्घटनाभिज्ञानं गृहाण मे एतत् कुण्डलयुगलम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(युवती कुण्डलयुगलमर्पयति ।)

पुरुषः –(सभयमात्मगतम्) प्रातरेतस्याः पिता प्रसाधनसंख्यां मयि गवे[षि]-ष्यते, ततः कोऽयमनर्थः ? ।

बन्धुला –(सभयं स्वगतम्) [1]किं मए पभाए भट्टिणीए पुरओ उत्तरं कायव्वं ? ।

पुरुषः –(सरोषम्) भर्तृदारिके ! केयं स्वेच्छाचारिता? किमिदं वणिक्कुमारिकाचारविरुद्धं परपुरुषाय कुण्डलप्रदानम् ?; तदहं पदातिलोकमानीय कुण्डलमादास्ये । (–इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

बन्धुला –[2]भट्टिदारिए ! सव्वं पि एदम्मि दुट्ठे संभावीयदि, ता लहुं कहेसु वसणं ।

(नेपथ्ये)

एषा तस्य पदपद्धतिरुपवनं प्रविशति । ततः प्रदीपज्योतिषा मध्यमवलोकयत ।

(सर्वे सभयमाकर्णयन्ति)

बन्धुला –[3]भट्टिदारिए ! एदस्स दुट्ठस्स एदं वियंभियं ।

मकरन्दः –(स्वगतम्) निश्चितं ममानुपदं कितवाः समायाताः । न चात्र मे प्रतिभयम् । सूत्रधाराभिहितोपश्रुतिश्लोकानुसारेण शुभोदर्कोऽयं ममोपवनप्रवेशः ।

युवतिः – [4]अज्ज ! किं मए दाणि कादव्वं ? ।

मकरन्दः – व्रज त्वमुपवनपाश्चात्यद्वारेण स्वभवनम् । पुनरहं प्रात(? श्व)-स्त्वया निशीथेऽत्र गवेषणीयः ।

(युवतिः सबन्धुला निष्क्रान्ता ।)

मकरन्दः –कथं मां दीपज्योतिषा दृष्टवन्तः कितवाः ? । भवतु, कामायतनपाश्चात्यभागे तिरोदधामि !

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

---

१ किं मया प्रभाते भर्त्र्याः पुरतः उत्तरं कर्त्तव्यम् ।

२ भर्तृदारिके ! सर्वमपि एतस्मिन् दुष्टे सम्भाव्यते, तद् लघु कथय व्यसनम् ।

३ भर्तृदारिके ! एतस्य दुष्टस्य एतद् विजृम्भितम् ।

४ आर्य ! किं मया इदानीं कर्तव्यम् ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

[चेटी –]

[1]तं किं पि कामिणीणं कत्थ वि पिम्मं जणम्मि निव्वडइ ।
झिज्जंति जेण डज्झंति जेण जेणं विवज्जंति ॥१॥

(प्रविश्य)

कोरकः – लवङ्गिके ! किमद्य विषादिनीव दृश्यसे ? ।

चेटी –[2]महाभाय ! किं कधयामि मंदभाइणी ? । अज्जं खु दाहजराभिभूदाए भट्टिदारियाए अट्ठमं दिणं वट्टदि । सा खु न जंपदि, न कीलदि, न भुंजदि, णवरं हत्थग्गविइन्नकवोलमूला [चिट्ठदि] ।

[कोरकः –] किम् ? ।

चेटी –[3]पियजणस्स विरहो ।

कोरकः – अहो ! आश्चर्यम् । ईदृशेऽपि व्यसनोपनिपाते भर्तृदारिकाया विरहः ।

रोगेऽपि विप्रयोगेऽपि शोकेऽपि व्यसनेऽपि च ।
क्षुत्-पिपासा-स्मराः प्रायो विमुञ्चन्ति न देहिनम् ॥२॥

क्व पुनः प्रस्थिताऽसि ? ।

चेटी – [4]दाहोवसमणत्थं दीहियाओ कमलाइं आणेदुं ।

(–इत्यभिधाय निष्क्रान्ता ।)

कोरकः –(परिक्रम्य उच्चैःस्वरम्) भो भोः श्रेष्ठिनो ब्रह्मदत्तस्य परिजनाः ! दीनारपञ्चशतीप्रदानपूर्वकं भर्तृदारिकापहाररक्षणाय भ्रमयत सर्वतः पुरपथेषु पटहम् ।

---

१ तत् किमपि कामिनीनां कुत्रापि प्रेम जने सञ्जायते ।
क्षीयन्ते येन दह्यन्ते येन येन विपद्यन्ते ॥

२ महाभाग ! किं कथयामि मन्दभागिनी ? अद्य खलु दाहज्वराभिभूताया भर्तृदारिकाया अष्टमं दिनं वर्त्तते । सा खलु न जल्पति, न क्रीडति, न भुनक्ति, नवरं हस्ताग्रविदत्तकपोलमूला [तिष्ठति] ।

३ प्रियजनस्य विरहः ।

४ दाहोपशमनार्थं दीर्घिकातः कमलानि आनेतुम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(नेपथ्ये)

अमितः पुरपथेषु पटहः । प्रतिज्ञातं चैकेन कितवेन भर्तृदारिकापहाररक्षणम् ।

कोरकः —भवतु, तर्हि श्रेष्ठिने विज्ञापयामि । (—इति परिक्रामति । विलोक्य) किमयं श्रेष्ठी सधर्मचारिण्या बन्धुसुन्दर्या समं किमपि पर्यालोचयन्नस्ति ।

(ततः प्रविशति श्रेष्ठी बन्धुसुन्दरी च ।)

श्रेष्ठी – प्रिये ! मास्म वृथा विषादमातथाः ।

श्रिया शक्त्या च साध्येऽर्थे सिद्ध्यभावे मनःक्लमः ।
उभाभ्यामप्यसाध्ये तु का नाम परिदेवना ? ॥३॥

तथापि सर्वस्वप्रदानेनापि पुत्रीरक्षणार्थं प्रयत्नमाधास्यामि ।

व्यसने महत्यपि समुल्लसिते निरुपायता खलु न युक्तिमती ।
जलधेरगाधमपि वारि नरः प्रविगाहते समधिरुह्य तरीम् ॥४॥

बन्धुमती –(सास्रम्) [1]अज्जउत्त ! सव्वो वि एस बालकालादो वच्छापरिपालणापयासो विहलो भविस्सदि ।

श्रेष्ठी –प्रिये ! विधिनियोगोऽयमशक्यप्रतीकारो लोचने निमील्य सोढव्य एव ।

न स मन्त्रो न सा बुद्धिः न च दोष्णां पराक्रमः ।
अपुण्योपस्थितं येन व्यसनं प्रतिरुध्यते ॥५॥

कोरकः – आर्य ! सम्पन्नो रक्षकः ।

श्रेष्ठी – कः पुनः सम्पन्नः ? ।

कोरकः – कितवः कोऽपि ।

श्रेष्ठी – यदि कितवो रक्षकः, सम्पन्नं तर्हि प्रयोजनम् । व्यसनान्धा हि प्राणव्ययेनापि धनार्थं प्रयोजनं साधयन्ति । कः पुनस्तस्यात्रागमने कालविलम्बः ? ।

(प्रविश्य)

सुन्दरकः – आर्य ! रक्षकस्य द्यूतकारा राजाज्ञयाऽत्रागमनं निषेधयन्ति ।

श्रेष्ठी – (साक्षेपम्) अस्मत्प्रतिगृहीतस्य रक्षकस्य द्यूतकाराणामत्रागमनप्रतिषेधने शक्तिरस्ति ? ।

---

१ आर्यपुत्र ! सर्वोऽपि एष बालकालाद् वत्सापरिपालनाप्रयासः विफलो भविष्यति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सुन्दरकः – अवश्यमस्ति ।

श्रेष्ठी – केन हेतुना ? ।

सुन्दरकः –उत्तमर्णत्वेन ।

श्रेष्ठी –(विहस्य) सुन्दरक ! उपपन्नमभिहितवानसि । (विमृश्य) व्रज त्वम्, ऋणप्रदानमङ्गीकृत्य कितवैः सहाऽऽनय रक्षकम् ।

(सुन्दरो निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति पञ्चषैर्द्यूतकारैर्धृतो मकरन्दः ।)

श्रेष्ठी –(विलोक्य स्वगतम्) अहो ! आकारसौन्दर्यम्, अहो ! शरीरलक्षणानां प्रशस्तता, कटरि ! गतेः प्रागल्भ्यम् । (पुनः सजुगुप्सम्) सर्वेषामपि लक्षणानां दुरोदरव्यसनमन्तरायः । अथवा व्यसनान्धमेवेदं जगत् ।

केचिद् भोजनभङ्गिभिर्नरधियः केचित् पुरन्ध्रीपराः
केचिन्माल्यविलेपनैकरसिका गीतोत्सुकाः केचन ।
केऽपि द्यूतकथा-मृगव्य-मदिरा-ताम्बूल-शास्त्रोन्मुखाः
केचिद् वाजि-गजोक्षयान-सदना-ऽपत्या-ऽऽसनव्याकुलाः ॥६॥

भवतु । (प्रकाशम्) इदमासनमास्यताम् ।

(सर्वे मकरन्दं परिवृत्योपविशन्ति ।)

श्रेष्ठी – (विमृश्य द्यूतकारान् प्रति) भवत क्षणमेकं दवीयांसो यूयम् ।

द्यूतकाराः –(साक्षेपम्) अयमस्माभिरनङ्गभवनपृष्ठनिलीनो निशीथसमये महता प्रयासेन प्राप्तः । तदिदानीमस्मासु नेदीयोदेशस्थितेष्वेव सर्वमेतेन विधातव्यम्, भवद्भिर्विधापयितव्यं च ।

श्रेष्ठी – किमेतेन भवतां देयम् ? ।

द्यूतकाराः – दीनारपञ्चशतानि ।

श्रेष्ठी –अहो ! सदृशः कथासन्निवेशः । अस्माभिरप्येतावदेवास्य देयम् । ततो व्रजत यूयम्, प्रातर्वयं भवतामेनमर्पयामो देयं वा । यदि वा किमेतेन वणिजां समुचितेन कुटिलभणितेन ? । एतस्याकारदर्शनेनैव वयमावर्जिताः । प्रयोजनं यथा–तथा वाऽस्तु । देयमस्माभिर्भवतां प्रातर्देयमिति ।

द्यूतकाराः – श्रेष्ठिन् ! प्रमाणं वयम् ? । अङ्गीकृतो विधिः ?, व्रजामो वयम् ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

श्रेष्ठी – अवश्यं ममाणम्, व्रजत यूयम् ।

(द्यूतकारा निष्क्रान्ताः ।)

श्रेष्ठी – किमभिधानो भवान् ? ।

मकरन्दः – मकरन्दाभिधानोऽस्मि ।

श्रेष्ठी – अवश्यमनुष्ठातव्यः प्रतिज्ञातोऽर्थः ? ।

मकरन्दः – कः सन्देहः ? ।

श्रेष्ठी –अस्ति मन्त्रजा शरीरजा वा काऽपि क्षुद्रोपद्रवद्राविणी शक्तिः ? ।

मकरन्दः – अस्य पर्यनुयोगस्य प्रयोजनसिद्धिरेव समाधानम् ।

श्रेष्ठी –(विमृश्य सकरुणम्) महाभाग ! महापुरुषोचितां तामेतामाकृतिमनाकुलतां विनयसम्पत्तिं च विलोक्य तदेतस्मिन्नपायशतसङ्कीर्णे वच्छापरिहारनिवारणाकर्मणि न प्रभवामि भवन्तं व्यापारयितुम् । तदद्यापि विमृश प्रयोजनवैषम्यम्, विचिन्तय जीवितस्य सन्देहम्, विगणय धनस्य पांशुप्रायताम् । उत्तिष्ठ, प्रयाहि स्वं स्थानम् । अस्मदन्तिके व्यापारान्तरं किमप्यादधानः कालमतिवाहय ।

बन्धुसुन्दरी – [1]पुत्तया ! वच्च तुमं, जीव चिरं, मह वच्छाए जं विहिणा लिहियं तं भविस्सदि ।

मकरन्दः – नाहं तादृशो यादृशं यूयं विचिन्तयत, तत् किमर्थमपायसम्पातसन्दर्शनेन सन्त्रासयत माम् ? । अपि च–

स्वीकृतापायसम्पातः सर्वां सिद्धिं विगाहते ।
युद्धे हि प्राणसापेक्षो विपक्षैः परिभूयते ॥७॥

ततो विमुञ्च्य कातरतां प्रथयत सौष्ठवम् । कथयत किं मया विधेयम् ? कस्य विधेयम् ? कदा विधेयम् ? ।

(श्रेष्ठी बन्धुसुन्दर्या मुखमवलोकयति ।)

बन्धुसुन्दरी – [2]महंतो एदस्स अवट्ठंभो, ता अणुट्ठीयदु समीहिदं ।

श्रेष्ठी –अस्मद्वच्छाया निशीथसमये देवतापहारनिवारणं त्वया विधेयम् । यावत् प्रयोजनं सन्निधीयते तावत् कथामेकामाकर्णय – इतः संवच्छराद् गते षोडशे वच्छरे प्रातरावश्यककरणाय गृहोपवनं गतोऽहम् ।

मकरन्दः – ततस्ततः ? ।

---

१ पुत्रक ! व्रज त्वम्, जीव चिरम्, मम वत्साया यद् विधिना लिखितं तद् भविष्यति ।

२ महान् एतस्य अवष्टम्भः, तद् अनुष्ठीयतां समीहितम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

श्रेष्ठी –तदहर्जातां नामाङ्कितमहार्घ्याङ्गुलीयकप्रसाधितपाणिपल्लवां मसृणघुसृणरसलिखिताक्षरभूर्जकण्डकमण्डितसव्येतरकलाचिकां उत्फुल्लमल्लिकाविटपच्छायायां कन्यकामेकामद्राक्षम् ।

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

मकरन्दः – ततस्ततः ? ।

श्रेष्ठी –अत्यद्भुतप्रसूतप्रभूतप्रमोदमेदुरान्तःकरणश्चाहं 'किमेतत् ?' इति चमत्कारतिरोहितविधेयनिर्णयो निस्तरङ्गेण चक्षुषा क्षणमेकं तां वीक्षितवान् ।

कोरकः – (सविनयम्) ततस्ततः ? ।

श्रेष्ठी– अनन्तरं च महता प्रयत्नेन पाणिपल्लवाभ्यामादाय तामेतस्या बन्धुसुन्दर्याः समुपनीतवान् । मल्लिकाच्छायायां प्राप्तेति सा मल्लिकानाम्ना व्युपदिश्यते ।

बन्धुसुन्दरी –[१]देवदापसादं मन्नंदीए मए वि तणयाणिव्विसेसेणं वच्छल्लेणं इत्तयं कालं जाव परिपालिदा ।

मकरन्दः – (स्वगतम्) निश्चितमियं दुराचारसञ्जातगर्भायाः कस्याश्चिद् विद्याधर्याः पुत्री । (प्रकाशम्) किंनामाङ्कितान्यङ्गुलीयकानि ? किमक्षरं च भूर्जकण्डकम् ?–इति ज्ञायते ? ।

श्रेष्ठी –ज्ञायते, निरूपयतु च भवानपि । (अङ्गुलीयकानि भूर्जकण्डकं च समर्पयति ।)

मकरन्दः –(अङ्गुलीयकान्यवलोक्य) कथं महाराजवैनतेयनामाङ्कितान्यङ्गुलीयकानि ? ।

(भूर्जकं च वाचयति ।) षोडशवर्षान्ते चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पुनरियं मया परिणेतारं रक्षितारं च व्यापाद्य प्रसभमपहर्त्तव्या ।

मकरन्दः –(सभयमात्मगतम्) अनीषत्करं निवारणमस्मादृशैरेतस्या दिव्यकन्यकायाः । तथापि प्रतिज्ञापरित्यागस्त्रपामावहति । (प्रकाशम्) अङ्गुलीयक–भूर्जकण्डकावलोकनेन ज्ञातम् 'असुकरोऽयं विधिः' । तथाप्यस्ति मे मान्त्रिकी शक्तिः, ततो [न] भवद्भिः प्रयोजननिष्पत्तिसन्देहः कार्यः ।

श्रेष्ठी – भवदाकारदर्शनसमयेऽपि अस्माभिर्निर्णीतोऽयमर्थः ।

---

१ देवताप्रसादं मन्यमानया मयाऽपि तनयानिर्विशेषेण वात्सल्येन इयन्तं कालं यावत् परिपालिता ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः –(स्वगतम्) महासाहसैकसाध्योऽयमर्थो न बाह्यमाडम्बरमपेक्षते। तथापि तदवश्यमाधेयम् ।

पयांसि भूरुहां हेतुर्न पुनर्गर्जितारवः ।
माघे तथापि गर्जन्ति क्षोभाय जनचेतसाम् ॥८॥

(प्रकाशम्) आर्य !

अनादिसिद्धे मीमांसा विश्ववर्त्मनि का सताम् ? ।
रूपजीवाः स्त्रियः सृष्टाः पुमांसो न पुनः कथम् ? ॥९॥

श्रेष्ठी – प्रस्तुतमभिधीयताम् ।

मकरन्दः –प्रस्तुतमिदम्–'मन्त्रमण्डलपूजापूर्वकं सर्वमनुष्ठानम्' इति भवतामपि प्रसिद्धम्। अतो मण्डलोपकरणेषु विचारो नः कर्त्तव्यः ।

श्रेष्ठी –अवश्यं कर्त्तव्यः ।

मकरन्दः –तर्हि समानयत सद्यःप्रसूतव्याघ्रीक्षीरम्, सम्पादयत विन्ध्यचमरीशृङ्गगोरोचनाम्, ढौकयत वानेयगजप्रथमदानवारि ।

श्रेष्ठी – अवशिष्यते किमपि ? ।

मकरन्दः –अवशिष्यते षोडशवर्षदेशीयखल्वाटपुरुषचितावह्निः ।

श्रेष्ठी –(शिरो धूनयित्वा) असुकरसङ्क[ट]नः सर्वोऽप्युपकरणप्रपञ्चः, विशेषतो वह्निरयम्। भवतु, कोऽत्र भोः ! ? ।

(प्रविश्य)

सुन्दरकः – एषोऽस्मि ।

(श्रेष्ठी सुन्दरस्य कर्णे एवमेव)

(सुन्दरो निष्क्रान्तः ।)

श्रेष्ठी –यावदुपकरणानि सन्निधीयन्ते तावदागच्छत यूयं वत्छाया मल्लिकायाः समीपम्। हला लवङ्गिके ! गत्वा ब्रूहि वत्साम्–समयोऽयमस्मदागमनस्य।

(नेपथ्ये)

[1]समओ वट्टदि ता एदु तादो ।

(सर्वे गृहोपवनमुपविशन्ति ।)

(ततः प्रविशति विरहावस्थां नाटयन्ती मल्लिका लवङ्गिकाप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

---

१ समयो वर्त्तते तद् एतु तातः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका –[1]हला लवंगिके ! अवणेहि वच्छत्थलादो नलिणीवत्ताइं, करेहि सट्ठाणेसु मे निवसणाइं । देहि मे हत्थावलंबणं जेण अंबाए तादस्स य अब्भुट्ठाणं करेमि ।

श्रेष्ठी –वत्से ! पर्यङ्कस्थिता यथासुखमास्स्व । मास्माभ्युत्थाने क्लेशमातथाः । (मकरन्दं प्रति, अपरं प्रति) दाहज्वरेण सर्वाङ्गीणमभिभूतायास्तदेतदष्टमं दिनं वत्साया एतस्याः ।

मकरन्दः – (स्वगतम्)

केयूराणि मृणालजानि कुचयोः श्रीषण्डवारिच्छटाः
शय्या बालसरोजिनीदलमयी हारोऽपि रम्भोद्भवः ।
अङ्गं सान्द्रजलार्द्रमङ्गणभुवो मल्लीवितानाश्रिता
वेषः सैष वियोगरोगविषमामस्या दशां शंसति ॥१०॥

माता-पितरौ पुनरपहारदुःखमावेदयतः । तत् किमिदं परस्परविरुद्धम् ? ।

मल्लिका – (मकरन्दमवलोक्य स्वगतम्)

[2]एदस्स देहलट्ठिं काउं विहिणा विरम्मिया विरई ।
इहरा कह कस्स वि नत्थि इत्थ एयारिसं रूवं ? ॥११॥

(पुनः सस्पृहम्)

[3]जइ कह वि रई पिच्छिज्ज एयमसरिससरीरसुंदेरं ।
सिढिलीकरिज्ज ता तम्मि पिम्मगंठिं अणंगम्मि ॥१२॥

[4]अहवा—

ववसाओ च्चिय पुरिसाणमणुवमो मंडणं सरीरस्स ।
रूवं पि पुणो जइ हुज्ज ता जियं हरिणनयणाहिं ॥१३॥

---

१ हला लवङ्गिके ! अपनय वक्षःस्थलाद् नलिनीपत्राणि, कुरु स्वस्थानेषु मे निवसनानि । देहि मे हस्तावलम्बनं येन अम्बायाः तातस्य च अभ्युत्थानं करोमि ।

२ एतस्य देहयष्टिं कृत्वा विधिना विरचिता विरतिः ।
इतरथा कथं कस्यापि नास्ति अत्र एतादृशं रूपम् ? ॥ ११ ॥

३ यदि कथमपि रतिः प्रेक्षेत एतमसदृशशरीरसौन्दर्यम् ।
शिथिलीकुर्यात् तत् तस्मिन् प्रेमग्रन्थिं अनङ्गे ॥ १२ ॥

४ अथवा–
व्यवसाय एव पुरुषाणामनुपमो मण्डनं शरीरस्य ।
रूपमपि पुनः यदि भवेत् तद् जितं हरिणनयनाभिः ॥ १३ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – (सस्पृहम्)

चक्षुर्बाष्पविकज्जलं करतलन्यासङ्गखण्डद्युति-
गण्डश्रीरधरः खरः प्रसृमरैः सूत्कारतारोर्मिभिः ।
आहारप्रतिरोधकीकससिरामात्रा च गात्रावनि-
र्दृष्टिं प्रीणयते तथापि सुदती लेखेव शीतत्विषः ॥१४॥

मल्लिका – (स्वगतम्) [1]अम्मो !, उववणदिट्ठपुरिसपिम्मकीलिदं पि मे हिदयं कधं पुणो पुणो एदम्मि वच्चदि ? । अवि य एस किल लोयाणं पवादो–

अन्नत्थ रागिणीओ रच्चंति न वम्महे वि महिलाओ ।
रुच्चइ न णाम राया वि तवणरत्ताण नलिणीणं ॥१५॥

सो उण मइं दाणि विवरीदो जादो ।

बन्धुसुन्दरी –[2]वच्छे ! सत्था होहि । एस दे सव्वं पि सरीरवियणं दाहज्जरं च अवणइस्सदि ।

श्रेष्ठी – प्रिये !अत्यल्पमभिदधासि, देवतापहारमप्येष वत्साया अपनेष्यते ।

मल्लिका – (साक्षेपम्) [3]ताद ! एदेणं ज्जेव अवहरिदा । किं देवदा अवहरिस्सदि ? ।

बन्धुसुन्दरी – (साशङ्कम्) [4]अज्जउत्त ! किं एसा ईदिसं लज्जायरं जंपदि ? ।

श्रेष्ठी – प्रिये ! मा भैषीः, दाहज्वराभिभवेनात्स्वप्नायितमिदम् ।

बन्धुसुन्दरी – (सदैन्यम्) [5]पुत्तया ! एसा मह धूया तुमं समप्पिदा, तहा कहं करेहि जहा निव्वुइं लहइ ।

---

१ आश्चर्यम्,
उपवनदृष्टपुरुषप्रेमकीलितमपि मे हृदयं कथं पुनः पुनः एतस्मिन् व्रजति ? ।
अपि च एष किल लोकानां प्रवादः –
अन्यत्र रागिण्यः रज्यन्ते न मन्मथेऽपि महिलाः ।
रोचते न नाम राजाऽपि तपनरक्ताभ्यो नलिनीभ्यः ॥ १५ ॥
स पुनः मम इदानीं विपरीतो जातः ।

२ वत्से ! स्वस्था भव, एष ते सर्वामपि शरीरवेदनां दाहज्वरं च अपनेष्यते ।

३ तात ! एतेन एव अपहृता । किं देवता अपहरिष्यति ? ।

४ आर्यपुत्र ! किं एषा ईदृशं लज्जाकरं जल्पति ? ।

५ पुत्रक ! एषा मम पुत्री तुभ्यं समर्पिता, तथा कथं कुरु यथा निर्वृतिं लभते ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः –(स्वगतम्) न केवलं त्वया, अनयाऽप्यात्मा मे समर्पितः। (पुनः सविषादम्) धिग् मां कृतघ्नम्, नन्वहमुपवनदृष्टया युवत्या सत्यङ्कारितः कथमेतां स्पृहयामि ?। (प्रकाशम्) अम्ब ! सर्वमप्यहमाधास्ये यदि मण्डलोपकरणानि सन्निधास्यन्ते ।

बन्धुसुन्दरी – [1]हला बंधुले ! किं अज्ज वि न सुंदरओ समागच्छदि ?।

मकरन्दः – (साशङ्कमात्मगतम् ?) बन्धुलेति शब्दः श्रुतपूर्वः, स्वरोऽप्ययं मल्लिकायास्तादृशो यादृशस्तस्या विपिनयोषितः। ततो यदि सैवेयं तदा सम्मुखीनः स भगवान् विरञ्चिः। प्रयोजनं चैतदात्मीयमेव। (पुनः साभिलाषं मल्लिकामवलोक्य स्वगतम्)

चलकमलविलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे
दश[न]वसनभूमिर्बन्धुजीवं दुनोति ।
स्मरभरपरिरोहत्पाण्डिमागूढरूढ-
द्युतिविजितमृगाङ्का मोदते गण्डभित्तिः ॥ १६ ॥

(प्रविश्य सुन्दरक उपकरणान्युपनयति।)

मकरन्दः –उपविशतु निवसितसदशैकवसनाङ्गी मल्लिका, येन पुरो मण्डलमारभ्यते ।

मल्लिका – (सात्त्विकभावान् नाटयन्ती) [2]अंब ! देहि मे हत्थावलंबणं जेण उट्ठेमि ।

बन्धुसुन्दरी – (मकरन्दं प्रति) [3]पुत्तया ! एदाए पुरदो वि तुमं हत्थावलंबणं, तं दाणिं पि होहि ।

(मकरन्दः सरोमाञ्चं मल्लिकामुत्थाप्य पूर्वाभिमुखीमुपवेशयति।)

मल्लिका – (स्वगतम्) [4]तादिसो एदस्स हत्थप्फंसो जादिसो मह हिययं संवाहयंतस्स उववणपुरिसस्स। साहसं पि तादिसं ज्जेव। ता किं नेदं ?।

मकरन्दः – (मण्डलमाधाय स्वगतम्)

---

१ हला बन्धुले ! किं अद्यापि न सुन्दरकः समागच्छति ? ।

२ अम्ब ! देहि मे हस्तावलम्बनं येन उत्तिष्ठामि ।

३ पुत्रक ! एतस्याः पुरतोऽपि त्वं हस्तावलम्बनम्, तदिदानीमपि भव ।

४ तादृश एतस्य हस्तस्पर्शः यादृशः मम हृदयं संवाहयतः उपवनपुरुषस्य। साहसमपि तादृशमेव । तत् किं नु इदम् ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कृत्रिमैर्डम्बरैर्बाह्यः शक्यस्तोषयितुं जनः ।
आत्मा तु वास्तवैरेव हृतोऽयं परितुष्यति ॥ १७ ॥

तदयं बाह्यो लोकः साहसं यादृशं तादृशं वा मयि सम्भावयतु, मम पुनरात्माऽपि दुःखरक्षणीयः । तदेतस्मिन्नवसरेऽहं पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारस्मरणेनाऽऽत्मनो रक्षां करोमि । (प्रकाशम्) आर्य ! मण्डलधूपार्थमुपनयत निर्गुण्डिकापत्राणि यावदहं ध्यानमादधे । (ध्यानं नाटयति ।)

(प्रविश्य बन्धुला निर्गुण्डीपत्राण्युपनयति । मकरन्दः क्षणेन मण्डलं प्रणम्य कुण्डलाभ्यां पूजयति । सर्वे सविस्मयमालोकयन्ति ।)

श्रेष्ठी – (अपवार्य) सुन्दरक ! किमिदम् ? ।

सुन्दरकः – तदेवेदम्, यन्मया विपिनादागतेन युष्मभ्यमावेदितम् ।

श्रेष्ठी – सम्भवति कितवस्य चौर्यकर्म ।

कोरकः – (अपवार्य) आर्य ! महतः कर्मणः साम्प्रतमारम्भाः, तदधुना न किमपि वक्तव्यम् ।

अपराधोऽपि सोढव्यो वाञ्छितार्थविधायिनः ।
दहन्नप्यग्निना तुन्दं गुल्मिभिः पूज्यते भिषक् ॥ १८ ॥

मल्लिका – (अपवार्य) [1]बन्धुले ! दिट्ठं किं पि तुमए ? ।

बन्धुला – [2]तं दिट्ठं जं मणोरहेहिं पि न दिट्ठं ।

मल्लिका – [3]ता जीयंति मल्लियाए भागहेयाइं ।

श्रेष्ठी – (अपवार्य बन्धुसुन्दरीं प्रति) प्रिये ! उत्तिष्ठ, सार्धं व्रजामः । वयमेवानयोर्मल्लिका-मकरन्दयोर्बाह्याः ।

बन्धुसुन्दरी – [4]अज्जउत्त ! जं तुवं भणासि तं सच्चं, पुरवं पि बंधुलाए ईदिसं किं पि मह कहिदं ।

मकरन्दः – रजनिरिदानीम्, अपसरतु बाह्यो लोकः । मल्लिकाभागधेयैरस्माभिश्चात्र स्थातव्यम् ।

(मल्लिका-मकरन्दवर्जं सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

---

१ बन्धुले ! दृष्टं किमपि त्वया ? ।
२ तद् दृष्टं यद् मनोरथैरपि न दृष्टम् ।
३ तद् जीवन्ति मल्लिकाया भागधेयानि ।
४ आर्यपुत्र ! यत् त्वं भणसि तत् सत्यम्, पूर्वमपि बन्धुलया ईदृशं किमपि मम कथितम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका – [1]भद्द ! कुदो दे कुंडलसंपत्ती ? ।

मकरन्दः – यतो भवती बन्धुला च जानाति ।

मल्लिका – [2]अज्जउत्त ! मए कुंडलच्छलेण अप्पा तुह समप्पिदो ।

मकरन्दः – कुण्डलच्छलेन त्वयाऽऽत्मा मह्यं समर्पितः, मया तु छलं विनाऽपि तुभ्यम् ।

मल्लिका – [3]अज्जउत्त ! सुणेहि मे एगं पइन्नं–अहं तुमं परिणेमि, कुमारी वा चिट्ठामि ।

मकरन्दः – (साक्षेपम्) सहस्रशो विज्ञातस्यार्थस्य किं फलम् ? ।

मल्लिकाः – [4]एदं फलं, जधा पुणो पुणो मे दाणि दाहिणं नयणं पडिफुरदि तधा जाणे अवस्सं अवहारेण भोदव्वं, तदो तए जीविदपवासकरणं अवहरणनिब्बंधो [वा] न कायव्वो ।

मकरन्दः – (साक्षेपम्) प्रिये ! किमिदमनुचितमभिदधासि ? ।

हतस्य जीवितस्यास्य निश्चयेन प्रवासिता ।
प्रवासश्चेत् प्रियस्यार्थे ततः किं नाम वैशसम् ? ॥ १९ ॥

मल्लिका – [5]अज्जउत्त ! करेहि मे पसादं, एस दे पुरओ निबद्धो अंजली, सिढिलेहि साहसं, जीवंताणं पुणो वि संगमो भविस्सदि ।

(नेपथ्ये नूपुरध्वनिः । मल्लिका आकर्ण्य वेपते । मकरन्दः पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारयन्नसिदण्डमाकर्षति ।)

(नेपथ्ये)

अरे ! कस्त्वमसि रक्षिता परिणेता वा ? ।

मकरन्दः – अहं परिणेता रक्षिता च ।

(नेपथ्ये)

अहो ! आश्चर्यम् ,विद्याधरकन्यकाया मनुष्यकीटः परिणेता रक्षिता च ।

---

१ भद्र ! कुतः ते कुण्डलसम्प्राप्तिः ? ।

२ आर्यपुत्र ! मया कुण्डलच्छलेन आत्मा तुभ्यं समर्पितः ।

३ आर्यपुत्र ! शृणु मे एकां प्रतिज्ञाम् – अहं त्वां परिणयामि, कुमारी वा तिष्ठामि ।

४ एतत् फलम् , यथा पुनः पुनः मे इदानीं दक्षिणं नयनं प्रतिस्फुरति तथा जानामि–अवश्यं अपहारेण भवितव्यम् , ततस्त्वया जीवितप्रवासकरणं अपहरणनिर्बन्धो [वा] न कर्त्तव्यः ।

५ आर्यपुत्र ! कुरु मयि प्रसादम् , एष ते पुरतः निबद्धः अञ्जलिः, शिथिलय साहसम्, जीवतोः पुनरपि सङ्गमो भविष्यति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – किमाश्चर्यम् ?

यावत् कुरङ्गनेत्रा तरुणी तरुणस्य दास्यमाधत्ते ।
वृद्धोऽपि तावदिच्छति न वीक्षयते योग्यतामिच्छा ॥ २० ॥

अपि च–

पृथिव्यां वीरभोग्यायां लक्ष्म्यां चापल्यसंस्पृशि ।
स्त्रियां चाशंक्यरक्षायां कस्य किं नाम नोषितम् ? ॥ २१ ॥

(नेपथ्ये)

तर्हि प्रयत्नमादधीथाः, इयमेतामपहरामि । वत्से ! मास्म विषादिनी भूः । एहि त्वरिततरम्, त्वामहं विद्याधरराजमहिषीमाधास्यामि ।

मल्लिका – [1]हा अज्जउत्त ! हा ताद ! हा अंब ! एसा असरणा केणावि अवहरिज्जामि । (इति प्रलपन्ती तिरोधत्ते ।)

मकरन्दः – कथमपहृता प्रिया ? हा प्रिये मल्लिके ! त्वदपहारदुःखसाक्षी पापीयान् । (मूर्च्छति । पुनश्चेतनामास्थाय) कथमहं दुरात्मा भग्नप्रतिज्ञः स्वमास्यं मल्लिकामातापित्रोर्दर्शयामि ? । तदनेनैवोपवनपाश्चात्यद्वारेण निर्गत्य प्रियाप्रेमोचितमादधामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

---

१ हा आर्यपुत्र ! हा तात ! हा अम्ब ! एषा अशरणा केनापि अपह्रियेे ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी – (साश्चर्यम्)

[1]अणुराओ च्चिय दइएसु घडइ सोहग्गचंगिमगुणाइं ।
चंदु च्चिय जणइ मणीसु कठिणबंधेसु सलिलाइं ॥ १ ॥

(प्रविश्य)

देवलकः – मागधिके ! कथं सुभाषिताध्ययनवाचालवक्त्रकुहराऽसि ? ।

चेटी – [2]अज्ज देवलय ! किं कहेमि ? विचित्ताओ मणोवित्तीओ । तादिसं पि विज्जाहररायकुमारं भत्तारं मल्लिआ न पडिवज्जदि ।

देवलकः – अन्यत्र बद्धरागा सम्भाव्यते ।

चेटी – [3]साहु विण्णायं । (पुनः कर्णे एवमेव ।)

देवलकः – अहो ! प्रकृत्यैव कुपात्रे निर्बन्धः स्त्रीलोकस्य ।

चेटी – [4]अज्ज ! मा एवं आइससु ।

तं चिय परमत्थेणं रमणिज्जं जत्थ हिययवीसामो ।
हरिसंति असोयलया जेणं पायप्पहारेहिं ॥ २ ॥

देवलकः – इदानीं चित्राङ्गदः किमनुतिष्ठति ? ।

चेटी – [5]विचित्तेहिं विणयकम्मेहिं विचित्ताहिं पसाहणदाणपइन्नाहिं पडिदिणं पसादेदि, परं न मल्लिया पसीयइ ।

देवलकः –भद्रे !

---

१ अनुराग एव दयितेषु घट्यति सौभाग्यचङ्गिमगुणान् ।
चन्द्र एव जनयति मणीषु कठिनबन्धेषु सलिलानि ॥

२ आर्य देवलक ! किं कथयामि ? विचित्रा मनोवृत्तयः, तादृशमपि विद्याधरराजकुमारं भर्त्तारं मल्लिका न प्रतिपद्यते ।

३ साधु विज्ञातम् ।

४ आर्य ! मा एवं आदिश ।
तद् एव परमार्थेन रमणीयं यत्र हृदयविश्रामः ।
हृष्यन्ति अशोकलताः येन पादप्रहारैः ॥ २ ॥

५ विचित्रैः विनयकर्मभिः विचित्राभिः प्रसाधनदानप्रतिज्ञाभिः प्रतिदिनं प्रसादयति, परं न मल्लिका प्रसीदति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अकाण्डकोपिनो भर्त्तुरन्यासक्तेश्च योषितः ।
प्रसत्तिश्चेतसः कर्तुं ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ॥ ३ ॥

भवतु, देवी चन्द्रलेखा किमादिशति ? ।

चेटी – [1]अवि मारिस्सं, न उण अन्नस्स पडिवादयस्सं ति आइसइ ।

देवलकः – मल्लिकायाः कीदृशो निर्बन्धः ? ।

चेटी – [2]अवि मरिस्सं, न उण अवरं परिणयस्सं ति निर्बन्धः ।

देवलकः – तदेवं सम्भाव्यते–

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते[ऽत्र कामिनः ?]
तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्माऽपि खलु कातरः ॥ ४ ॥

तदलमनया मीमांसया । अपरमाश्चर्यमाकर्णय – खेचराणामपि दुर्लभायामस्यां भूमौ प्रातः सिद्धायतने मया मनुष्यो दृष्टः ।

चेटी – [3]देवलय ? तं चिय मणुस्सं गवेसिदुं भट्टिणीए चंदलेहाए पेसिद म्हि । ता कत्थ सो चिट्ठदि ? ।

देवलकः – विलोकय गत्वा, एष सिद्धायतने तिष्ठति । अहमपि मल्लिकाया दिव्यफलान्युपनयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

॥ **विष्कम्भकः** ॥

(ततः प्रविशति सम्पातमूर्च्छितो मकरन्दः ।)

मकरन्दः – (चेतनामास्थाय विलोक्य च सविमर्शम्)

स्वप्नं किं नु ?, किमिन्द्रजालमथवा किं चेतसो विभ्रमो ?,
दोषः कोऽपि किमेष मे नयनयोर्विश्वैकसम्मोहकृत् ? ।
पाताले त्रिदिवेऽथ किं समभवज्जन्मान्तरं मेऽवरं ?,
कोऽस्मि ? क्वास्मि ? किमस्मि कर्म विदधत् ?
क्षिप्तोऽस्मि केनात्र च ? ॥५॥

(सर्वतो निरूप्य)

---

१ अपि मारयिष्यामि, न पुनः अन्यस्मै प्रतिपादयिष्यामीति आदिशति ।

२ अपि मरिष्यामि, न पुनः अपरं परिणेष्यामि ।

३ देवलक ? तमेव मनुष्यं गवेषयितुं भट्टिन्या चन्द्रलेखया प्रेषिताऽस्मि । तत् कुत्र स तिष्ठति ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एताः किन्नरगीतयः श्रुतिपथामोदं यथा कुर्वते
क्षौमाकल्पमयच्छदच्छविजुषः शाखा यथा शाखिनाम् ।
आशाः शक्रशरासनैर्वनसरोमाणिक्यरोधोमहः(हैः ?)
किर्मीरास्तनुते यथा रतिमयी सेयं तथा स्वर्गभूः ॥ ६ ॥

भवतु, परिक्रमामि ।(पुरोऽवलोक्य) कथमिदं वीतरागप्रतिमाप्रसाधितमध्यभागं देवतायतनम् ? आचक्षते हि शाश्वतिकानि दिव्यभूमिषु सिद्धायतनानि सिद्धान्तविदः ।

(सप्रश्रयं प्रणम्य साश्रमञ्जलिमाधाय)

श्रीनिर्वाणपुराधिनाथ ! भगवन्नस्तोकलोकत्रयी-
शोकोद्धारधुरीण ! विश्वजनतासङ्कल्पकल्पद्रुम ! ।
अस्मासु प्रणतैकवत्सल ! कृपापात्रेषु तांस्तांश्चिरं
कामान् पूरय चूरय प्रतिकलं प्रत्यूहवज्रार्गलाः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये)

[1]अवरेहि वि कूवजलेहि न हु न जीवंति मामि ! वल्लीओ ।
जलहरजलसित्ताणं का वि [य] अवरा मुहच्छाया ॥ ८ ॥

मकरन्दः – (आकर्ण्य) कथमेष मल्लिकाशब्दानुसारी ध्वनिः ? ।

(पुनर्नेपथ्ये)

[2]वल्लहजणविरहीणं पाणपवासो वि बाहिरी किरिया ।
संताव-रुण्ण-गहिलत्तणाइ पुण कित्तियं कम्मं ? ॥ ९ ॥

मकरन्दः – निश्चितमयं विरहव्यथाभिर्मरणोन्मुखाया मल्लिकाया ध्वनिः । यदि वा जीवितमपि तस्यास्तपस्विन्याः सन्दिग्धम्, किं पुनर्ध्वनिः ? । (विलोक्य) येयं पराचीनवदना पुष्प-फलान्युपचिनोति मृगाक्षी तस्याः परिदेवनध्वनिरयम् । भवतु, समीपीभूय सम्भाषयामि । कथमियं तिर्यगवलोकयन्ती मां भूयोभूयस्तरुभिस्तिरोधत्ते ? भवतु, पदानुसारेणानुगच्छामि ।

---

१ अपरैरपि कूपजलैः न खलु न जीवन्ति सखि ! वल्ल्यः ।
जलधरजलसिक्तानां काऽपि च अपरा मुखच्छाया ॥ ८ ॥

२ वल्लभजनविरहिणां प्राणप्रवासोऽपि बाह्या क्रिया ।
सन्तापरुदितग्रथिलत्वादि पुनः कियत् कर्म ? ॥ ९ ॥

४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ततः प्रविशति लतागृहस्थस्तापसकुमारः मनोरमा च ।)

तापसः – (साश्चर्यमात्मगतम्) अहो ! जन्मान्तरदृश्यस्यार्थस्यात्रैव निदर्शनम् ।

उत्पातेषु महत्स्वपि सुमेधसा जीवितं न हातव्यम् ।
सति जीविते कथञ्चिद् घटते किञ्चित् पुनः प्रेयः ॥ १० ॥

मकरन्दः – (विलोक्य) कथं तापसकुमारः अत्यन्तसदृशावयवस्तस्या मल्लिकायाः ?, जाने मल्लिकां परिवृत्य वेधसाऽयं घटितः । भवतु, प्रणमामि । (इति प्रणमति ।)

तापसकुमारः – स्वस्ति, समीहितमाप्नुहि, मनोरमे ! आसनमुपनय ।

मकरन्दः – (उपविश्य साभिलाषं स्वगतम्)

अहो ! गात्रस्य सौन्दर्यम्, अहो ! वाचां विदग्धता ।
अहो ! मध्यस्य तुच्छत्वम्, अहो ! श्रोणेर्विशालता ॥ ११ ॥

तापसकुमारः – कुतो भवानस्मिन् दिव्यजनसमुचितसञ्चारे रत्नसानौ समायातः ? ।

मकरन्दः – साम्प्रतं सिद्धायतनात् परतः पुनरहमपि न जानामि ।

मनोरमा – (सोपहासम्) [1]परदो आगमणे अहं कहिस्सं ।

मकरन्दः – (सस्पृहमात्मगतम्)

अमुमकृत यदङ्गनां न वेधाः
स खलु यशस्वितपस्विनां प्रभावः ।
त्रिजगति कथमन्यथा कथाऽपि
क्षततमसां तपसां पदं लभेत ? ॥१२॥

(प्रकाशम्) भगवन् ? अपरिचितमपि चिरपरिचितमिव मे हृदयम्, ततः किमपि प्रष्टुमभिलषामि ।

तापसकुमारः – न नाम सर्वाणि कर्माणि परिचयमपेक्षन्ते ।

क्षणदृष्टेऽपि कुत्रापि दृढं सङ्घटते मनः ।
बालस्तदात्वजातोऽपि जनन्याः स्निह्यति स्तने ॥१३॥

मकरन्दः–

न सर्वकामुकापेक्षं स्त्रीणां दौर्भाग्यलाञ्छनम् ।
हिमानी शाखिनां द्वेष्या यवस्तम्बस्य तु प्रिया ॥१४॥

---

१ परतः आगमने अहं कथयिष्यामि ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तापसकुमारः – (साक्षेपम्) कोऽस्याभिभाषितस्य प्रस्तुतेनाभिसम्बन्धः ? ।

मकरन्दः – अयं सम्बन्धः – प्रकाश्यमपि न सर्वापेक्षम् । ततो यदि मयि प्रसीदति भगवान्, तदा समादिशतु – कमभिजनं स्वजन्मना पवित्रितवानसि ? किमर्थं च विषयसुखोपभोग्ये वयसि सर्वाङ्गीणसुभगे च वपुषि महाक्लेशमयः सोऽयमङ्गीकृतस्तपोविधिः ? ।

तापसकुमारः – महापुरुष ! सत्यं प्रकाश्य एवायमर्थः । तथापि ममान्तःकरणमतिविह्वलमिदानीं केनापि हेतुना, वाच्यमवाच्यं वा न किञ्चिद् विवेचयति । ततः शृणु, कथयामि–वैताढ्याचलस्य देहैकदेशो रत्नसानुनामा गिरिरयम् ।

मनोरमा – [1]तदो किं ? ।

तापसकुमारः– रथनूपुरचक्रवालनगरस्याधिपतेर्वैनतेयनाम्नो विद्याधरराजस्य प्रथममहिषी जन्द्रलेखा, तदेतस्य वारिषेणनाम्ना शाश्वतिकेन भगवता जिनेश्वरेण सम्भावितगर्भभागस्य सिद्धायतनस्य शिखरातिलङ्घनेन तदात्वविस्मृतनभोगमनविद्या सद्यो रत्नसानाविह पपात ।

मकरन्दः – अहो ! भय-कौतुककारी कथासन्निवेशः ।

तापसकुमारः – खेचराधिपत्यविरहविषादिनी च विषयानपहाय विद्याप्रसाधनार्थं षाण्मासिकं तापसव्रतमिह लतागृहे गृहीतवती ।

मनोरमा – [2]तदो तदो ? ।

तापसकुमारः – व्रतसमाप्तौ प्रसन्नायां च विद्यायां चिरपरित्यक्तकुसुमायुधान्धलमानसा किरातयुवानमेकमुपभुक्तवती ।

(मनोरमा सलज्जमधोमुखी भवति ।)

मकरन्दः – भगवन् ! अतीव व्रीडाकरमाचरितं तया ।

यदि वा–

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥१५॥

तापसकुमारः – पूर्वदुष्कर्मपाकेन सञ्जातगर्भा प्रसूतमात्रैव तं गर्भमल्पीयसा महार्घ्येण नेपथ्याकल्पेन संयोज्य –(इत्यर्द्धोक्ते तूष्णीम्भवति ।)

---

१ ततः किम् ? ।

२ ततः ततः ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – (सोत्सुकम्) ततः किं कृतवती ?।

तापसकुमारः –पञ्चशैले, नहि नहि अत्रैव प्रवर्धितवती ।

मकरन्दः – (स्वगतम्) निश्चितमयमतः परं कृत्रिममभिदधाति, तद् जाने स गर्भो मल्लिका । दर्शितानि च पञ्चशैलाधिवासिना श्रेष्ठिना ब्रह्मदत्तेन महाराजवैनतेयनामाङ्कितान्यङ्गुलीयकानि । अनेन पुनर्मल्लिकासोदरेण भाव्यम् ।

तापसकुमारः – स गर्भः पुनरहम् । विषयाणां विशेषतश्च स्त्रीणां दुःखहेतुतां विज्ञाय तपोविधिमङ्गीकृतवानस्मि ।

मकरन्दः –भगवन् ! अतः परमनुभवविरुद्धमभिदधासि ।

> **नाम्नाऽपि यत्र सुदृशां परमः कलङ्कः**
> **तस्मै नमः शिवपथाय न तस्य चिन्ता ।**
> **संसारवर्त्मनि पुनः सुदृशो विहाय**
> **विघ्नो न किञ्चिदनघस्य सुखस्य बीजम् ॥१६॥**

(तापसकुमारः सात्त्विकभावान् नाटयन्नधोमुखस्तिष्ठति ।)

मनोरमा – (तापसं विलोक्य स्वगतम्)[1] नूणं सो एस पुरिसो जं चंदलेहा वावाइदुमिच्छति । भोदु, पुरो जाव जाणिस्सं । (प्रकाशम्) तुमं पि किं पि अप्पणो चरिदं कहेसु ।

मकरन्दः –भद्रे ! खेचराणां चरितश्रावणे मनुजकीटानामस्मादृशामाकर्णितं चरितं किमधिकमाश्चर्यमाविष्करोति ? तथापि श्रुणु – सुवर्णद्वीपवासी जिनदत्तनामा क्रमागताद्भुतवैभवः परमधार्मिकप्रकाण्डं वणिगस्ति ।

मनोरमा – [2]तदो तदो ?

मकरन्दः – तस्य चैक एव चरमवयःप्रसूतो बाल्यादपि दुरोदरप्रवासितपितृसम्पत्तिर्जठरपिठरीभरणमात्रेऽपि प्रत्यहं परमुखप्रेक्षो मकरन्दनामा सूनुरहम् ।

तापसकुमारः – अहह ! दुश्चरितसन्निवेशः ।

> **व्यसनं सौजन्यवतां कार्कश्यं योषितां श्रियां चलता ।**
> **कार्पण्यं क्षोणिभृतां चत्वारि विधातुरधमानि ॥१७॥**

मनोरमा –

---

१ नूनं स एष पुरुषः यं चन्द्रलेखा व्यापादयितुमिच्छति, भवतु, पुरो यावद् ज्ञास्यामि। त्वमपि किमपि आत्मनः चरितं कथय ।

२ ततः ततः ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]अच्छरियं ते वि जियंति ते वि पहसंति ते वि कीलंति ।
उयरभरणे वि पिच्छंति निच्चमवराण जे वयणं ॥१८॥

मकरन्दः – यौवनारम्भे च सञ्जातवेश्याव्यसनोऽहम् ।

तापसकुमारः – (सेर्ष्यारोषम्) अतः परमश्रव्यचरितोऽसि, मा पुरो व्याहृथाः ।

जात्यन्धाय च दुर्जनाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय वा ।
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ? ॥१९॥

मकरन्दः – भगवन् ! अनुचितमभिदधासि ।
जगतोऽपि यदिह निन्द्यं तद् यासां धर्मकर्मवदनिन्द्यम् ।
तासां पणहरिणदृशां गवेष्यते किमपरं श्रेयः ? ॥२०॥

अपि च –
आगन्तुकेन कार्यं घनसलिलं पणवधूवशीकरणम् ।
एतेषु त्रिषु शक्तो ब्रह्माऽपि न निर्णयं कर्तुम् ॥२१॥

(तापसकुमारः सरोषमन्यतोऽवलोकयति ।)

मनोरमा – [2]भयवं ! पसीय पसीय, पुरओ सुणेहि ।

मकरन्दः – (सविनयम्) भगवन् ! कोऽयमस्मासु दैवहतकेषु सोऽयमप्रसादातिरेकः ? । प्रसीद, दुःश्रवमपि निर्भाग्यशेखरस्य मे श्रृणु चरितलेशवैशसम् ।

तापसकुमारः – (सावज्ञम्) तर्हि त्वरिततरमावेदय, अतिक्रमति मध्याह्नसवनसमयः ।

मकरन्दः – कार्पटिकवृत्तितया च ज्ञातिषु स्थातुमशक्यः सुवर्णद्वीपमपहाय पञ्चशैलं द्वीपमाश्रितोऽस्मि ।

तापसकुमारः – समुचितमाचरितम् ।

स्थातुं तेजस्विना शक्यं न जातिषु गतश्रिया ।
अस्तापास्तवपुर्भास्वान् नभस्तेन विमुञ्चति ॥२२॥

---

१ आश्चर्यं तेऽपि जीवन्ति तेऽपि प्रहसन्ते तेऽपि क्रीडन्ति ।
उदरभरणेऽपि प्रेक्षन्ते नित्यमपरेषां ये वदनम् ॥ १८ ॥

२ भगवन् ! प्रसीद प्रसीद, पुरतः श्रृणु ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – (सबाष्पम्) पञ्चशैले च कुतोऽपि वल्लभाजनतः केनापि महीयसामश्राव्येण विधिना विप्रयुक्तः ।

तापसकुमारः – (साशङ्कम्) ततः किम् ? ।

मकरन्दः – मरणार्थमात्मानमम्भोधौ पातयन्नेकमायातं भारुण्डपक्षिणमद्राक्षम् । ततः परमात्मानं सिद्धायतनोपवने विलोकितवानस्मि ।

तापसकुमारः – (स्वगतम्) निश्चितमयं मांसलुब्धेन भारुण्डपक्षिणा रत्नसानाविह समानीतः ।

मकरन्दः – ततः प्रसीद, समादिश मे विरहवह्निदन्दह्यमानवपुषः किमपि मरणौपयिकम् ।

(नेपथ्ये)

गृहाणैतद् देव्या समुपनीत दिव्यफलनिकरम् ।

तापसकुमारः – अपरमपि किमपि प्रयोजनम् ? ।

देवलकः – योऽयं मर्त्यः समायातः स किमाकृतिः ? किमासन्नश्च ? इति परिज्ञातुमपरं प्रयोजनम् ।

तापसकुमारः – (सरोषम्) एतेन किं ज्ञातेन ? ।

देवलकः – (साक्षेपम्) अमुं प्रश्नं नाहमर्हामि, किन्तु देवी चन्द्रलेखा । (–इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

तापसकुमारः – (वामाक्षिस्फुरणमभिनीय अपवार्य च) मनोरमे ! यथाऽयं देवलकः साक्षेपवादी तथा जाने देवी चन्द्रलेखातः कोऽप्यपायो मकरन्दस्यास्य प्रत्यासन्नः । तत् कथय किमधुना समुचितमाधातुम् ? ।

(प्रविश्य)

मागधिका – (सम्भ्रान्ता) [1]अच्चाहिदं अच्चाहिदं ।

तापसकुमारः – (सभयाशङ्कम्) विश्रब्धमभिधीयताम् , कस्य अत्याहितम् ? ।

(मागधिका कर्णे एवमेव ।)

तापसकुमारः – (सकम्पम्) अहो ! मयि निरनुरोधा माता । (विमृश्य)

---

१ अत्याहितं अत्याहितम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

द्विजन्मनः क्षमा मातुर्द्वेषः प्रीतिः पणस्त्रियः ।
नियोगिनश्च दाक्षिण्यमरिष्टानां चतुष्टयम् ॥ २३ ॥

(पुनः सदैन्यम्) मागधिके ! मम त्वमम्बाप्रतिकृतिः। अहमिदानीं भवत्साहायकेनैव व्यसनाम्भोधिमतिलङ्घयिष्यामि । ततो वितर्कय कमप्युपायमेतस्य मम जीवितस्य परित्राणाय ।

मागधिका – [1]संपदं सिद्धाययणावत्थाणमेव उवाओ ।

तापसकुमारः – समुचितमाह भवती, न प्रभवन्ति सिद्धायतनस्थायिनां क्षुद्रोपद्रवाः ।

मकरन्दः – (स्वगतम्) यथाऽयं तापसः सदैन्यं मामवलोकयति तथा जाने मम किमप्यनिष्टमुपस्थितम् । (प्रकाशं सावष्टम्भम्) भगवन् ! भवति दृष्टे हृदयवल्लभा दृष्टा । कृतार्थोऽहम् । अतः परं कुतोऽपि परित्राणमभिलषामि ।

मृत्यवे बद्धकक्षस्य किं मे देवी करिष्यति ? ।
किमाधत्तां पतिः क्षुद्रो मर्त्यस्य फलनिस्तृषः ॥२४॥

तापसकुमारः – किमायत्तं ते जीवितम् ? ।

मकरन्दः – एतावन्तं कालं कृतान्तायत्तम्, साम्प्रतं त्वदायत्तम् ।

तापसकुमारः – उत्तिष्ठ, तर्हि व्रज सिद्धायतनम् । यदियं मागधिका कारयति तदेव तत्रस्थितेन त्वया कर्त्तव्यम् ।

(मागधिकया सह मकरन्दो निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये व्योमतः शिलापातः ।)

उभौ – (विलोक्य सत्रासम्) किमिदम् ? ।

(प्रविश्य देवलकेन दत्तहस्तावलम्बा)

चन्द्रलेखा – आः पाप मनुष्यकीट ! द्वीपान्तरस्थिताया अपि मद्वत्सायाः पृष्ठं न मुञ्चसि ? इदानीमनुभवतु दुर्विनयस्य फलम् । (देवलकम्) शिलाया अधोभागादाकर्षय दुरात्मानमेतम्, येन मृतमपि स्वहस्तेन मारयामि ।

देवलकः – (शिलामुत्क्षिप्य) देवि ! न कोऽप्यधस्तादस्ति ।

चन्द्रलेखा – (सवैलक्ष्यम्) तर्हि निष्फलोऽयं शिलापातप्रयासः । गतः

१ साम्प्रतं सिद्धायतनावस्थानमेव उपायः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

क्वापि दुरात्मा मनुष्यकीटः । हला मनोरमे ! मध्यस्थिताऽस्मद्व्यापाराणां विघातमासूत्रयसि ? ।

(मनोरमा वेपते ।)

तापसकुमारः – (सरोषम्) अम्ब ! किमेनं निरपराधं महात्मानं व्यापादयसि ? । मामेव हृदयसन्तापहेतुं दुरपत्यं व्यापादय ।

चन्द्रलेखा – आः पापे ! सोल्लुण्ठवादिनि ! कौमारकुलिटे ! यदि ते व्यापादनसमीहा तदानीमेषा पूरयामि । (तापसं केशैर्गृहीत्वा) देवलक ! गृहाणैतां दुष्टपरिचारिकाम् (इत्यभिदधाना सदेवलका निष्क्रान्ता ।)

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सिद्धायतनस्थो मकरन्दः ।)

मकरन्दः – (साश्चर्यम्) महाव्यसनसम्पातेऽपि दुस्त्यजाः प्राणिनामसवः । यदिदानीं मल्लिकातुल्याकारं तापसकुमारं दृष्ट्वा पुनर्जीवितुमभिलषति मे हृदयम् ।

इष्टैरपि वियुक्तस्य क्षपितस्यापि शत्रुभिः ।
निर्लूनावयवस्यापि न मृत्युः प्राणिनः प्रियः ॥१॥

तदहमिदानीमपहाय महाक्लेशानारम्भ-परिग्रहान्, आधाय मनःसमाधिम्, तस्यैव तापसकुमारस्याभ्यर्णे व्रतमाचरामि येन परलोकगतस्यापि मे मल्लिका प्रिया सङ्घटते । (विमृश्य) पुनः कथं चन्द्रलेखा मामभिक्रुध्यति ? । निश्चितमियं मल्लिकां ब्रह्मदत्तभवनादपहृतवती । तावदयमर्थो मागधिकायाः स्फुटो भविष्यति ।

(नेपथ्ये)

[1]हा मियंकवयणे ! हा सरोजनयणे ! हा पडिवन्नवच्छले भट्टिदारिए! कहिं सि दाणिं ? देहि मे पडिवयणं । हा निकरुणे चंदलेहे ! केरिसो एस दे निययम्मि अवच्चम्मि पच्चूहकरणसंरंभो ? ।

मकरन्दः – कथमेषा मागधिका प्रलपति ? ।

(प्रविश्य)

मागधिका – [2]अज्ज मयरंद ! पिच्छ मल्लियाए भट्टिदारियाए कीदिसं संवुत्तं ? ।

मकरन्दः – (ससम्भ्रमम्) मागधिके ! हर्ष-विषादयोरन्तरे तिष्ठामि । मल्लिकासन्नामश्रवणात् प्रहृष्टोऽस्मि । अपायशङ्कया पुनर्विषण्णोऽस्मि । तत् कथय किमत्र क्वापि मल्लिकाऽस्ति ? ।

मागधिका – [3]एसा मल्लिया पंचसेलाओ अवहरिय गुलियापओगेणं पुरिसरूवं काऊण लयाहरे चंदलेहाए विमुक्का चिट्ठदि ।

---

१ हा मृगाङ्कवदने ! हा सरोजनयने ! हा प्रतिपन्नवत्सले भर्तृदारिके ! कुत्र असि इदानीम् ? देहि मे प्रतिबचनम् । हा निष्करुणे चन्द्रलेखे ! कीदृश एष ते निजे अपत्ये प्रत्यूहकरणसंरम्भः ? ।

२ आर्य मकरन्द ! पश्य मल्लिकाया भर्तृदारिकायाः कीदृशं संवृत्तम् ? ।

३ एषा मल्लिका पञ्चशैलाद् अपहृत्य गुटिकाप्रयोगेण पुरुषरूपं कृत्वा लतागृहे चन्द्रलेखया विमुक्ता तिष्ठति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – उपपन्नमिदम्। कथितं च तापसेन–स पुनर्गर्भोऽहमेव। (पुनर्विमृश्य) मागधिके ! किमिति पुरुषरूपं कारिता मल्लिका ? ।

मागधिका – [1]अवरेण अवहाररक्खणत्थं।

मकरन्दः – (साक्षेपम्)।

अर्गला रक्षणे स्त्रीणां प्रीतिरेव निरर्गला ।
पदातिपरिवेषस्तु पत्युः क्लेशाय केवलम् ॥२॥

भवतु, ततः किं तस्याः साम्प्रतम् ?

(मागधिका उच्चैःस्वरं प्रलपति ।)

मकरन्दः – मागधिके ! कथय कथय, पर्याकुलोऽस्मि ।

मागधिका – [2]किं कहेमि मंदभाइणी ? मल्लियाए दाणि जीविदस्स वि संदेहो वट्टदि। सा खु लयाहराओ चंदलेहाए सभवणं नेऊणं तुमं समरंती कसाघादेहिं ताडिदा।

मकरन्दः – मागधिके ! मां स्मरन्ती कशाभिरभिताडिता प्रिया। हा प्रिये मल्लिके ! मत्प्रेमग्रहिला महाक्लेशाननुभवसि। (विमृश्य) मागधिके ! व्रज त्वम्। ब्रूहि चरममेतत् प्रियाम्–स्मर्त्तव्यस्त्वया कदाचिन्महाक्लेशहेतुषु स्मर्यमाणेषु निर्भाग्यशेखरः सोऽहम्।

मागधिका – [3]महाभाय ! कीस अत्ताणयं मिल्लेसि ?

मकरन्दः – मागधिके ! न किमपि वक्तव्यस्त्वया। साम्प्रतमहं न शक्नोमि प्रियापरित्राणाक्षमोऽहं जीवितुम्। (उत्थाय सास्रं देवतां प्रणम्य) भगवन् ! जन्मान्तरेऽपि मे सुलभदर्शनो भूयाः। (असिधेनुकयाऽऽत्मानमतिहन्तुमारभते, विलोक्य) दोःस्तम्भ इव मे।

(आकाशे)

कोऽयं सिद्धायतनेषु प्राणाभिघातः ? ।

मागधिका – [4]महाभाय ! दिव्वाए वायाए को वि तुमं वारेदि।

---

१ अपरेण अपहाररक्षणार्थम्।

२ किं कथयामि मन्दभागिनी ? मल्लिकाया इदानीं जीवितस्यापि सन्देहो वर्तते, सा खलु लतागृहात् चन्द्रलेखया स्वभवनं नीत्वा त्वां स्मरन्ती कशाघातैस्ताडिता।

३ महाभाग ! कस्मादात्मानं मुञ्चसि ? ।

४ महाभाग ! दिव्यया वाचा कोऽपि त्वां वारयति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(पुनराकाशे)

पुण्य[स्य] समिधः सत्य-दया-दान-प्रशान्तयः ।
अस्त्रा-ऽग्नि-कण्ठपाशास्तु देहदुःखाय केवलम् ॥३॥

मकरन्दः – (सव्रीडमुपविश्य) ततस्ततः ? ।

मागधिका – [1]अहं दाणि भट्टिदारियाए एदाइं वत्था-ऽऽहरणाइं समप्पिदुं किंचि कहिदुं च तुहं समीवे पेसिद म्हि । (वस्त्राणि कटकानि च समर्पयति ।)

मकरन्दः – कुत एतानि प्राप्तानि प्रियया ? ।

मागधिका – [2]चित्तंगदेण अणुकूलिदुं दिन्नाणि ।

मकरन्दः – (सहर्षाश्चर्यम्)

तरुणान्तरादवाप्तं समर्पयन्ती प्रसाधनं पत्युः ।
तरुणीयं दिशति मुदं मुधा सुधा सा पुरस्तस्याः ॥४॥

(सप्रमोदमुत्थाय परिदधाति । पुनः सौत्सुक्यम्) मागधिके ! कथय प्रियासन्दिष्टं वाचिकम् । अनुभवतु चिरादयं विप्रयोगानलाभितप्तो जनः प्रमोदकणिकाम् ।

मागधिका – [3]तुमं ज्जेव मे पई । अप्पा उण तए लहुणा हविय चित्तंगदाओ रक्खिदव्वो । जदो–

सो कुणइ किं पि पच्छा तणुआइ परेसु जो समत्थेसु ।
गोवत्तलहुं अप्पं कप्पिअ हरिणा हओ कंसो ॥५॥

एस भट्टिदारियाए संदेसो । अवरं च न पहवंदि सिद्धालयनिवासीणं दुरिदाइं । तदो तए इध ज्जेव चिट्ठिदव्वं । अदुवा का वि विरहवसेणं अरई भोदि तदा एदस्स उज्जाणकेलिसरोवरस्स कूलकच्छेण कीलिदव्वं । (इत्यभिधाय निष्क्रान्ता ।)

---

१ अहमिदानीं भर्तृदारिकया एतानि वस्त्राभरणानि समर्पयितुं किञ्चित् कथयितुं च तव समीपे प्रेषिताऽस्मि ।

२ चित्राङ्गदेन अनुकूलयितुं दत्तानि ।

३ त्वमेव मे पतिः । आत्मा पुनः त्वया लघुना भूत्वा चित्राङ्गदाद् रक्षितव्यः । यतः–
स करोति किमपि पश्चात् तनूयते परेषु यः समर्थेषु ।
गोपत्वलघुं आत्मानं कल्पयित्वा हरिणा हतः कंसः ॥ ५ ॥
एष भर्तृदारिकायाः सन्देशः । अपरं च न प्रभवन्ति सिद्धालयनिवासिनां दुरितानि । ततस्त्वया इह एव स्थातव्यम् । अथवा काऽपि विरहवशेन अरतिः भवति तदा एतस्य उद्यानकेलिसरोवरस्य कूलकच्छेन क्रीडितव्यम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – (साश्चर्यम्)

प्राणानपि विमुञ्चन्ति निबद्धप्रीतयः स्त्रियः ।
विद्वांसोऽपि जुगुप्सन्ते तास्तथापि कुतूहलम् ॥६॥

(आत्मवेषमवलोक्य) एवंविधेनापि दिव्याकल्पनेपथ्येन हृदयभेदिना च पटुना चटुसहस्रेण मल्लिका चित्राङ्गदं न कामयते ।

ताः सन्ति किं न शतशः ? शतशोऽपि पुम्भि-
रभ्यर्थिताः स्मरपदानि न याः स्मरन्ति ।
ते सन्ति नैव पुनरेणविलोचनानां
नाम्नाऽपि ये प्रतिकलं विलयं न यान्ति ॥७॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) ललाटन्तपनस्तपनो बाधतेऽङ्गानि, मर्मभेदी घर्मः विरहानलश्च । भवतु, क्षणमेकमुद्यानकेलिसरःकूलकच्छेषु विहरामि । (इति परिक्रामति । समन्ततोऽवलोक्य सहर्षम्)

दात्यूह–कुर्कुट–कपिञ्जल–चक्रवाक–
सारङ्ग–भृङ्गकलकूजितमञ्जुकुञ्जाः ।
उद्यानकेलिसरसीतटफुल्लमल्ली-
वल्लीगृहाङ्गणभुवो रमयन्ति चेतः ॥८॥

(पुनर्मल्लिकां स्मृत्वा सौत्सुक्यम्)

आस्यं हास्यकरं शशाङ्कयशसां बिम्बाधरः सोदरः
पीयूषस्य वचांसि मन्मथमहाराजस्य तेजांसि च ।
दृष्टिर्विष्टपचन्द्रिका स्तनतटी लक्ष्मीनटीनाटयभू-
रौचित्याचरणं विलासकरणं तस्याः प्रशस्यावधेः ॥९॥

अपि चेदानीं वियोगरोगाभितापविक्लवायाः प्रियायाः –

वक्त्रं पाणिमिलत्कपोलफलकं नेत्रे च पद्माम्बुजे
गात्रेषु प्रतिकर्म जर्जर[र ?]सं वाचः श्लथार्थान्वयाः ।
तस्याः स्मेरसरोजसुन्दरदृशः शङ्के दिशः सर्वतः
खेलन्मच्चरितप्रशस्तिसुभगस्तम्भाङ्कितोरःस्थलाः ॥१०॥

(पुनः कर्णं दत्वा) कथं पञ्चमोद्‌गारसारः समापतति गीतामृतासारः ? ।

अन्योन्यं विषयाणां गुरु–लघुभावो न कोऽपि यदि नाम ।
अन्येव तदपि रेषा गीतीनां कामिनीनां च ॥११॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(पुनः सजुगुप्सम्)

गीतमपि रक्तकण्ठैरुद्घटितं प्रीतये किल न येषाम् ।
पाषाणसोदराणां तेषामेषोऽञ्जलिर्बद्धः ॥१२॥

(पुरोऽवलोक्य) कथमितः खेचरशिबिरसन्निवेशः कोऽपि ? । (वामाक्षिस्फुरणमभिनीय) निश्चितमत्र तेन चित्राङ्गदेन भाव्यम्। तदन्यतो व्रजामि । (इति परिक्रम्य) कथमिदं सर्वतो माणिक्यप्रभापुञ्जपिञ्जरितदिगन्तरं निर्मानुषप्रचारं पुरः सौधम् ? । भवतु, प्रविश्य विलोकयामि ।

(नेपथ्ये)

महाभाग ! निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व । केन दुष्टदैवेन प्रेरितो महापापनिधानं सौधमिदमधिरोहसि ?

मकरन्दः – (सकौतुकम्) कथमयं सौधाङ्गणपञ्जरस्थः शुको व्याहरति ?। तत् कथं वामाक्षिस्फुरणमपीदमस्माकं शुभोदर्काय ? ।

असम्भाव्यार्थलाभान्ता विपत् सम्पत्तिसोदरा ।
विषं हि व्याधिविध्वंसि पीयूषप्रतिहस्तकः ॥१३॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः शुकः ।)

शुकः – भो भो महाभाग ! निवर्तस्व निवर्तस्व ।

मकरन्दः – (सावष्टम्भम्) भोः ! मा भैषीः, विश्रब्धं ब्रूहि । स्व-परापायनिवर्त्तनक्षमोऽहम् । ततो यदि शकुन्त एव त्वं पटुचटुव्याहारस्तदानीं किमाश्चर्यम् ? । अथ व्याजान्तरं किमपि तदा प्रकाशय परमार्थम् । पर्याकुलोऽस्मि श्रवणोत्कण्ठया ।

शुकः – व्याजान्तरमेवेदम् , प्रतीकारासम्भवेन पुनरप्रकाश्यम् ।

मरकन्दः –ममाल्पत्वदर्शनेन प्रतीकारासम्भवमभिदधासि तदा भ्रान्तोऽसि।

अत्यद्भुतं[..................] कर्म तदादधाति
स्वल्पोऽपि कोऽपि महतामपि यन्न साध्यम् ।
कर्पूरपूरणविधेरधिकां वहन्ति
ताम्बूलतो वदनवारिरुहाणि लक्ष्मीम् ॥१४॥

शुकः – समाकर्णय तर्हि–वैभलनगरनिवासी वैश्रमणनामा सांयात्रिको मनोरमया सधर्मचारिण्या समं महार्घ्य-विचित्रभाण्डनिभृतं यानपात्रमधिरूढः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – ततस्ततः ?।

शुकः – पारप्ररूढप्रौढनानाजातीयवानेयवृक्षदिदृक्षया यानपात्र[स्थ]या मनोरमया समं भूमौ समुत्तीर्णवान् ।

मकरन्दः – ततस्ततः ?।

शुकः – विलोकयंश्च कोकिलाकुलकुलायसमृद्धकक्षान् अनेकतिलक-चम्पक-पुन्नागनागप्राग्रहरान् उपत्यकावृक्षान्, एकामनेकानर्घ्यप्रसाधनप्रभाप्राग्भारदुरवलोकावयवविवेकामर्धजरतीं वनितामपश्यत् ।

मकरन्दः – अहो ! कौतु[क]कारी कथासन्निवेशः ।

शुकः – उदीरितः स्वगतश्च परमादरं दर्शयन्त्या तया स्वभवनमिदमानीतः । अनुकूलितश्च तैस्तैश्चाटुकारैः तैस्तैर्दिव्यफलरसाहारै[:तैस्तै]रनेकदर्शनीयदिव्यप्रदेशोपदर्शनैः तैस्तैः खेचरजनोचितप्रसाधनविधानैः कियन्त्यपि दिनानि ।

मकरन्दः – (सत्वरम्) ततः किम् ?।

शुकः – एकदा च धवलयति सौधांसवे महसि दिक्चक्रवालं चन्द्रशालायां पर्यङ्कनिषण्णस्तया वृषस्यन्त्या सम्भोगार्थमत्यर्थमभ्यर्थितः ।

मकरन्दः – (सजुगुप्सम्) अनुचितमतः परं श्रोतुम् । कथाऽपि पापीयसां पुंसां महते कलुषाय प्रभवति, तथापि व्याहर । अनिर्वहणे हि प्रारम्भो नीचतां प्रकाशयति ।

शुकः – स च वीतरागवचनश्रवणपवित्रितात्मा परदारपरिहारव्रतमनुरुन्धानो रिरंसुमपि तां दूरमपकर्णितवान् ।

मकरन्दः – (सानन्दम्) स्तुत्यचरितोऽसि वैश्रवण !, एष ते प्रणामार्थं बद्धोऽञ्जलिः ।

शुकः – अनन्तरमसौ तदात्वपल्लवितकोपाटोपपाटलाक्षी –'अरे पाप ! यावज्जीवमनुभव पञ्जरचारकाधिवासवैशसम्, परिपालय परदारपरिहारव्रतम्' –इति व्याहरन्ती केनापि चूर्णप्रयोगेण तं महात्मानं शुकं कृतवती । स चाहं दैवहतकः । तां पुनर्मनोरमां प्रथमदिवस एव पुरुषाकारधारिण्याः स्वदुहितुः परिचारिकां विहितवती ।

मकरन्दः – सा पुनरिदानीं खेचरी क्व वर्तते ?।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शुकः – इदानीं सा वैभलनगरतः समागताया गन्धमूषिकाभिधानायाः परिव्राजिकाया आश्रमे सपरिवारा तिष्ठति ।

मकरन्दः – यदि वैभलनगरतः समायाता परिव्राजिका तर्हि सा तवापि परिचिता सम्भाव्यते ।

शुकः – (निःश्वस्य) पञ्जरस्थस्य मे परिचयः किं कुरुते ? ।

मकरन्दः –साम्प्रतं पानाशनचिन्तां कस्ते करोति ? ।

शुकः – प्रत्यासन्नशिबिरनिवासी खेचरीप्रार्थितश्चित्राङ्गदः कुमारः ।

मकरन्दः – महाभाग !

सम्पत्तिरस्य रोहन्ती भाग्यानां मुखमीक्षते ।
स्वशक्तितोलनं नाम माहात्म्यं तु महात्मनाम् ॥१५॥

ततो यद्यस्य पापीयसः पर्वणः किमपि प्रतिविधानमस्ति तदा प्रकाशय, येन स्वशक्तिमाविष्करोमि ।

शुकः – (सनिर्वेदम्)

अर्थित्वमेकं नीचत्वमनर्थित्वमनीचता ।
दोषा गुणाश्च ये त्वन्ये ते कुटुम्बकमेतयोः ॥१६॥

अपि च –

तृणेष्वपि गवादीनां वेधसा वीक्ष्य गौरवम् ।
एकान्तलघुपक्षार्थमर्थिनो निर्मिताः पुनः ॥१७॥

तदहमत्रार्थे न किमपि त्वया वक्तव्यः । पक्षिभाववैशसात् परप्रार्थनावैशसं पापीयस्तरं मे प्रतिभाति ।

मकरन्दः – महाभाग ! परमार्थमभिहितवानसि ।

अर्थी पिताऽपि सन्तापमाधत्ते किं पुनः परः ? ।
पीयूषसागरस्यापि पूरः प्लावयति प्रजाः ॥१८॥

किन्तु –

अर्थित्वेऽपि वयं तत्र जानीमो गौरवं परम् ।
यत्रार्थलाभः कोऽपि स्यात् परकार्यक्रियाक्षमः ॥१९॥

तदलं विषादेन ।

शुकः – अस्ति प्रतिविधानम् , परमशक्यानुष्ठानम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्दः – किं तत् ? ।

शुकः – भूमिजातस्य करस्पर्शः ।

मकरन्दः – कथं तर्हि अशक्यानुष्ठानम् ? ।

शुकः – इह खेचरगिरौ भूमिजन्मनोऽसम्भवात् ।

मकरन्दः – यद्यप्यसम्भाव्यस्तत् कथमहमत्र ? ।

शुकः –आर्य ! किं नामालीकाश्वासनाभिः प्रतारयसि ? विद्याधरवेषदर्शनादेव ज्ञातम्– न भवान् भूमिजन्मा ।

(मकरन्दः विहस्य शुकं पञ्जरादाकर्षति ।)

शुकः – (आत्मानमवलोक्य) कथं वैश्रवणोऽस्मि ? । (पुनः सविनयम्) आर्य ! निष्कारणवत्सल ! त्वयाऽहमेवमुपकृतः कं प्रत्युपकारमादधामि ? ।

मकरन्दः – अयमेव साम्प्रतं प्रत्युपकारः, व्रज त्वं सिद्धायतनम् । अन्यथा यदि चन्द्रलेखा समायास्यति तदानीं कमप्यपायमाधास्यति । मनोरमादर्शनमपि तत्र स्थितस्य सम्भाव्यते । अहमपि सौधमध्यमवलोक्य समागत एव ।

(शुको निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये)

कपिञ्जल ! शुकार्थं गृहीतानि दाडिमप्रभृतीनि फलानि त्वया ? ।

मकरन्दः – (साशङ्कम्) कथं सा चन्द्रलेखाऽभ्युपैति ? । (पुनः सभयम्) भूयो भूयो वामाक्षिस्फुरणमपायं महान्तं पिशुनयति ।

(नेपथ्ये)

कपिञ्जल ! उपनीतवस्त्राभरणा प्रिया किमस्मासु पतिपद्यते ? ।

कपिञ्जलः – कुमार ! तत् प्रतिपद्यते यद् वैरिषु ।

मकरन्दः – यथाऽयं परुषस्वरस्तथा निश्चितममुना चित्राङ्गदेन भाव्यम् ।

(नेपथ्ये)

तत् तावदास्तां कामिन्यो न यत् साध्या धनैर्विना ।
धनैरपि न यत् साध्या तत्र किञ्चिद् विचिन्त्यताम् ॥२०॥

मकरन्दः – व्रजामि निरपायं सद्धायतनम् (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति कपिञ्जलदत्तहस्तावलम्बश्चित्राङ्गदः ।)

चित्राङ्गदः –कपिञ्जल ! उपनय शुकाय फलानि ।

Jain Education International　　For Private & Personal Use Only　　www.jainelibrary.org

कपिञ्जलः – कुमार ! कस्मै उपनयामि ? नाऽऽस्ते पञ्जरे शुकः ।

चित्राङ्गदः – (सभयम्) किमिदानीमुत्तरं विधेयमस्माभिश्चन्द्रलेखायाः । (पुनः सम्मुखीनं मकरन्दमवलोक्य) कपिञ्जल ! कोऽयम् ? ।

कपिञ्जलः – (वेषमवलोक्य) कुमार ! सोऽयं युष्मत्प्रेमप्रत्यूहः ।

चित्राङ्गदः – (सरोषम्) अरे ! कस्त्वम् ? ।

मकरन्दः – (स्वगतम्) अहं वणिग्मात्रमेकाकी च । अयं विद्याधरः सपरिच्छदश्च । स्त्रीनिमित्तं च वैरम् । तदवश्यमेव उपस्थितो मे मृत्युकालः । तदिदानीं किं दैन्यजल्पितैः ? । अपि च–

मानिनो मानिनस्तावद् यावद् यान्ति न दीनताम् ।
संसहेत न बन्धं यः केशरी केशरी हि सः ॥२१॥

(प्रकाशम्) त्वमपि हि कः ? ।

चित्राङ्गदः – (सक्रोधम्) अरे वाचाटकिराट ! मां पृच्छसि ? अहं विद्याधरकुमारश्चित्राङ्गदः ।

मकरन्दः – (साक्षेपम्) अहं तर्हि विद्याधरचक्रवर्तिकुमारो मकरन्दः ।

कपिञ्जलः – अरे वणिक्कीट ! शौण्डीर्यमेदुरांसस्थलेन क्षत्रवंशावचूलेन कुमारेण सह स्पर्धसे ? ।

मकरन्दः – अरे पदातिसारमेय ! अनभिज्ञोऽसि परमार्थवर्त्मनाम् ।

वर्णानपेक्षं शौण्डीर्यं सत्त्वमात्रे निषीदति ।
सत्त्वं तु वणिजेऽपि स्यान्न स्यात् क्षत्रेऽपि न (? च) क्वचित् ॥२२॥

चित्राङ्गदः – (सरोषम्) अरे मुखर ! मत्प्रियामभिलषतस्ते दैवं प्रतिकूलम् ।

मकरन्दः – (सरोषम्) तवापि मत्प्रियामभिलषतो दैवं प्रतिकूलम् ।

चित्राङ्गदः – (नेपथ्यमुपलक्ष्य) अरे ! मत्प्रियाया नेपथ्यं परिदधतस्ते प्रत्यासीदति मृत्युसमयः ।

मकरन्दः – (सोपहासम्) अमुनैव नेपथ्यलाभेन निश्चितं मया सा प्रिया तत्रभवतो भवतः, न पुनर्मम ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

चित्राङ्गदः – (स्वगतम्) उपहसति मामयं दुरात्मा वणिकीटः । तदिदानीमेव करोमि कृतान्तातिथिम् । अथवा नयामि मल्लिकायाः समीपम् । पश्यन्त्याश्च तस्यास्तरवारिणा पातयाम्यस्य मूर्धानम्, येन सा प्रतिभयेन मां प्रतिपद्यते। यदि वा सामप्रयोगसाध्ये [न] दण्डप्रयोगः । ततः प्रथममुपशान्तयाम्येनम् । (प्रकाशम्) महाभाग !

शब्दाः कथञ्चित् सर्वेऽपि बाह्यवाच्यावगाहिनः ।
व्यसने धैर्यमित्येष शब्दस्त्वात्मैकगोचरः ॥२३॥

ततो विरिमता वयं तवामुना मनःसौष्ठवेन । तदतः परं मित्रमसि नः । यन्मित्रोचितं तदस्मासु विदध्याः ।

मकरन्दः – (स्वगतम्)

कर्पूरप्रभवस्यापि प्रदीपस्यासिता मषी ।
विद्विषो विनतस्यापि प्रियमायाति विप्रियम् ॥२४॥

(प्रकाशम्) महापुरुष ! वयमपि विस्मितास्तवामुना मनःसौष्ठवेन । तदतः परं मित्रमसि नः । यन्मित्रोचितं तदस्मास्वपि विदध्याः ।

चित्राङ्गदः – अरे मनुष्यापसद ! निर्व्याजमपि सव्याजं व्याहरसि ?, अनुभवेदानीं कुटिलतायाः फलम् । एषा समाप्यते ते जीवितकथा । कोऽत्र भोः ? ।

(प्रविश्य कृपाणपाणिः)

पुरुषः – एषोऽस्मि ।

चित्राङ्गदः – अरे कराल ! केशैर्गृहीत्वा दुरात्मानमेनं शिबिरमुपनय । वयमपि गन्धमूषिकाया आश्रमे व्रजामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति मनोरमा ।)

मनोरमा – (सप्रमोदम्) [1]जीवदु चिरं मयरंदो, जेण एसा मे पइभिक्खा दिन्ना । ता दाणि मए मयरंदस्स वि पाणेहिं पि पियं कायव्वं । तदो तहा कहं पि अंबं गंधमूसियं पसादइस्सं जधा सा मयरंदस्स मणोरहं संपाडेदि । भणिदं च अज्जउत्तेण वेसमणेण–गच्छ तुमं, जधा विन्नवेसु अंबाए गंधमूसियाए पणामकहणपुव्वं तुह वुत्तं । तं दाणि तहिं गच्छामि । (इति पुरोऽवलोक्य) कधं देवलओ एदि ? ।

(ततः प्रविशति देवलकः ।)

देवलकः – (सविषादम्)

असन्तुष्टा विपद्यन्ते विभवस्य विपश्चितः ।
रतस्य राजकामिन्यः स्वस्थस्य खलसेवकाः ॥१॥

वृथा मह्यं देवी चन्द्रलेखा कुप्यति । किमहं महात्मानमेनं निरागसं मकरन्दं व्यापादयितुं शक्नोमि ? भर्तृदारिकां मल्लिकां कशाभिरभिताडयितुं प्रभवामि ?, यदि च देवी चन्द्रलेखा प्रातिकूल्यमनयारुद्वहति तदानीमनार्यं कर्म स्वयमेव कथं नाचरति ? ।

(पुनः सकौतुकम्)

न रवेः कुमुदानि सुधाकरे [च] कमलानि दधति सङ्कोचम् ।
दग्धानां सरसीनां यथा तथा व्यसनमाकालम् ॥२॥

यदि मल्लिका चन्द्रलेखामनुकूलयति तदा मकरन्देन वियुज्यते । अथ मकरन्दमनुनयति तदा चन्द्रलेखया कदर्थ्यते । तदवश्यमनया मर्त्तव्यम् ।

मनोरमा – [2]अज्ज देवलय ! केण मरियव्वं ? ।

---

१ जीवतु चिरं मकरन्दः, येन एषा मे पतिभिक्षा दत्ता । तद् इदानीं मया मकरन्दस्यापि प्राणैरपि प्रियं कर्त्तव्यम् । ततः तथा कथमपि अम्बां गन्धमूषिकां प्रसादयिष्यामि यथा सा मकरन्दस्य मनोरथं सम्पादयति । भणितं च आर्यपुत्रेण वैश्रमणेन–गच्छ त्वम्, यथा विज्ञपय अम्बायै गन्धमूषिकायै प्रणामकथनपूर्वं तुभ्यं उक्तम् । तद् इदानीं तत्र गच्छामि । कथं देवलक ऐति ? ।

२ आर्य ! देवलक ! केन मर्त्तव्यम् ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

देवलकः – भर्तृदारिकया मल्लिकया ।

मनोरमा –[1] किं ति ? ।

देवलकः – पानाऽशनत्यागात् ।

मनोरमा – (सभयम्)[2] मल्लियाए ईदिसो अणत्थो वट्टदि ? ।

देवलकः – अनर्थ इति किमुच्यते ?, चन्द्रलेखायां विरुद्धायां यज्जीवति मल्लिका तत् कौतुकम् ।

वडवामुखे महौजसि विरामविमुखं ज्वलत्युदरधाम्नि ।
क्षारत्वं कियदुदधेः शुष्यति यन्नैष तच्चित्रम् ॥३॥

तद् व्रजाम्यहं देव्यादेशेन चित्राङ्गदमाकारयितुम् ।

मनोरमा –[3] अज्ज देवलय ! कहं उण एसा मल्लिया पंचबाणसमाणरूवं पि विज्जाहरं वरं न पडिवज्जदि ? ।

देवलकः – (साक्षेपम्) मनोरमे ! बहिर्मुखाऽसि प्रेमकथानाम् ।

यद् यस्य नाभिरुचितं न तत्र तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधांशौ न नाम कामः सरोजिन्याः ॥४॥

अत्रार्थे चित्राङ्गदः पुनरुपालभ्यः, यः प्रेमविमुखां स्त्रियमभिलषन्नात्मानं क्लेशयति ।

मनोरमा –[4] साहु जंपिदं तुमए,

जम्मंतरलक्खपरूढदुक्खरुक्खस्स तिन्नि साहाओ ।
सेवा खलेसु विहवो परेसु पिम्मं अपिम्मेसु ॥५॥

---

१ किमिति ।

२ मल्लिकाया ईदृशः अनर्थो वर्तते ? ।

३ आर्य देवलक ! कथं पुनः एषा मल्लिका पञ्चबाणसमानरूपमपि विद्याधरं वरं न प्रतिपद्यते ? ।

४ साधु जल्पितं त्वया,
जन्मान्तरलक्षप्ररूढदुःखवृक्षस्य तिस्रः शाखाः ।
सेवा खलेषु विभवः परेषु प्रेम अप्रेमसु ॥५॥
अपि च–यत् किल उल्लसति दृढं अनुरागपराङ्मुखेषु अनुरागः ।
तदेव विषं विषं पुनर्मथनभवं तस्य प्रतिबिम्बम् ॥६॥
तदिदानीं कथय–कुत्र मल्लिका वर्तते ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अवि य–

जं किर उल्लसइ दढं अणुरायपरम्मुहेसु अणुराओ ।
तं चिय विसं विसं उण महणभवं तस्स पडिबिंबं ॥६॥

ता दाणि कहेसु – कहिं मल्लिया चिट्ठदि ? ।

देवलकः – एषा सौधोपवने तिष्ठति ।

मनोरमा – [1]गच्छ तुवं चित्तंगदसमीवे, अहं गंधमूसियं पणमिदुं गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ **विष्कम्भकः** ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा मल्लिका मागधिका च ।)

मल्लिका – (सखेदम्) [2]मागहिए ! कित्तियमित्तं दिणं ? ।

मागधिका – [3]पभायसमओ वट्टदि ।

मल्लिका – [4]मागहिए ! जाणसि किं पि पउत्तिं अज्जउत्तस्स मयरंदस्स ? ।

मागधिका – (स्वगतम्) [5]जइ वित्तंतं कहिस्सं ता दाणिं ज्जेव सा जीवियं चइस्सदि । भोदु । (प्रकाशम्) जाणामि – अत्थि सिद्धालए मणोरमाए तुह पिम्मकहाहिं आसासिज्जंतो ।

मल्लिका – [6]मागहिए ! तए दाणिं अमयच्छडाहिं अहिसित्ता, चंदणरसेहिं अणुलित्ता, चंदकिरणेहिं णिव्वाविदा । पुणो वि भोयणं विणा वि कित्तियाइं दियहाइं जीविस्सं ।

मागधिका – [7]भट्टिदारिए ! करेसु भोयणं । चयसु निब्बंधं । कीस पिसुणजणसंतावेहिं अत्ताणयं किलामेसि ? ।

---

१ गच्छ त्वं चित्राङ्गदसमीपे, अहं गन्धमूषिकां प्रणन्तुं गच्छामि ।

२ मागधिके ! कियन्मात्रं दिनम् ? ।

३ प्रभातसमयो वर्त्तते ।

४ मागधिके ! जानासि कामपि प्रवृत्तिं आर्यपुत्रस्य मकरन्दस्य ? ।

५ यदि वृत्तान्तं कथयिष्यामि तद् इदानीमेव सा जीवितं त्यक्ष्यति । भवतु । जानामि– अस्ति सिद्धालये मनोरमया तव प्रेमकथाभिः आश्वास्यमानः ।

६ मागधिके ! त्वया इदानीं अमृतच्छटाभिः अभिषिक्ता, चन्दनरसैः अनुलिप्ता, चन्द्रकिरणैर्निर्वापिता । पुनरपि भोजनं विनाऽपि कियन्ति दिवसानि जीविष्यामि ।

७ भर्तृदारिके ! कुरु भोजनम् । त्यज निर्बन्धम् । कस्मात् पिशुनजनसन्तापैः आत्मानं क्लमयसि ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका – [1]मागहिए ! न मे को वि पिसुणो जणो, अहं ज्जेव सव्वस्स पिसुणा । अवि य –

अवगणियव्वा वल्लहसुहत्थिणा पिसुणलोयसंतावा ।
मंडणलोलाउ सहंति दंतचूडापवेसदुहं ॥७॥

किंच – जं किं पि अंबाए चंदलेहाए समीहिदं तं करोमि ।

(नेपथ्ये)

[2]**वच्छे ! किं समीहिदं ? ।**

मागधिका – (विलोक्य) [3]**कधं देवी चंदलेहा ? ।**

(प्रविश्य तामरसेन दत्तहस्तावलम्बा)

चन्द्रलेखा – [4]**वच्छे ! किं समीहिदं ? ।**

मल्लिका – [5]**मह मरणं ।**

चन्द्रलेखा – (सविषादं तामरसं प्रति)

मेघानां तदशेषतापहरणं तत् पूरणं जाह्नवी-
मुख्यद्वीपवतीशतस्य तदथ प्रारोहणं भूरुहाम् ।
तेनैकेन वराकचातकतृषामध्वंसनेनाभवद्
यद्वृद्ध्यर्थमहो ! गुणौघविमुखो दोषैकदृष्टिर्जनः ॥८॥

तत् तादृशं गर्भोद्वहन–प्रसवक्लेशवैशसम् , तदश्रद्धेयं महापुरुषस्य ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि परिपालनार्थं मोचनम्, स एष राजलक्ष्मीविशेषकेण विद्याधरकुमारेण संयोजनप्रयासः, सर्वमेतेन वणिक्कीटवियोजनेन विफलतां नयति सैषा मे पुत्री मल्लिका ।

तामरसः – (अपवार्य) **देवि ! शिथिलयतु उचितश्चित्राङ्गदसङ्गमाग्रहः ।**

---

१ मागधिके ! न मे कोऽपि पिशुनो जनः, अहमेव सर्वस्य पिशुना । अपि च–
अवगणयितव्या वल्लभसुखार्थिना पिशुनलोकसन्तापाः ।
मण्डनलोलाः सहन्ते दन्तचूडाप्रवेशदुःखम् ॥७॥
किञ्च – यत् किमपि अम्बायाश्चन्द्रलेखायाः समीहितं तत् करोमि ।

२ वत्से ! किं समीहितम् ? ।

३ कथं देवी चन्द्रलेखा ? ।

४ वत्से ! किं समीहितम् ? ।

५ मम मरणम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यद्यतः परं क्षुत्पिपासाक्लान्ताया भर्तृदारिकायाः किमप्यमङ्गलं जायते तदानीं महान् जनापवादः ।

चन्द्रलेखा – (साक्षेपम्) भूयांसोऽपवादाः सन्ति । अयमपि तेषामेकदेशे निषीदतु ।

तामरसः – (स्वगतम्) परित्यक्तसतीव्रतायाः कर्मशचेतसोऽस्याः काऽपवादाभिशङ्का ? ।

तामसौ जनुषाऽन्धस्य यदिन्दु-तपनावपि ।
भग्नब्रह्मव्रतस्यैवं कृत्या-ऽकृत्यातिगं जगत् ॥९॥

चन्द्रलेखा – स्वैरवृत्तितया तावदहं ज्ञातिलोकेन बहिष्कृता, तदतः परमपवादः कमपरमपायमुपनेष्यते ? ।

तामरसः – (स्वगतम्) सत्यं महादेवी,

अभिशङ्कते जनोऽयं जनापवादादपायसञ्जनकात् ।
अपरं जनापवादं तु मन्यते व्योमपुष्पमिव ॥१०॥

(प्रकाशम्) देवि ! दुहितरि न चित्तकठोरभाव [उचितः] ।

चन्द्रलेखा – वत्से ! किं मां मातरमात्मीयामवजानासि ? । प्रतिपद्यस्व माम् । प्रवर्त्तस्व स्वकर्त्तव्ये, येन तदुचितां सामग्रीं करोमि ।

मल्लिका – (सरोषम्) [1]पडिवन्ना तुमं मए वेरिणी । पयट्टाऽहं कायव्वे मरणे ! करेहि मरणसमुचिदं सामग्गिं ।

चन्द्रलेखा – (साक्षेपम्) आः पापे ! निर्निमित्तवैरिणि ! निरनुरोधे ! कृतघ्ने ! त्वामहं गर्भे दधाना पितृ-श्वसुरकुलाभ्यां निर्वासिता सती निर्मानुषप्रचारे वनेचरवृत्त्या रत्नसानौ क्लेशमनुभवामि । तदिदानीं एवं मां वक्रोक्तिभिरुत्तेजयसि ? ।

मल्लिका – [2]अंब ! नाहं किलेसकारणं, किंतु अणायारो कारणं ।

चन्द्रलेखा – (तामरसं प्रति) पश्यन्नसि दुहितुर्मम मर्मोद्घट्टनाम् ।

मागधिका – (सरोषं मल्लिकां प्रति) [3]भट्टिदारिए ! पडिहदा सि तुमं । जुत्तं ते जणणीपवायपसंसणं ? ।

---

१ प्रतिपन्ना त्वं मया वैरिणी । प्रवृत्ताऽहं कर्तव्ये मरणे । कुरु मरणसमुचितां सामग्रीम् ।
२ अम्ब ! नाहं क्लेशकारणम्, किन्तु अनाचारः कारणम् ।
३ भर्तृदारिके ! प्रतिहताऽसि त्वम् । युक्तं ते जननीप्रवादप्रशंसनम् ? ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तामरसः – भर्तृदारिके !

प्रियानुरोधाद् बध्नाति विप्रियेऽपि जनो मनः ।
पङ्कभाजोऽपि हर्षाय वर्षाः सस्याभिलाषिणाम् ॥११॥

ततो मातुरनुरोधेन बधान विप्रियेऽपि चित्राङ्गदे हृदयम् ।

मल्लिका – [1]अज्ज तामरस ! जं तुमं भणासि तं ज्जेव अहं कुणंती चिट्ठामि ।

तामरसः – (सप्रमोदम्) किं तत् ? ।

मल्लिका – [2]अज्जउत्तस्स मयरंदस्स अणुरोहेण विप्पियत्थे वि मरियव्वे बद्धं मे हिययं ।

चन्द्रलेखा – (सदुःखमात्मगतम्)

अकृत्यं फलवद् येषां तेऽप्यश्लाघ्या महात्मनाम् ।
नाम तेभ्यः पुनर्येषामकृत्यमपि निष्फलम् ॥१२॥

इदं तावन्मदीयमश्लाघ्यं यत् किरातसम्बन्धेन गर्भसम्भूतिः । इदानीं पुनः स्वेच्छया दुहितृ-जामातृसुखमपि नास्ति । (प्रकाशम्) तामरस ! विरम विरम वचनक्लेशात्, अतः परं पतिरेवास्याश्चित्राङ्गदः सर्वमाधास्यति ।

(नेपथ्ये)

अत्रार्थे कः सन्देहः ? ।

चन्द्रलेखा – कथं प्राप्त एव कुमारः ? । तदेहि तामरस ! भगवतीं गन्धमूषिकां पश्यामि । (इति सतामरसा निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति चित्राङ्गदः कपिञ्जलप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

चित्राङ्गदः – (सविषादम्)

दम्पत्योः पाक्षिकात् प्रेम्णः प्रेमाभावः सुखावहः ।
एककर्णस्थताडङ्कादताडङ्कं मुखं वरम् ॥१३॥

तदिदानीं निष्प्रेमाणमेतां वनितामभिलषतो मनःप्रयासमात्रमेव परमार्थः । (पुनः सकौतुकम्)

यथा पुंसां स्त्रियः स्त्रिणां पुमांसो विषयस्तथा ।
तथापि सत्वराः प्रायः पुमांसो न पुनः स्त्रियः ॥१४॥

---

१ आर्य तामरस ! यत् त्वं भणसि तदेव अहं कुर्वती तिष्ठामि ।

२ आर्यपुत्रस्य मकरन्दस्य अनुरोधेन विप्रियार्थेऽपि मर्त्तव्ये बद्धं मे हृदयम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यदेवं प्रतिमुहुः परिणयनसमुत्सुकोऽहमेव, न पुनरेषा योषित् ।

(मागधिका विलोक्य सिंहासनमुपनयति ।)

चित्राङ्गदः –(समुपविश्य मल्लिकां प्रति)

मिथ्याग्रहं शिथिलय ग्रथिले ! निरुध्य
क्रोधं विचारपदवीषु मनो निधेहि ।
विद्याधराः क च नभोभवनावचूलाः ?
स्मेराक्षि ! भूमिकृमयः क च ते मनुष्याः ? ॥१५॥

मल्लिका – (सरोषम्) [1]नहोभवणावचूलत्तं पक्खीणं पि सुलहं, किं दाणि तेण ?। सोहग्गं खु मिहुणनिबंधणं, तं पुण तुहं नत्थि ।

चित्राङ्गदः – पक्षिकल्पोऽहम् ? दुर्भगश्च ?।

मल्लिका – (सखेदम्) [2]कहिदं मए। किं पुणो पुणो पुच्छसि ?। न सक्केमि तुमए सूलमहिसेणं समं खुहा-पिवासाहिं किलंता पुणो पुणो मंतिदुं।

(कपिञ्जलः सलज्जमधोमुखो भवति ।)

चित्राङ्गदः –

मां मल्लिके ! कुसुमबाणमपास्य हास्य-
व्रीडा-विषादजनकं वणिजं श्रयन्ती ।
प्रायेण नीचरतयो वनितास्तमेनं
लोकप्रवादमविवादमिहाऽऽदधासि ॥१६॥

मल्लिका – [3]लोयपवायं निच्छियं करेमि पमाणं। तुमं पुण भंजेसि। परमहेलं मं अहिलससि ।

चित्राङ्गदः – (सोपालम्भम्)

स्पृहयति पुरुहूतस्यापि यां वामनेत्रा
त्रिभुवनमहनीयां तामिमामङ्गलक्ष्मीम् ।
वणिजि कृपणरत्ने निक्षिपन्ती मृगाक्षि !
प्रथयसि चतुराणां किं विषादं मनस्सु ? ॥१७॥

---

१ नभोभवनावचूलत्वं पक्षिणामपि सुलभम्, किमिदानीं तेन ? । सौभाग्यं खलु मिथुननिबन्धनम्, तत् पुनः तव (त्वयि) नास्ति ।

२ कथितं मया । किं पुनः पुनः पृच्छसि ? । न शक्नोमि त्वया शूलमहिषेण समं क्षुधा-पिपासाभ्यां क्लान्ता पुनः पुनः मन्त्रयितुम् ।

३ लोकप्रवादं निश्चितं करोमि प्रमाणम् । त्वं पुनः भनक्षि । परमहिलां मां अभिलषसे ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका – [1]जइ अंगलच्छि वणियम्मि निक्खेवेमि ता वियड्ढजणमणस्स विसाओ । अह तुमम्मि निक्खेवेमि ता मह मणस्स । किंच–सव्वस्स वि जणस्स अप्पा वल्लहो, न उण परो । ता तुमं ज्जेव कहेसु, किं दाणिं करेमि ? ।

चित्राङ्गदः – किमेताभिर्वक्रोक्तिभिः ? । अवलम्बस्व दीर्घदर्शिताम् । विचिन्तय विद्याधरलक्ष्मीसौभाग्यम् । अनुतिष्ठ यदभिधत्ते जनयित्री ।

(मल्लिका निःश्वस्य तूष्णीमास्ते ।)

कपिञ्जलः – स्वामिनि ! प्रत्युत्तरेण प्रसीद ।

(मल्लिका सरोषमास्ते ।)

चित्राङ्गदः – (सदैन्यम्)

अयि कुवलयनेत्रे ! देहि वाचं प्रसीद
प्रणयिषु वद मुग्धे ! कोऽप्रसादापवादः ? ।
त्वयि सुदति ! वदन्त्यां जीवितं यौवनश्री-
र्ललितमथ धनं वा चारिमा वा मुदे नः ॥१८॥

मागधिका – कुमार !

[2]अप्पाण लाहवं चिय विरम विसेसेसु अणुणयपराणं ।
बंधुअणचाडणेण य न णाम जीवंति गयपाणा ॥१९॥

कपिञ्जलः – कुमार ! सत्यमाह मागधिका । तदिदानीं विरम्यतेऽमुष्माद्-ध्यवसायात् । परिणयतामियं वणिजम् । अनुभवतु मनुष्यदास्यम् ।

(चित्राङ्गदः कपिञ्जलस्य कर्णे एवमेव ।)

(कपिञ्जलो निष्क्रान्तः ।)

चित्राङ्गदः – (साक्षेपम्) मल्लिके ! कीदृशस्ते मनोनिश्चयः ? ।

मल्लिका – [3]मयरंदं परिणेमि, न तुमं, एस मे निच्छओ ।

(ततः प्रविशति करालेन गृहीतकेशपाशः सन्दानितभुजो मकरन्दः कपिञ्जलश्च ।)

---

१ यदि अङ्गलक्ष्मीं वणिजि निक्षिपामि तदा विदग्धजनमनसः विषादः । अथ त्वयि निक्षिपामि तदा मम मनसः । किञ्च–सर्वस्य जनस्य आत्मा वल्लभः, न पुनः परः । तत् त्वमेव कथय, किमिदानीं करोमि ? ।

२ आत्मनां लाघवमेव विरमस्व विशेषेषु अनुनयपराणाम् ।
बन्धुजनचाटनेन च न नाम जीवन्ति गतप्राणाः ॥१९॥

३ मकरन्दं परिणयामि, न त्वाम्, एष मे निश्चयः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मकरन्द – (सावष्टम्भम्) कपिञ्जल !

मल्लिकाप्रेमजालेन निबद्धावयवस्य मे ।
भुजयो रज्जुबन्धोऽयं पीडां व्रीडां करोतु काम् ? ॥२०॥

अपि च

मन्यावहे प्रभुरयं जलधिर्विधातुं
रत्नान्यधः शिरसि कल्पयितुं तृणानि ।
तां रत्नतां च तृणतां च निसर्गसिद्धा
मेषां पुनः स्थगयितुं नियतं वराकः ॥२१॥

स एष ते पतिर्मल्लिका-मकरन्दयोर्जीवितमपहर्तुमलम्भूष्णुः, स्वभावसिद्धं हृदयसम्बन्धं पुनरपहर्त्तुं तपस्वी ।

मल्लिका – (विलोक्य सास्रम्) [1]हा दिव्व ! किं नेदं ? । अज्जउत्तो मह कारणेणं कीदिसं अवत्थं गदो ? त्ति । मागहिए ! अन्नारिसं किं पि तुमए कहिदं ।

मागधिका – [2]भट्टिदारिए ! दाणि अप्पा वि मे विम्हरिदो वट्टदि ।

मकरन्दः प्रिये ! मा रोदीः । कियदेतत् ? । अपरमपि त्वदर्थव्यसनं मे मङ्गलाय ।

(मल्लिका तारस्वरं प्रलपति ।)

चित्राङ्गदः – अरे मर्त्यापसद !

जात्मन्तरस्थितवतीं जनकाप्रदत्ता-
मन्यस्य योषितमिमामवलम्ब्य मोहात् ।
भाग्यार्जितं विजहतो निजजीवितव्यं
स्तोकाऽपि काऽपि न वणिज्यकला तवास्ति ॥२२॥

मकरन्दः – अरे खेचरकीट ! मन्दबुद्धे ! लोकव्यवहाराणामुपरि ल्पवसे ? ।

प्राणान् कार्यान्तरेणापि गच्छतो हतकानमून् ।
प्रियार्थं त्यजतो ब्रूहि का न मेऽस्ति वणिक्कला ? ॥२३॥

---

१ हा दैव ! किमिदम् ? । आर्यपुत्रः मम कारणेन कीदृशीं अवस्थां गतः ? इति । मागधिके ! अन्यादृशं किमपि त्वया कथितम् ।

२ भर्तृदारिके ! इदानीं आत्माऽपि मया विस्मृतो वर्तते ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका – (सावष्टम्भम्) [1]अज्जउत्त ! मारेदु एस तुमं, जइ तुमए मारिदेणं अहं एदस्स भवामि ।

चित्राङ्गदः – मुग्धाऽसि दुग्धमुग्धनेत्रे ! मुग्धाऽसि । कृतान्तातिथौ कृते सत्येतस्मिन्नवश्यं मे भवती इति । तथा भवत्या अपि नायं मनुष्यकीटः । ततः कोऽयमनात्मनीनो विधिरुपक्रान्तस्त्वया ? ।

मल्लिका – [2]जइ दाणि न भविस्सदि ता जम्मंतरे वि भविस्सदि एस मे पई ।

कपिञ्जलः – भद्रे ! सरलहृदयाऽसि । भिन्नभिन्नवर्त्मनि सम्भविष्णवः सर्वेऽपि जन्तवस्तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिः । विभिन्नरूपदेशानां जन्मान्तरेषु जन्मिनां कस्य केनाभिसम्बन्धः ? । ततो विमुञ्च कदाग्रहम्, प्रतिगृहाण विद्याधरकुमारम्, विलोकय विमानग्रग्रीवाधिरूढा प्ररूढप्रौढसौभाग्यसम्पदां सरिदर्णव-शिलोच्चय-द्वीपान्तराणां रामणीयकानि ।

(मल्लिका सरोषं तूष्णीमास्ते ।)

चित्राङ्गदः – (सावहेलं मकरन्दं प्रति)

विहाय वितथाग्रहं विरम गर्हितादध्वनः
प्रयाहि पदमात्मनः प्रथय जिविकां कामपि ।
विबोधय कथञ्चन स्मितसरोजनेत्रामिमां
त्रुटद्विकटकन्धरो भवसि किं कृतान्तातिथिः ? ॥२४॥

मकरन्दः – (सरोमाञ्चम्)

स एष मम सत्पथः पदमियं च मे मल्लिका
किमन्यदियमेव मे निखिलसम्पदां जीविका ।
विबुद्धमनया पुनः सह मया प्रयाणं दिवि
त्वरस्व निगृहाण मां परिणय स्वकान्तामिमाम् ॥२५॥

चित्राङ्गदः –(सरोषम्) अरे मनुष्यकीट ! वाचाट ! यदेवं मां वक्रोक्तिभिः प्रसभमुपहससि, तदुपस्थितस्ते मत्युकालः ।

मकरन्दः – (सावष्टम्भम्) किमिदमयुक्तम् ?

---

१ आर्यपुत्र ! मारयतु एष त्वाम्, यदि त्वया मारितेन अहं एतस्य भवामि ।
२ यदि इदानीं न भविष्यति तदा जन्मान्तरेऽपि भविष्यति एष मे पतिः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आपदां स्कन्धमायोज्य स्तब्धाः सर्वत्र मानिनः ।
राजदण्डं हि पश्यन्तो धनं मुष्णन्ति दस्यवः ॥२६॥

चित्राङ्गदः – कोऽत्र भोः ! ? । उपनय कृपाणम् ।

(प्रविश्य पुरुषः कृपाणमुपनयति ।)

मल्लिका – [1]मागहिए ! उत्थावेहि मं । अज्जउत्तस्स मयरंदस्स पढमं अप्पाणं वावाएमि । (पुनः स्वयमुत्थाय परिकरबन्धमादाय) अज्जउत्तस्स परलोगमग्गलग्गस्स एसा अहं पुरोवत्तिणी ।

मागधिका – [2]कहेमि एदं उवालिंगं (?) गंधमूसियाए । (इति निष्क्रान्ता ।)

चित्राङ्गदः – (कृपाणमुत्क्षिप्य)

अयमथमुपैषि जिवितान्तं तरुणकृपाणविलूनकण्ठपीठः ।
स्मर किमपि करालकालवक्त्रभ्रुकुटिकुटीलुटितासुराशु दैवम् ॥२७॥

मकरन्दः – (सरोमाञ्चं सविनयं प्रणम्य)

मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यमहितोदयम् ।
स्मरामि क्लेशनाशाय वीतरागपदद्वयम् ॥२८॥

मल्लिका – (चित्राङ्गदं प्रति) [3]महाभाय ! ममं वावाएसु अणत्थकारिणिं, पच्छा एदं । (इति कन्धरां प्रगुणयति)

(प्रविश्य)

माकन्दः – कुमार ! भगवती गन्धमूषिका त्वामादिशति ।

चित्राङ्गदः – (कृपाणं विमुच्य अञ्जलिमाधाय) किमादिशति भगवती ? ।

माकन्दः – स्मरसि कामप्यात्मनः प्रतिज्ञाम् ? ।

चित्राङ्गदः (क्षणं विमृश्य) न कामपि स्मरामि ।

माकन्दः – 'व्यापाद्यः सर्वोऽपि वीतरागप्रतिमामुपदर्श्य व्यापादनीयः' इति स्मरसि प्रतिज्ञामात्मनः ? ।

चित्राङ्गदः – अहो ! मन्मथान्धस्य मे प्रमादः, यदहं ह्यस्तनदिनप्रतिज्ञामपि न स्मरामि । (पुनः सविनयम्) माकन्द ! ब्रूहि गन्धमूषिकां भगवतीम्–त्रातोऽहं

---

१ मागधिके ! उत्थापय माम् । आर्यपुत्रस्य मकरन्दस्य प्रथमं आत्मानं व्यापादयामि । आर्यपुत्रस्य परलोकमार्गलग्नस्य एषा अहं पुरोवर्तिनी ।

२ कथयामि एतत् ....गन्धमूषिकायै ।

३ महाभाग ! मां व्यापादय अनर्थकारिणीम्, पश्चादेतम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भवत्या भ्रष्टप्रतिज्ञो नरककुहरात् । ततः स्वयमेवाऽऽगत्य दर्शय वीतरागप्रतिमामेतस्मै वध्याय ।

(प्रविश्य)

गन्धमूषिका – कुमार ! किमिदमपर्यालोचितकारित्वम् ? केयमदीर्घदर्शिता ! । (पुनरपवार्य) किमेतेन वराकेण व्यापादितेन ? । अहमेवैनं व्यापाद्य मल्लिकामनुरागिणीं विधाय त्वदेकशरणमाधास्ये ।

चित्राङ्गदः – महाप्रसादः । (इत्यभिधाय सपरिकरो निष्क्रान्तः ।)

गन्धमूषिका – माकन्द ! आयतबन्धनं मकरन्दं मल्लिकां च गृहीत्वा त्वरिततरमागच्छ । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति माकन्दः ।)

माकन्दः – (सविषादम्) हा महासत्त्व ! हा प्रतिपन्नवत्सल ! हा कृतज्ञचूडामणे मकरन्द ! क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । (पुनर्विमृश्य) न खलु दुरात्मनां स्त्रीणां कृत्यमकृत्यं वा किमप्यस्ति । अपरथा निरागसो मकरन्दस्य विप्रियमाचरन्त्या भगवत्याः को विचारः ! का वा महीयसी प्रयोजनसिद्धिः ? । यदि चन्द्रलेखा केनापि दुराग्रहेणाऽऽत्मनः प्रतिपन्थितामुद्वहति मकरन्दे ततः किमायातं गन्धमूषिकायाः ?

सतां दुनोति चेतांसि मार्गं स्वार्थेऽपि लङ्घयन् ।
लङ्घयत्यपरस्यार्थे यः पुनस्तस्य किं ब्रुवे ? ॥१॥

अथवा किमनया प्रभुकृत्यमीमांसया ? । निवेदयामि वैश्रवणप्रसाधितां प्रयोजनसिद्धिं भगवत्यै । (परिक्रामति । पुरोऽवलोक्य) कथमितोऽभ्युपैति तामरसः ? ।

(ततः प्रविशति तामरसः)

तामरसः –

एताः कुरङ्गकदृशः प्रमदस्य बीज-
माद्यं यथा यदि तथा स्थिरचेतसः स्युः ।
तस्मै पुराणपरिकल्पितगौरवाय
को नाम निर्वृतिसुखाय तदा यतेत ? ॥२॥

(पुनः सविषादम्) अहो ! पारिप्लवता स्त्रीणाम्, अहो ! क्षणिकता प्रेम्णाम्, अहो ! भङ्गुरता प्रतिज्ञानाम् । यदिदानीं तानि तादृशानि मकरन्दनिमित्तं पानाऽशनत्याजनानि, तानि तादृशानि चित्राङ्गदं प्रतिकूलाचरणानि, तानि च चन्द्रलेखां प्रति मर्मोद्घट्टनागर्भाणि विप्रियभाषितानि, सर्वथा विस्मृत्य मल्लिका पुनर्जातजन्मेव चिरप्ररूढप्रौढप्रेमेव चित्राङ्गदमनुनयति । प्रोत्साहितवती च मकरन्दं व्यापादयितुं चन्द्रलेखां गन्धमूषिकां च । अथवा–

ददाति रागिणी प्राणानादत्ते द्वेषिणी पुनः ।
रागो वा यदि वा द्वेषः कोऽपि लोकोत्तरः स्त्रियः ॥३॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'स पुनरिदानीं मकरन्दः क्व वर्तते ?' इति ज्ञायते ? ।

माकन्दः – (उपसृत्य) सखे तामरस ! इदानीं यथा मकरन्दो वर्त्तते तथा शृणु, कथयामि ।

तामरसः – सखे ! समासतः प्रथमं तावदाचक्ष्व, प्राणानां कुशलं न वा ? ।

माकन्दः – कथं न कुशलं प्रतिज्ञातवत्यां चित्राङ्गदविवाहं भगवत्यां गन्धमूषिकायाम् ? ।

तामरसः – एतावतैव भवतो वक्रोक्तिव्याहारेण परिज्ञातः समासतः परमार्थः । तथापि सविस्तरमावेदय ।

माकन्दः – अतीतरजनीनिशीथे गन्धमूषिकायाः समादेशेन मकरन्दमहं सिद्धायतनस्थाय भगिनीपतये वैश्रवणाय उपनीतवान् ।

तामरसः – किमियं गन्धमूषिकाया मनोरमा भागिनेयी ? । अत एव गन्धमूषिका वैश्रवणे प्रसादवती । प्रस्तुतमभिधीयताम् ।

माकन्दः – स च वैश्रवणस्तदानीमेव तं मकरन्दं तमोगुहायां कृपाणेन (इत्यर्द्धोक्ते तूष्णीमास्ते ।)

तामरसः – महान् वैश्रवणः, महती च भगवती गन्धमूषिका, तन्निमित्तमनार्यमिदमाचचार ।

माकन्दः – (साक्षेपम्) किमेवमपतुरोचितं वचः प्रपञ्चयसि ? ।

अकृत्यमाचरत्येव सर्वः प्राण-धनेच्छया ।
महानेषोऽमहानेषः सैष भेदोऽन्यवस्तुषु ॥४॥

तामरसः – तत् किमत्रार्थे धनलाभः कोऽपि ? ।

माकन्दः – सखे ! किं ममानेन प्रभुकौलीनप्रकाशनेन ? तत् कथय क्व प्रस्थितोऽसि ? ।

तामरसः – मल्लिकया चित्राङ्गदाकारणाय प्रेषितोऽस्मि ।

माकन्दः – व्रज तर्हि, अहमपि गन्धमूषिकायाः सविधमधितिष्ठामि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति चित्राङ्गदो मल्लिका च, कपिञ्जल-देवलक-मागधिकाप्रभृतिकश्च परिवारः)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

चित्राङ्गदः – (मल्लिकामालोक्य सविनयम्)

अङ्गं शिरीषमृदु काञ्चनकुम्भशोभां
मुष्णात्ययं स्तनयुगस्तबकावलेपः ।
वाचः सुधामुपहसन्ति जलोद्भवां तां
केनासि पुष्पधनुषोऽपि न मन्मथाय ! ॥५॥

(पुनः सोपालम्भम्) प्रिये ! विदग्धजनप्रकाण्डं तत्रभवती भवती । ततः कथं पामरजनोपलक्ष्येऽपि विशेषतो बाढं व्यामूढाऽसि ? । क्व चामी वयं विद्याधराः ? क्व चायं किराटकीटः ? । अप्रियभाषित्वं प्रथमं दौर्भाग्यकारणम्, कुतस्ततः प्रतिबान्धवं विप्रियाणि भाषितवती ? ।

मल्लिका – (सलज्जम्) [1]देवलय ! [कहय] अज्जउत्तस्स कारणं ।

देवलकः – कुमार ! इयं भर्तृदारिका पञ्चशैलद्वीपोपवने दुरात्मना वणिक्कीटेन केनापि मन्त्र–तन्त्रविधिना व्यामोहिता ।

कपिञ्जलः – ततस्ततः ? ।

देवलकः – ततः प्रभृति मातरमवजानाति, वरयितारमसूयति, सखीजनमवगणयति, प्रसाधनमहस्तयति, परिजनमभिक्रुध्यति ।

चित्राङ्गदः – ततस्ततः ? ।

देवलकः – ह्यस्तने दिने च भगवत्या गन्धमूषिकया केनापि कर्मणा व्यामोहप्रत्यूहमपनीय स्वास्थ्यमानीता सती मातरि वरयितरि सखीजने प्रसाधने परिजने च निर्व्याजं स्निह्यति ।

चित्राङ्गदः – (सहर्षम्) कपिञ्जल ! केन कर्मणा भगवत्या वयमानृण्यं गमिष्यामः ? ।

मल्लिका – [2]अज्जउत्त ! धन्ना खु दाणि अहयं भयवईए पसाएण ।

सहजग्गिराण सहसोविराण सहहरिस-सोयवंताण ।
नयणाण व धन्नाणं आजम्ममकीत्तिमं पिम्मं ॥६॥

चित्राङ्गदः – प्रिये प्रियंवदे !

---

१ देवलक ! [कथत] आर्यपुत्रस्य कारणम् ।

२ आर्यपुत्र ! धन्या खलु इदानीं अहं भगवत्याः प्रसादेन ।
सहजागृतॄणां सहस्वपितॄणां सहहर्ष-शोकवताम् ।
नयनानामिव धन्यानां आजन्म अकृत्रिमं प्रेम ॥३॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सम्पर्कपर्वणि सुधां वपुषि क्षरन्ती
सत्यं सुधांशुकिरणैः परिकल्पिताऽसि ।
मर्माणि मर्मरकणैर्विरहे भिनत्सि
तेनासि विह्निघटितेत्यपि मे वितर्कः ॥७॥

मागधिका – कुमार !

[1]निक्कारणपिम्मगहिल्लियाओ महिलाओ जाण गेहम्मि ।
ताण मणुआण मणुअत्तणे वि देवत्तरिद्धीओ ॥८॥

कपिञ्जलः – मागधिके ! अत्यल्पमभिदधासि । मल्लिकायां देवत्वमिति लघ्वी मात्रा ।

चित्राङ्गदः – (सस्पृहम्)

मृदे तस्यै बद्धः करतलयुगेनाञ्जलिरयं
यया क्लृप्ताऽसि त्वं मनसिजवधूटीप्रतिकृतिः ।
स वेधा दुर्मेधाः खलु पुनरमार्गे कविगिरां
विधाय त्वां चक्रे न किल निजकान्तां सुदति ! यः ॥९॥

(मल्लिका सलज्जमधोमुखी भवति ।)

चित्राङ्गदः – अपि च चन्द्रमुखि !

अभाग्यदोषः स रसातलस्य
न शेषकन्या भवती यदासीत् ।
त(? त्व)द्वक्त्रचन्द्रेऽसति तत्र सान्द्रं
तमोऽन्यथा कुत्र पदं लभेत ? ॥१०॥

मल्लिका – (सात्त्विकभावानभिनीय) [2]अज्जउत्त ! वणियतणया अहयं अणरिहा ईदिसाणं विन्नाणाणं ।

चित्राङ्गदः – (साक्षेपम्) मृगाक्षि ! नाद्यापि दुर्भाषितेभ्यो विरमसि ?

याता कामगवी दिवं व्यपहृता कादम्बरी दानवै-
र्नीता साऽपि सुरैः सुधा श्रितवती लक्ष्मीर्मुरारेरुरः ।
इत्थं स्वैरविहारशालिनि सुतावर्गे सुताकौतुकी
भूयस्त्वामजनिष्ट विष्टपदृशां पीयूषमम्भोनिधिः ॥११॥

---

१ निष्कारणप्रेमग्रथिला महिला येषां गृहे ।
तेषां मनुजानां मनुजत्वेऽपि देवत्वर्द्धयः ॥८॥

२ आर्यपुत्र ! वणिक्तनया अहं अनर्हा ईदृशानां विज्ञानानाम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(मल्लिकाऽन्यतोऽवलोकयति ।)

चित्राङ्गदः – मृगाक्षि ! कथं दिक्षु चक्षुषी निक्षिपसि ? मद्वक्त्रमालोकय ।

मल्लिका – [1]अज्जउत्त ! अत्तणो दुच्चरिदाइं समरंती न सक्केमि तुमं पिक्खिदुं ।

चित्राङ्गदः – (सरोमाञ्चम्)

अयि ! जगति वदन्त्यां प्रेमगर्भं भवत्या
ध्रुवमवगतलज्जाः कोकिला व्याहरन्ते ।
सति च तव मुखेन्दौ निष्कलङ्के सदैव
प्रमदमयमगच्छन्नम्बुराशिर्जडात्मा ॥१२॥

मल्लिका – [2]अज्जउत्त ! खमेसु सव्वमवरद्धं, अवरं तुह चरणिक्कसरणा हं ।

चित्राङ्गदः – (सहर्षगर्वम्) शतपत्रलाक्षि !

अद्याभूवं खचरगणनापात्रमद्यास्मि दृष्टः
सन्तुष्टाभ्यां स्तिमितमनसा वेधसा लोचनाभ्याम् ।
देवस्यापि द्रुहिण-मुरजित्पार्वतीशस्तुतांहेः
कामस्याद्य ध्रुवमकरवं स्तोकमीर्ष्याभिषेकम् ॥१३॥

अपि च कलकण्ठीकण्ठि !

शास्त्रे त्वयि त्रिजगतो विजयैकशौण्डे
विख्यातधाम्नि हतके मसृणावलोकः ।
मथ्नाति किं न हरवैरमयं मनोभू-
रल्पीयसोऽपि समये सफलः प्रयत्नः ॥१४॥

(नेपथ्ये)

[3]साहु जंपिदं कुमार ! तुमए साहु ।

मल्लिका – (विलोक्य) [4]कधं एसा मनोरमा ? ।

(प्रविश्य)

मनोरमा – [5]साहु जंपिदं कुमार ! तुमए साहु । (मल्लिकां प्रति) भट्टिदारिए ! भयवई तुमं आदिसदि ।

---

१ आर्यपुत्र ! आत्मनः दुश्चरितानि स्मरन्ती न शक्नोमि त्वां प्रेक्षितुम् ।

२ आर्यपुत्र ! क्षमस्व सर्वमपराद्धम्, अपरं तव चरणैकशरणा अहम् ।

३ साधु जल्पितं कुमार ! त्वया साधु ।

४ कथमेषा मनोरमा ? ।

५ साधु जल्पितं कुमार ! त्वया साधु । भर्तृदारिके ! भगवती त्वां आदिशति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका – (सविनयम्) [1]किमादिसदि भयवई ! ।

मनोरमा – [2]समयवसेणं सव्वो वि पयत्तो तुह मणोरहाणुरूवो संवुत्तो । ता अणुहवसु तुमं वरेण समं कोउअकम्माइं ।

चित्राङ्गदः – (साक्षेपम्) मनोरमे ! भगवतीप्रसादेनेति वक्तव्यम्, न पुनः समयवशेन ।

मल्लिका–[3]मणोरमे ! कहिं दाणि भयवई अंबा य चिट्ठदि ? ।

मनोरमा –[4]जत्थ तुमं जाणासि ।

चित्राङ्गदः–(सोत्प्रासम्) अस्ति वणिग्डिम्भस्तेऽभ्यन्तरः ।

देवलकः – कुमार ! अपराधक्षमणायां किमुचितं मर्मोद्घाटनम् ? ।

चित्राङ्गदः – देवलक ! साधु शिक्षिता वयम् । लभ्यमस्मत्तो भवता किमपि पारितोषिकम् (पुनर्मल्लिकां प्रति सविषादम्)

राधां गोपभवामकामयत तां लक्ष्मीं च यादोऽभजत्
कंसारिः पुरुषोत्तमः स भगवान् लोके तथापि श्रिये ।
श्रीविद्याधरवंशमौक्तिकमणिं त्वां वाञ्छतो द्वेष्टि नः
प्रेयांस्ते स पुनर्वणिक् कथमहो ! नानाविचारं जगत् ? ॥१९॥

मल्लिका –[5]अज्जउत्त ! जइ तुमं वणियनामगहणं करेसि ता अहं गमिस्सं । (इति गन्तुमिच्छति)

(नेपथ्ये)

तिष्ठ भर्तृदारिके ! मा गाः ।

मल्लिका –[6]कहं एस तामरसो मं वारेदि ? ।

(प्रविश्य)

तामरसः – तिष्ठ, भर्तृदारिके ! मा गाः ।

मल्लिका – किं ति[7] ? ।

---

१ किमादिशति भगवती ? ।

२ समयवशेन सर्वोऽपि प्रयत्नः तव मनोरथानुरूपः संवृत्तः । तदनुभव त्वं वरेण समं कौतुककर्माणि ।

३ मनोरमे ! कुत्र इदानीं भगवती अम्बा च तिष्ठति ? ।

४ यत्र त्वं जानासि ।

५ आर्यपुत्र ! यदि त्वं वणिग्नामग्रहणं करोषि तद् अहं गमिष्यामि ।

६ कथं एष तामरसः मां वारयति ? ।

७ किमिति ? ।

Jain Education International　　For Private & Personal Use Only　　www.jainelibrary.org

तामरसः – भगवती गन्धमूषिका देवी चन्द्रलेखा च युवयोरित्यादिशति।

उभौ – (सविनयम्) किम् ?।

तामरसः – अस्ति दक्षिणेन सिद्धायतनस्य तमोराजी नाम कन्दरी ।

चित्राङ्गदः – ततः किम् ? ।

तामरसः – भगवद्धारिषेणपादपद्मोपसेवी कादम्बनामा यक्षाधिपतिः प्रतिमारूपेण तामधिवसति, ततस्तत्र युवाभ्यामागन्तव्यम् ।

चित्राङ्गदः – प्रत्यासीदति लग्नसमयः, किमावयोस्तत्रागमनमुचितम् ? ।

तामरसः – प्रथमं तत्र लग्नम्, अनन्तरमत्र ।

चित्राङ्गदः – (साक्षेपम् ।) तत् किमावयोर्द्विः परिणयनविधिः ? ।

तामरसः – कुमार ! सन्देशहरोऽहं नास्य पर्यनुयोगस्य पात्रम्, किमुत गन्धमूषिका चन्द्रलेखा च ।

(चित्राङ्गदः मल्लिकामुखमवलोकयति ।)

देवलकः – कुमार ! विद्याधराणामीदृशः कुलाचारः ।

चित्राङ्गदः – कीदृशः ?

देवलकः – प्रथमं कन्यकायाः कादम्बकः पाणिं गृह्णाति । ततः पाणिपर्वणोऽनन्तरं वरः ।

चित्राङ्गदः – यदि कुलाचारस्तर्हि मुद्रितो विचारप्रचारः । कृतं कालविलम्बनेन । एते वयमागच्छामः । (इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

तामरसः – कुमार ! तदिदं सिद्धायतनम् , सेयं दक्षिणतस्तमोराजी ।

चित्राङ्गदः – (साशङ्कम्) प्रिये मल्लिके ! कथमिदानीं प्रमोदावसरे वामं चक्षुः स्फुरति ? ।

तामरसः – अन्धकारप्राग्भारदुर्लक्ष्यविषमोन्नतप्रवेशप्रदेशा तमोराजी, ततः स्थपुटाभिघातेनापि भाव्यम् ।

चित्राङ्गदः – यद्येतावानेव साम्प्रतमुदर्कः, तर्हि बद्धावधानैः प्रवेक्ष्यते ।

तामरसः – इत इतः ।

(सर्वे मध्यप्रवेशं नाटयन्ति)

चित्राङ्गदः – कथं दीपज्योतिषाऽपि न तादृशः प्रकाशो यादृशेन विस्पष्टा रूपव्यक्तिर्भवति ।

तामरसः – कुमार ! इयं भगवती गन्धमूषिका, इयं देवी चन्द्रलेखा,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इयं मङ्गलकलशाध्यासिता विवाहवेदी, इयं च सम्मुखीना यक्षाधिपतेः प्रतिमा, एतौ च मनोरमा-वैश्रमणौ।

(ततः प्रविशन्ति यथानिर्दिष्टाः सर्वे ।)

गन्धमूषिका—वत्स चित्राङ्गद! वत्से मल्लिके! प्रणमतां भवन्तौ भगवन्तं यक्षाधिराजम्।

(उभौ सबहुमानं प्रणमतः ।)

(मनोरमा स्मित्वा मल्लिकामुखमवलोकयति ।)

मल्लिका – [1]हियय! समस्सस समस्सस। मणोरहा वि दे इत्तियं भूमिं न संपत्ता।

वैश्रवणः – भगवति! अहमिदानीं यक्षस्यानुचरः।

मनोरमा– [2]जइ एवं ता भट्टिदारियाए अहयं।

चित्राङ्गदः – (सहासम्) भगवति! किमिदानीं मया विधेयम्?।

गन्धमूषिका – कुमार! त्वया कपिञ्जलेन च साक्षिणा भाव्यम्। (पुनर्विमृश्य) तामरस! व्रज त्वं देवलक-मागधिकाभ्यां सह सौधतलम्। विधेहि कुमारविवाहोचितां सामग्रीम्। (इति तामरसो देवलक-मागधिकाभ्यां सह निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

बटुः – (गन्धमूषिकां प्रति) भगवति! लग्नसमय इदानीम्। समाप्यतां कौतुकविधिः, प्रतिरुध्यतां कोलाहलः, अवधीयतां झल्लरीझात्कारः।

गन्धमूषिका – चन्द्रलेखे! विधेहि वधू-वरस्य प्रोक्षणादिकां क्रियाम्। मनोरमे! उपनय दधि-दूर्वा-ऽक्षतादीनि। (उभे कुरुतः ।)

गन्धमूषिका – वैश्रवण! परिधापय सद्दशान्यंशुकानि यक्षाधिराजम्, बधान मदनकडकं दक्षिणकलाच्याम्।

(वैश्रवणः सर्वमाचरति ।)

गन्धमूषिका – कुमार! चन्द्रलेखे! फलार्थदानपूर्वकं उपनयतां यक्षाधिराजाय मल्लिकाम्।

चित्राङ्गद: – (प्रणम्य) भगवन्! परिणय मल्लिकामेताम्।

चन्द्रलेखा – भगवन्! प्रदत्ता मया तुभ्यं वत्सा। तथा प्रसीद यथा यावज्जीवमविधवा भवति।

---

१ हृदय! समाश्वसिहि। मनोरथा अपि ते इयतीं भूमिं न सम्प्राप्ताः।

२ यदि एवं तद् भर्तृदारिकाया अहम्।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(नेपथ्ये)

एष इदानीं लग्नसमयः ।

गन्धमूषिका – वैश्रवण ! प्रगुणय यक्षाधिराजस्य दक्षिणं करम् । (चन्द्रलेखां प्रति) त्वं पुनर्मल्लिकायाः ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

(नेपथ्ये झल्लरीझात्कारः ।)

पुण्याहं पुण्याहम् (–इत्युच्चारयति ।)

(चित्राङ्गद-चन्द्रलेखे वधू-वरस्य पाणी योजयतः । मनोरमा मङ्गलानि गायति ।)

(प्रविश्य)

देवलकः – (गन्धमूषिकां प्रति) भगवति ! चित्राङ्गदलग्नसमय इदानीम् । ततः पाणिमोचनामाधाय त्वरिततरमागच्छत यूयम्–इति मौहूर्तिकाः शंसन्ति ।

गन्धमूषिका – (ससम्भ्रमं चित्राङ्गदं प्रति) उत्क्षिप्य यक्षराजं मल्लिकया सह प्रदक्षिणीकारयत भगवन्तमाशुशुक्षणिम् ।

चित्राङ्गदः – (तथा कृत्वा) भगवति ! यक्षराजस्य मनुष्यशरीरनिर्विशेषः शरीरस्पर्शः ।

गन्धमूषिका – कुमार ! स्वर्गभूमिमृत्तिकाभिर्देवनिर्मितेयं प्रतिमा । ततः सम्भाव्यते स्पर्शसौभाग्यम् ! (पुनश्चन्द्रलेखां प्रति) प्रयच्छ यक्षराजाय पाणिविमोचनार्थं किमपि ।

चन्द्रलेखा – (प्रणम्य) परमेश्वर ! विमुञ्च वत्सायाः पाणिम् । दास्यामि तुभ्यं सुवर्णसहस्राभरणम् ।

यक्षः – (साक्षेपम्) किमिदमकुलीनोचितं व्याहरसि ? किमुचितं सधर्मचारिण्या विमोचनम् ? ।

सर्वे – (ससम्भ्रमं) कथमयं साक्षाद् यक्षराड् मनुष्यवाचा वदति ! ।

चन्द्रलेखा – (दीर्घं सन्निभाल्य) कथमेष मकरन्दः ? न कादम्बः ? । भगवति ! किमिदम् ? ।

गन्धमूषिका – वैश्रवण ! किमिदम् ? ।

वैश्रवणः – भगवति ! नाहमप्यवगच्छामि ।

चित्राङ्गदः – (विषादम्) कपिञ्जल ! किमिदमस्माकं व्रीडाकरं कर्म ? ।

कपिञ्जलः – कुमार ! इन्द्रजालमिव दृश्यते ।

चन्द्रलेखा – (वैश्रवणं प्रति) जातं यद् भाव्यम्, किं मां प्रतारयसि ? । अभयं ते, कथय परमार्थम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गन्धमूषिका – सार्थवाह ! मा भैषीः । अकुतोभयो भूत्वा प्रथय यथावस्थितां कथाम् ।

वैश्रवणः – अहमनेन मकरन्देन पक्षिभावनरकादुद्धृत्य बाढमुपकृतः । मत्प्रीत्या च मनोरमया भगवती प्रसादिता । भगवत्या च विवाहसूत्रणामुपदिश्य स्थापनाव्याजेन मकरन्दोऽयं मह्यमुपनीतः । मया च कादम्बप्रतिमामपनीय मकरन्दो निवेशितः । अतः परं यद्भूत् तद् भवतामपि प्रत्यक्षम् । तदत्र कर्मणि भगवती नापराध्यति, न च मनोरमा, वैश्रवण एव केवलम् ।

चित्राङ्गदः – महापुरुषकृतज्ञचूडामणेर्भवतोऽपि कोऽपराधः ।

गन्धमूषिका – साधु कुमार ! साधु । महतामयमेव वाचां विक्रमः ।

यथा भावि पुरा वस्तु तथा सर्वस्य वृत्तयः ।
इत्यवेत्य महात्मानो नापकारिषु रोषिणः ॥१६॥

(पुनश्चन्द्रलेखां प्रति)

वात्याभिर्वा प्रजाभिर्वा प्रभाभिर्वा खरत्विषः ।
भवेद्यथा तथा ग्रीष्मे सरसः शोषिता भ्रमः ॥१७॥

यौवने सर्वत्रापि दुहितरो मातुरनायत्ताः । ततश्चित्राङ्गदे मकरन्दे वा जामातरि करते विशेषः । गुणगोत्राधिक्यभाषणं पुनरनुचितम् ।

पुण्ये गुणश्च गोत्रं च न पुण्यं गुणगोत्रयोः ।
तद्विचारस्ततः पुंसि पुण्यशालिनि मत्सरः ॥१८॥

मल्लिकासंभोगभाग्यं मकरन्दस्य न चित्राङ्गदस्य । ततः कृतं विषादेन ।

चन्द्रलेखा – भगवतीसूत्रिते कर्मणि को विषादः ।

गन्धमूषिका – (मकरन्दं प्रति) किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

मकरन्दः – अतःपरमपि प्रियमस्ति ? । तथापि भगवतीप्रसादानां पर्याप्तकामः ।

गन्धमूषिका – (सहर्षम्)

जिनपतिपदप्रसादान्न(न्नु) रामचन्द्रांशुकुन्ददलविशदा- ।
मामाद्य यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्रां चिरं भूयाः ॥१९॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं मल्लिकामकरन्दाभिधानं नाम नाटकम् ॥

कृतिरियं श्रीहेमचन्द्राचार्यचरणशुश्रूषाभिरतस्य प्रबन्धशतकर्तुः श्रीरामचन्द्रस्य ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मल्लिका-मकरन्दस्थपद्यानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी

पद्यप्रतीकम्	अंके पद्यम्	पृष्ठम्
अकाण्डकोपिनो भर्तुर्	३. ३	२४
अकृत्यमाचरत्येव	६. ४	५६
अकृत्यं फलवद् येषां	५.१२	४८
अङ्गं शिरीषमृदु काञ्चन	६. ५	४७
अच्छरियं ते वि जियंति	३.१८	२९
अणवरयं पूआहिं	१.१५	५
अणुराओ च्चिय दइएसु	३. १	२३
अत्यद्भुतं [कठिन]कर्म	४.१४	३७
अद्याभूवं खचरगणना	६.९३	५९
अनादिसिद्धे मीमांसा	२. ९	१६
अन्नत्थ रागिणीओ	२.१५	१८
अन्योन्यं विषयाणां	४.११	३६
अपराधोऽपि सोढव्यो	२.१८	२०
अप्पाण लाहवं चिय	५.१९	५०
अभिशङ्कते जनोऽयं	५.१०	४७
अभाग्यदोषः	६.१०	५८
अमुमकृत यदङ्गनां न वेधाः	३.१२	२६
अयमयमुपैषि जीवितान्तं	५.२७	५३
अयि कुवलयनेत्रे	५.१८	५०
अयि जगति वन्दत्यां	६.१२	५९
अर्गला रक्षणे स्त्रीणां	४. २	३४
अर्थित्वमेकं नीचत्वम्	४.१६	३९
अर्थित्वेऽपि वयं तत्र	४.१९	३९
अर्थी पिताऽपि सन्तापम्	४.१८	३९
अवगणियव्वा वल्लह	५. ७	४६
अवरेहि वि कुवजलेहि	३. ८	२५
असंतृप्ता विपद्यन्ते	५. ९	४३
असंभाव्यार्थलाभान्ता	४.१३	३७
आगन्तुकेन कार्यं	३.२१	२९
आपदां स्कन्धमायोज्य	५.२६	५३
आस्यं हास्यकरं शशाङ्कयशसां	४. ९	३६

पद्यप्रतीकम्	अंके पद्यम्	पृष्ठम्
इदं कृत्यमकृत्यं वा	१.१६	६
इष्टैरपि वियुक्तस्य	४. १	३३
उत्पातेषु महत्स्वपि	३.१०	२६
उन्मत्तप्रेमसंरम्भाद्	३. ४	२४
एताः किन्नरगीतयः श्रुतिपथा	३. ६	२५
एताः कुरङ्गकदृशः	६. २	५५
एदस्स देहलट्ठिं	२.११	१७
कर्पूरप्रभवस्यापि	४.२४	४२
काव्यैर्यत्र कविप्रथा धनलव	१. ८	३
कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते	३.८ (चतुर्थः चरणः)	३
कृत्रिमैर्डम्बरैर्बाह्यः	२.१७	२०
केचिद्भोजनभङ्गिभिर्नरधियः	२. ६	१३
केयूराणि मृणालजानि कुचयोः	२.१०	१७
कौपीनं वसनं कदन्नमशनं	१.१०	३
क्षणदृष्टेऽपि कुत्रापि	१.१३	२६
क्षौमाकल्पमयच्छदच्छविजुषः	३. ६	२५
गीतमपि रक्तकण्ठैर्	४.१२	३७
चक्षुर्बाष्पविकज्जलं	२.१४	१८
चलकमलविलासा	२.१६	१९
जइ कह वि रई पिच्छिज्ज	२.१२	१५
जगतोऽपि यदिह निन्द्यं	३.२०	२९
जं किर उल्लसइ दढं	५. ६	४५
जम्मंतरलक्खपरूढ	५. ५	४४
जात्यन्तरस्थितवतीं	५.२२	५१
जात्यन्धाय च दुर्जनाय च जरा	३.१९	२९
जिनपतिपदप्रसादान्	६.१९	६४
तं किं पि कामिणीणं	२.१	११
तं चिय परमत्थेणं	३. २	२३
तत तावदास्तां कामिन्यो	४.२०	४०
तथापि द्यूतकारस्य	१.११	४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पद्यप्रतीकम्	अंके पद्यम्	पृष्ठम्
तरुणान्तरादवाप्तं	४. ४	३५
तामसौ जनुषाऽन्धस्य	५. ९	४९
तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं	३.१५	२७
ताः सन्ति किं न शतशः	४. ७	३६
तृणेष्वपि गवादीनां	४.१७	३७
ददाति रागिणी प्राणान्	६. ३	५५
दम्पत्योः पाक्षिकात् प्रेम्णः	६.१३	४८
दरिद्रः क्षुत्पिपासाभ्यां	१.१४	५
दात्यूहकुक्कुटकपि	४. ८	३६
दुत्था परव्वसा वाहिया य	१.१७	६
द्वयं द्वयस्य सम्पत्ति (त्ते)	१. ३	१
द्विजन्मनः क्षमा मातुः	३.२३	३१
न रवेः कुमुदानि सुधा	५. २	४३
न स मन्त्रो न सा बुद्धिः	२. ५	१२
न सर्वकामुकापेक्षं	३.१४	२६
नाम्नाऽपि यत्र सुदृशां	३.१६	२८
निक्कारणपिम्मगहिल्लियाओ	६. ८	६८
नीरसानां पुरो नाट्यं	१. ४	२
पटुभिरपि नोपसर्पति	१. ३	१
पयांसि भूरुहां हेतुर्	२. ८	१६
परोपनीतशब्दार्थाः	१. ५	२
पुण्य[स्य] समिधः सत्य	४. ३	३५
पुण्ये गुणश्च गोत्रं च	६.१८	६४
पृच्छन्नसंस्तुतो गोप्यम्	१.१७	८
पृथिव्यां वीरभोग्यायां	२.२१	२२
प्राणान् कार्यान्तरेणापि	५.२३	५१
प्राणानपि विमुञ्चन्ति	४. ६	३६
प्रायश्चित्तं नये वृत्तिः	१.१२	४
प्रियानुरोधाद् बध्नाति	६.११	४८
मन्यावहे प्रभुरयं	५.२१	५१
मल्लिकाप्रेमजालेन	५.२०	५१
मल्लिकाविशदां लक्ष्मीं	१. १	१
मानिनो मानिनस्तावद्	४.२१	४१
मां मल्लिके कुसुमवाण	६.१६	४९
मिथ्याग्रहं शिथिलय	६.१५	४७
मेघानां तदशेषतापहरणं	६. ८	४६
मैत्रीप्रमोदकारुण्य	६.२८	५३
मृत्यवे बद्धकक्षस्य	३.२४	३१
मृदे तस्यै बद्धः करतल	६. ७	६८
यथा पुंसां स्त्रियः स्त्रीणां	५.१४	४८
यथा भावि पुरा वस्तु	६.१६	६४
यद् यस्य नाभिरुचितं	६. ४	४४
याता कामगवी दिवं व्यपहृता	६.११	६८
यावत् कुरङ्गनेत्रा	२.२०	२२
राधां गोपभवामकामयत तां	६.१५	६०
रोगेऽपि विप्रयोगेऽपि	२. २	११
वक्त्रं पाणिमिलत्कपोलफलकं	४.१०	३६
वडवामुखे महौजसि	५. ३	४४
वर्णानपेक्षं शौण्डीर्यं	४.२२	४१
वल्लहजणविरहीणं	३. ९	२५
ववसाओ च्चिय पुरिसाण	२.१३	१७
वात्याभिर्वा प्रजाभिर्वा	६.१७	६४
विधातुं संपदो हर्तुम्	१.१८	७
विउलस्स वि उवयारस्स	१.२२	९
विनाभिप्रायदौरात्म्यं	१.	६२
विहाय वितथाग्रहं	५.२४	५२
व्यसने महत्यपि समुल्लसिते	२. ४	५२
व्यसनं सौजन्यवतां	३.१७	२८
शब्दाः कथञ्चित् सर्वेऽपि	४.२३	४२
शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां	१. ६	२
शम्भुस्वयम्भुहरयो	१.१३	४
शास्त्रे(?शस्त्रे) त्वयि त्रिजगती	६.१४	५९
श्रिया शक्त्या च साध्येऽर्थे	२. ३	१२
श्रीनिर्वाणपुराधिनाथ भगवन्	३. ७	२५
स एष मम सत्पथः	६.२५	५२
सतां दुनोति चेतांसि	६. १	५५
सम्पत्तिरस्य रोहन्ती	४.१६	३७
संपर्कपर्वणि सुधां	६. ७	५८
सर्वापि महती सिद्धिः	१.९	३
सहजगिराण सहसोविराण	६. ६	५७

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पद्यप्रतीकम्	अंके पद्यम्	पृष्ठम्
सामत्थाभावेणं	१.२८	८
सुखं प्रकाश्यते दौःस्थ्यं	१.२८	८
सो कुणइ किं पि पच्छा	४. ५	३५
स्पृहयति पुरुहूतस्यापि	५.१७	१७
स्थातुं तेजस्विना शक्यं	३.२२	२७
स्वप्नं किं नु किमिन्द्रजालमथवा	३. ६	२४
स्वीकृतापायसम्पातः	२. ५	१४
हतस्य जीवितस्यास्य	२.१७	२१

*

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

CRITICAL AND COMPARATIVE NOTES

ACT I

The Prologue

At the beginning of the act we have the 'Āmukha' (=Prastāvanā, Sthāpanā) the Prologue, which commences with the usual benedictory stanza. It is customary with Sanskrit writers to open their works with a salutation or benediction. It is called 'Mangala'. It is credited with the power of removing obstacles and leading to completion of the work undertaken In dramas it takes the form of 'Nāndī' The dramatist is a votary of Jainism. Naturally enough he pays homage to Lord Jina.

P. 1 V. I : We wait upon (or worship) that Lord Jina who is free from all impediments and has attained the glory which is born of Final Beatitude and which is as bright-white as Mallikā (Jasmine flower).

The use of the word Mallikā suggests the name of the heroine.

हंहो *ind.* A vocative particle corresponding to, 'ho' 'hallo'. In dramas it is mostly used as a form of address by characters of the middle class; हंहो बम्हण मा कुप्प । (अहो ब्राह्मण, मा कुप्य ।—Mudrā. I.18-19). The *Nāṭyaśāstra*, however, when setting forth the elaborate etiquette as to the mode of addressing lays down :

मार्षो भावेति वक्तव्यः किञ्चिदूनस्तु मार्षकः ।
समानोऽथ वयस्येति हंहो हण्डेति वाधमः ॥ ना. शा. १७.७४

Abhinavagupta's comment reads : अधमैर्जनैः समानोऽधम एव, हंहो हण्डे इति वा संभाष्यः ।

It is also interesting to find that the *Nāṭyadarpaṇa* of our author (with Guṇacandra as his collaborator) lays down :

नीचो हंडे तु पामरैः (४.५२) and adds in the Vṛtti :

पामरैर्नीचैः पुनर्नीचे एव हंडेशब्देनोपलक्षणादरे ! हंहो ! इत्यादिना च वाच्यः । In the present play the Sūtradhāra addresses the spectators (members of the assembly) as हंहो समाजलोकाः' One is tempted to remark 'Rāmacandra here nods'.

चक्रवालः-लम्, चक्रवालः-डः — A circle; 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः ।

कन्दलन Sprouting from कन्द we have the denom. कन्दलयति. 'कन्दलन' — from

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

the denom base we have the abstract noun. कादम्बिनी A row of clouds; 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । 'सकर्ण सकर्णकोटरं The hollow or the auditory passage of ear which is gifted with hearing, listening'

V. 2 Even with clever (sweet and pleasing) words of flattery the people are not attracted towards you (lit. do not approach you) unless they are first told of the purpose. Therefore the world needs to be instructed about some purpose or the other.

V. 3 Two things are the basic or primary and unbroken causes (lit. seeds of attaining the two corresponding effects : one, wealth in the case of (success in) worldly deeds and two, tranquillity or peace in the case of the bliss of Final Beatitude.

लक्ष्मीलवं With my heart full of hope of obtaining a little wealth; लव this word (often at the end of comp.) is used in the sense of a particle, drop, small quantity, a little.

ग्रहिल a. Taking, accepting, taking interest in, inclined to (in comp), possessed by (an evil spirit, a demon). Here in the present context it is used in the sense of 'युक्त' (posssessed of). आकाशे कर्णं दत्त्वा 'Directing the ear', Listening in the air.

P. 2 रसपीयूष....पाषाणसुहृदो दुर्मेधसः । "Great poets compose their plays keeping in view intelligent, sensitive and appreciative spectators or men of taste (rasikas) and not the dull-headed and stone-hearted men who are averse to even sweet song (and music) and lovely or loving women, who are not thrilled (lit, are without the armour or garb of, that is, are not covered with horripillation) even when they watch the (deeds of) heroic dynamism of great warriors, who remain absolutely unmoved even when dire calamities visit their own parents, brothers (and sisters) and children and who are not at all kind even to their own faithful or honest servants.

In this passage Rāmacandra sets forth the qualities expected of a man of aesthetic taste (rasika) and condemns the insensitive, unappreciative spectator (arasika).

V. 4 Even god Brahmā would become a butt of ridicule if he were to stage a play in front of insensitive spectators or if he were to serve the wicked or if he were to exhibit his eloquence in front of the rustic or vulger people.

भाव — *A learned or venerable man*, a term of address in dramas in the sense of 'O worthy Sir, Your Honour'. An assistant of the manager of

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

the play addresses the manager as भाव and the manager (सूत्रधार) addresse the assistant (नट, पारिपार्श्वक or पारिपार्श्विक) as मार्ष or मारिष :

मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिदूनस्तु मार्षकः । —ना.शा. १७.७४

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सूत्रिणा मार्ष इति ।

—दशरूपक २.६९

सूत्री भावोऽनुगेनासौ, तेन मार्षः समः सखा ।

सूत्री सूत्रधारोऽनुगेनानुचरेण कर्त्रा भावशब्देन संभाष्यः । असावित्य-
नुगः सूत्रधारात् किञ्चिद् न्यूनगुणस्तेन सूत्रधारेण मार्ष इत्यभिधातव्यः ।

—नाट्यदर्पण ४.५१ (१८९)

सभ्यमिश्रान् — The learned, respectable members of the assembly; मिश्र is an honorofic title and the word so formed with मिश्र affixed at the end, is always used in the plural : पूज्ये मिश्रपदं नित्यं बहुवचनान्तम् ।' मार्ष(=मारिष) इति नटसंबोधनम् । मृष्यतीति मर्षणान्मार्षः (-मारिषः) irregularly formed from मृष् 1st or 4th conj to bear patiently. बहुंभाषिता Talkaliveness, garrulousness. प्रबन्ध-बध्यते काव्यवस्तु अस्मिन् असौ बन्धः a composition, poetic work; प्रकृष्टः बन्धः प्रबन्धः an excellent composition.

V. *5* In the absence of bad intention even a crime is not blamable (or fit to be condemned). A precepter, even if he hurls abuses at and kicks his pupils, is still honoured (by all).

विद्यात्रयी The त्रयी stands for the three Vedas taken collectively (ऋग्यजुः सामानि cf. त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि-शतपथब्राह्मण) The title पद-वाक्य-प्रमाण-ज्ञ cf 'पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिः') would indicate that त्रयी विद्या also stands for Grammar, Logic and Mīmāṁsā व्याकरणम्, न्यायः, मीमांसा) Rāmacandra and Gunacandra, declare at the close of their Nāṭyadarpaṇa that they are versed in Grammar, Logic and Poetics (शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्म-कृतश्रमः ।) In the Introduction to his *Raghu-vilāsa* he speaks of himself as विद्यात्रयीचणम् It is, therefore, reasonable to draw the conclusion that by विद्यात्रयी Rāmacandra wants us to understand these sciences (Grammar, Logic and Poetics.) This conclusion is further strengthened by the following verse at the end of the नाट्यदर्पण paying homage to Ācārya Hemacandra :

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्मविधायिनाम् ।

श्रीहेमचन्द्रपादानां, प्रसादाय नमो नमः ॥ ना. द. पृ १९२

No doubt, this verse speaks of an additional science Metrics. But it may be included in a broader category of poetics as it is closely connected

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

with it. Ācārya Hemacandra's contributions to these branches of knowledge are well-known; Siddhahema-śabdānuśāsana (Grammar), Kāvyānuśāsana (Poetics), Chandonuśāsana (Metrics) and Pramāṇa-Mīmāṁsā (Logic and Dialectics).

सर्ग-निसर्ग-नदीष्णचेतसः (Of हेमचन्द्र) whose mind is experienced or clever, i.e. who is proficient by nature (or birth) in the production (सर्ग) of (works relating to) the three sciences. The phrase may also mean 'who is proficient in composing works relating to the three sciences and imparting them (निसर्ग) to his pupils. The expression 'सर्गनिसर्ग' occurs in the नैषधीयचरितः .... अयं सर्गनिसर्ग ईदृशः । (१.५४) The commentator Nārāyaṇa explains it as सृष्टिनिर्णयः स्वभावो वा ।

सप्तार्णवी : सप्तानाम् अर्णवानां समाहारः सप्तार्णवी (द्विगु समास) The seven oceans taken collectively.

प्रबन्धशतकारिन् — Ramacandra proudly refers to himself as the author of one hundred works. But only some of these works are available today and some are known by their names only. Some others might have been lost irretrievably. It is possible to take the word 'शत' in the expression to stand for a very large number (and not literally to mean one hundred).

मल्लिका-मकरन्दाभिधानं नाटकम्- — A drama in which मल्लिका and मकरन्द figure as the hero and the heroine : मल्लिका च मकरन्दश्च तौ अधिकृत्य कृतं नाटकं मल्लिकामकरन्दम् । मल्लिकामकरन्दम् अभिधानं यस्य तत् मल्लिकामकरन्दाभिधानं नाटकम् ।

It is curious that the playwright who himself is a dramaturgist of repute should refer to this work as a नाटक when in reality or actuality it is a प्रकरण. In the Nāṭyadarpaṇa the authors clearly call it a प्रकरण when they quote from it with the introductory remark : यथा वाऽस्मदुपज्ञे मल्लिकामकरन्दे प्रकरणे मकरन्दः The anomaly could be explained by understanding that the word नाटक is used here in its general sense of a play (रूपक) and not in its technical sense.

सावज्ञम् Disdainfully, scornfully

प्रशमरसिकः ...नाट्यप्रबन्धानाम् । — Monks who (otherwise) maintain rigid silence but speak confidently and eloquently when delivering sermons – as they are expert in appreciating the Śānta rasa are totally unqualified to compose plays which abound in such rasas (sentiments) as the erotic, the comic and the heroic.

Possibly such objections might have been actually raised during the lifetime of Ācārya Hemacandra and Rāmacandra.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ग्रामीणचातुरीवन्ध्यम् अभिदधासि — You say something which is devoid of cleverness found (even) in a villager !

V. 6 All the (three) worlds (perfectly) know that tranquillity or peace (śama) is the very characteristic (tattvaṁ, essence) — the very life for the great monks or sages. (Do not however fail to see that) gods are born in heaven but they move about even in the three worlds.

सरोषम् — Angrily, in anger

V. 7 At this time - these days - there are authors (or poets) who borrow words and ideas (from earlier poets) and thereby attain fame. Consequently, how can the good people trust them ? This verse, with the 4th quarter changed as 'को नौ क्लेशमवेष्यति,' occurs towards the close of the *Nāṭyadarpaṇa* and in the Introduction of *Kaumudī-mitrāṇanda.*

P 3 सावष्टम्भम् Haughtily, Proudly; मुखबन्धः कृतः–The mouths (of the silly, the foolish people) are sealed i.e. they are silenced.

V 8 The idea of this stanza is : It is easy to win fame as poet by poems purchased with paltry sum. We, however, who are intent on taking great pains to compose poems do not take to that easy road to winning fame. Throughout our life we have been taking great pains in composing poetic works. How can we get angry with any one else when we are given to this bad practice over ages ?

This verse reminds us of Viśākhadatta's line : 'कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा — Mudrā. IV.3-d. cf also Nalavilāsa I 8.

नेपथ्ये Behind the curtain. The etymology of this word is doubtful. According to one derivation नेपथ्य is traced back to नि n. the eye, or नि m. the leader, and पथ्य ('निनो नेत्रस्य नेर्नेतुर्वा पथ्यम्'). It means (1) the curtain (2) the tiring or dressing room for actors (cf. कुशीलवकुटुम्बस्य स्थलं नेपथ्यमुच्यते।) (3) the toilet or decoration (नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् ।) (4) the actors' costume which makes him look like Rāma, Sītā, etc. (रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमुच्यते ।–भरतः) The device of making a character speak from behind the curtain (नेपथ्ये) is used for two purposes One, when the speech of a character, whose enterance on the stage is not necessary, is to be made known to the characters on the stage, he is made to speak from behind the curtain. This way we have economy of Pātras Two, when a character speaks while arriving on the stage, his speech is also from behind the curtain (नेपथ्ये).

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V. 9 Every great success is attended with troubles. One who bears patiently physical and mental fatigue (or exhaustion) wins the bride (or the young woman or wife) in the form of *Vidyā* (Knowledge, Lore).

०वधूटी – वधूटिका (f) or वधूटी (f) means 'a young wife or woman'. Lexicographers give the meaning as 'a daughter-in-law'. The word वधूटी has been used by Bhavabhūti in his Mahāvīracarita V. 17(cd) ;

रथं वधूटीमारोप्य पापः क्वाप्येष गच्छति ।

सोढा (from सोढृ a. Bearing patiently)—'One who bears patiently'. This word is already used by Rājaśekhara in his *Bālarāmāyaṇa*

उपश्रुति : Monier-Williams says : 'A kind of super-natural oracular voice (answering questions about future events, and supposed to be uttered by an idol after mystic invocations'. V. S. Apte's Dictionary explains it as follows : 'A supernatural voice heard at night and personified as a nocturnal deity revealing the future;

नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥ --हारावलि

The हारावलि says उपश्रुति is the same as देवप्रश्न 'consulting the gods', consulting the wishes—delivered as omens—of the gods. The chance sounds or words (good or evil) heard while walking out at night and indicating the fulfilment or otherwise of one's object, are regarded as उपश्रुति or देवप्रश्न."

तदलं वाचां विस्तरेण । Usually the phrase अलमतिविस्तरेण' (and occasionally, 'अलमतिप्रसङ्गेन') is used by the dramatists. It means 'enough of prolixity'. The prolixity refers to the singing and dancing that accompanies the performance of the Nāndī and elaborate series of other preliminaries which are expected to be performed before the actual drama begins, which however the Sūtradhāra says, he does not want to go through. If he were to go through the entire elaborate series of preliminaries the assembly or audience would get completely tired. He, therefore, cleverly drops the other items of the 'Pūrvaraṅga' and thus does not try their patience. As soon as he arrests the attention of the audience he is keen to present the play proper. With the exit of the Sūtradhāra and the Naṭa the Āmukha (or Prastāvanā) comes to a close.

कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते कस्मै परस्मै वयम् ।

This is the fourth quarter of the above verse I.8 forming the speech of the Sūtradhāra. Makaranda, a character of the play, catches up and

10

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

repeats these words of the Sūtradhāra as he enters and applies them to his own case This mode of connection between the Prelude (or Prologue) and the opening of the play proper is called Kathodghāta. It is defined by Dhanañjaya as follows :

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ — दशरूपक ३.७

Viśvanātha defines it thus :

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।
भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत्कथोद्घातः स उच्यते ॥ — साहित्यदर्पण ६.३५

The Āmukha (=Prastāvanā) of *Mallikā-Makaranda* is of the Kathodghāta type, which occurs "when the words of a character entering the stage contain either a repetition of what Sūtradhāra has said before or a reference to the purport of his speech."

P. 4. V.10. Generally this is the way of life of persons who are given to gambling : A small strip of cloth (Kaupīnam, 'langoṭī' in Marathi) is their dress; bad food (Kadannam) is what they eat; the earth covered with dust, is their bed; obscene talk is their conversation; prostitutes are their kinsmen (or members of their family); rogues or cheats are their companions; practising fraud on others is their occupation; thieves are their friends; and the great men are their foes.

V.11 Even then a gambler, blinded by the darkness of sin would consider even Indra, who is averse to gambling as a beggar (raṅka, *m.*).

दोष⁰ which is the source of all evils.

V.12 A commendable atonement for a person of reprehensible deeds is to act in accordance with the norms of right conduct. Meeting death by the use of a weapon etc. is an act befitting a desperado (ātatāyin).

आततायिन् — Endeavouring to kill some one (lit. one whose bow is drawn to take another's life); a murderer, a desperado (a person who commits a henious crime such as a thief, ravisher, murderer, incendiary a felon, etc.) :

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैतान् षड् विद्यादाततायिनः ॥ — शुक्रनीति

सहकार⁰ qualifies महोद्यानस्य, it means : (Of the park) with the advent of the Spring - King, proclaimed by the host of bards (in the form) of the cukoos resting in the nests on the branches of mango-trees,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विकासिपाटलापटल० Another adjective qualifying 'महोद्यान' (Of the great park) with the perspiration due to exhaustion (or fatigue) caused by love-encounters (or sports) on the person of the city-ladies (or damsels) being drunk (i.e. dried up) by wind pleasing on account of its contact with the fragrance of the heap of the red 'lodhra' flowers that were opening or blooming.

सविनयं (प्रणम्य) (Bowing down) modestly

V.13 We pay homage to that venerable flower-arrowed god of love, who is sanctified (?) by his exploits which are beyond words, who made the gods Śiva, Brahmadeva and Viṣṇu eternally the servile workers – drudges (lit. 'drawers of water') in the houses of the deer-eyed ladies (Pārvatī, Sarasvatī and Laxmī),

This stanza is adopted from Bhartṛhari's *Sṛṅgāraśataka* (V.No 1). We have a variant reading विचित्रिताय in place of पवित्रिताय. The reading 'पवित्रिताय' does not suit the context. 'विचित्रिताय' is at once significant and eminently suits the context. 'Who is wonderful by' – 'who causes wonder' – is its meaning. The following extract from the commentary on शृङ्गारशतक (Nirnaya Sagar ed 1925) may be read with profit :

येन मकरध्वजेन शंभुस्वयंभुहरयो हरविरिञ्चिमुरारयः । संहारसृष्टिस्थितिकर्तृत्वेन सकलभुवनाधीश्वरा अपीति भावः । हरिणेक्षणानां हरिणवन्मनोहरलोचनानां पार्वतीसरस्वतीश्रीदेवीनां सततम् । गृहे कुम्भदासा जलकुम्भभारवाहकभृत्या अक्रियन्त तासु तादृङ्मोहमुत्पाद्य तथा विधेयीकृता इत्यर्थः । किमुतान्य इति भावः । अर्धनारीश्वरत्वाच्छंभोः, स्वयंभुवश्च सरस्वतीनिकेतनीकृतमुखत्वात्, हरेर्वक्षःस्थलस्थापितलक्ष्मीकत्वाच्चैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । अत एव वाचामगोचरं अवाङ्मनसगोचरं यच्चरित्रं माहात्म्यं तेन विचित्रवत्कृतो विचित्रितस्तस्मै । अत्यन्ताश्चर्यकारकायेत्यर्थः ।

पूजापटल० (A young woman – युवतिः) who is being aided or helped on; who has been given a helping hand by her servant carrying in her hand a basket containing the requisites for the worship of a god.

P. 5. विध्याप्य Having extinguished; some take the root to be वि+√ध्यै; some others, वि+√ध्या. Probably it is a wrong Sanskritisation of the Prakrit root √विज्झा (वि+√ध्मा)

नेपथ्य० Indicated by her special costume

V.14 A poverty-stricken man is overpowered with grief on account of hunger and thirst; whereas a rich man, on account of obstacles, mental pain and physical (=bodily) pain. Generally all the people (without exception) are overpowered with grief for one reason or another.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V.15 If, O god (of love) you are somehow pleased with me on account of the uninterrupted worship that I offered you then protect me by hastening a calamity or danger of this kind in my case.

This *gāthā* is a little obscure. The Editor renders the Prakrit form 'तरेवि' in the gātha by दत्त्वा in its Sanskrit rendering (chāyā). Obviously this rendering does not suit the context. The above translation presumes the Sanskrit rendering 'त्वरयित्वा' The immediately preceding speech of मकरन्द and the immediately succeeding speech of his (कः पुनरसावनर्थः ? यत्र प्राणपरित्यागोऽपि प्रियङ्करः ।) lead us to translate the gātha the way we have done. The other speeches of the चेटी, the युवति and the पुरुष that follow support this our interpretation. The युवति (मल्लिका the heroine) is mortally afraid of her being abducted in the near future by some *unknown* agent (later on we know it is चन्द्रलेखा, the wife of the विद्याधर king वैनतेय, and mother of मल्लिका–the युवति) and contemplates to kill herself by hanging with a view to escaping 'the fear of the unknown'. To her suicide is preferable to the danger of forcible abduction by an unknown agent.

P 6. V. 16 This is to be done or not to be done is to be determined having regard to the place and the time. Crematiom of one's own son, when dead, is a religious ceremony (or auspicions rite or act)

V. 17. The distressed, the dependant, the diseased, the blind, the people, separated from their beloveds—how could these people attain happiness if the venerable god of death were not there ?

सावहित्थं विहस्य (Outwardly) laughing so as to conceal her feelings; अवहित्थया (=आकारगोपनेन) सहितं यथा स्यात् तथा । 'अवहित्थाकारगोपनम्' इति हैमः ।

तारस्वरम् Loudly, shouting with a loud or shrill sound.

P. 7. निभृतमालोक्य Observing covertly-unperceived. (अन्धकार) प्राग्भारः– A large quantity, heap, multitide, profuseness; here dense darkness.

नेपथ्यम् The costume (the upper garment, bodice ?)

'कुरु एतया असिधेन्वा कण्ठपीठे जीवितेशकर्म' When the *yuvati* makes this request to Makaranda she uses the word जीवितेश in the sense of यम, अन्तक. When however Makaranda replies 'करिष्यामि कण्ठपीठे जीवितेशकर्म ... भुजपञ्जरपाशेन....' he uses it in the sense of प्रियः, प्राणनाथः, प्राणेश्वरः (a lover). We find the use of this pun on the word 'जीवितेश' in Kālidāsa's Raghuvaṁś'a (XI 20) : राममन्मथशरेण ताडिता .... जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ Mallinātha observes जीवितेश्वरस्यान्तकस्य, प्राणेश्वरस्य च । The *Bālabodhinī* (commentary on *Kāvyrprakāśa)* says "जीवितेशौ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यमप्रियौ" इति कोशः" । (P. 378). भुज⁰ भुजयोः पञ्जरं भुजपञ्जरम् । भुजपञ्जरमेव पाशः भुजपञ्जरपाशः । The *yuvati* requests Makaranda to kill her by cutting off her neck with the sword. or knife He replies 'I shall closely embrace you by putting the noose of my arms round your neek"

V. 18 There is no firm resolve on my part about removing or overcoming dangers or calamities (of others) and making money But my mind ever serves as a mirror for the reflection of others' unhappiness (or agony) or troubles.

वैशसम्-विशसति हिनस्तीति विशसो घातुकः । पचाद्यच् । विशसस्य कर्म वैशसम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । Destruction, slaughter, butchery, murder. After Kālidāsa (Kumāra. IV. 31) and Bhavabhūti (Uttararāma. IV. 24, VI. 40) Rāmacandra uses this rather obscure or rarely used word.

P8. V. 19 If an unfamiliar person desires to know another's closely-guarded secret, if an impotent (or weak) person gets angry, and if a person hankers after a woman who is free from worldly attachment-whom does he not cause to laugh ? He causes laughter to one and all – he becomes a laughing-stock.

V. 20 If on account of want of capacity the desired objects are not secured, what cause is there for getting angry ? (Nature) has not laid milk in a bull. What place is there for disgust In regard to (Nature's) scheme or design ?

The meaning of the second half of this gāthā is rather obscure. The translation follows the Sanskrit *Chāyā.* Dr H. C. Bhayani would like to read the second half as :

वसहेसु दुद्धमहियं न एसु को नाम निव्वेओ ॥
(वृषभेषु दुग्ध-मथितं न, एषु को नाम निर्वेदः ॥ "

With this emendation the second half may be translated as :

"We do not get milk and buttermilk from bulls. What cause is there for disgust ?

पणीकृत⁰ To the very mighty (heroes), who have staked their precious lives, what indeed is unattainable (lit. attainable or unattainable) ? This sentence distantly reminds one of महौजसो....प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥—Kirāta I. 19

V. 21 Persons who (were first poor and) afterwards attain to prosperity easily disclose their former poverty – distressed circumstances. But persons

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

who have fallen on evil days disclose (if at all) their former magnificence or wealth with great difficulty.

Rāmacandra's observation is perfectly right. For the fact is सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते ... मृच्छः I. 10 or, यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद् रसवत्तरम् । (विक्रमो०) III. 21)

The printed text reads in the second half "दुःखे न" This reading however does not yield good sense. The above translation presumes the reading "दुःखेन" This reading perfectly suits the context.

P. 9. V. 22 When a good turn is done to them by eminent men or heroes (even) accursed women consider giving up their body (surrendering themselves) to them as the highest requital of the obligation.

(अस्मत्प्राणसंपदां) ग्रहणसत्यङ्कार – 'Earnest money' – something (in the present case 'a pair of ear rings) given in advance as an earnest or security for the performance of a contract; Mallinātha thus enplains the word सत्यङ्कारः क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः सत्यापनम् । चिकीर्षितस्य कार्यस्यावश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यद्दीयते स सत्यङ्कारः । क्रियादौ सत्यदार्ढ्याय प्राग्दीयमानो मूल्यैकदेशश्च । 'क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुमागमः । किरात० (११.५०) घण्टापथव्याख्यायाम् ।

P. 10 केयं स्वेच्छाचारिता ? .... कुण्डलप्रदानम् ? What is this wanton or irresponsible behaviour (of yours) ? What is this present of your pair of earrings to a stranger against the code of conduct laid down for a merchant's daughter ?

शुभोदर्कः a happy outcome, lucky result, consequence. भवभूति uses the expression कल्याणोदर्क (in his Uttara. IV. 17–18) किन्तु कल्याणोदर्कं भविष्यतीति ।

Act II

P 11. V. 1 Women desperately fall in love with some one whereby they waste themslves, torment themselves and ultimately die (or perish).

हत्थग्ग०– With the lowest part of her cheek placed on (or supported with) her finger (हस्ताग्र the tip of the hand, finger). The Sanskrit rendering विदत्त (of विइण्ण) is rather unusual. Generally विइण्ण is rendered into Sanskrit as वितीर्ण.

V.2 Generally hunger, thirst and love continue to oppress. (lit. do not leave) a person even when he suffers from some disease or separation (from his beloved kinsmen) or is overpowered with sorrow or is a victim of some calamity.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दीनार (fr. denarius) A particular gold coin.

दीनार० – "Announce through the streets of the town by the beat of drum that the person who would protect the princess from being abducted would receive the gift of five hundred 'dīnāra's."

P. 12. सधर्मचारिणी A legal wife, a legally married wife.

V. 3. When the desired object is capable of being accomplished through wealth or strength and if we fail to accomplish it our mental distress is (perfectly) understandable. But when it is impossible to achieve through either of these means what occasion is there for any lamentation ?

'का नाम परिदेवना' This quarter reminds one of 'तत्र का परिदेवना' (Bhagavad-gītā II. 28. d)

V 4 Even when a great calamity stares us in the face helplessness is not justified (lit. does not stand to reason). Getting into a boat a man enters even the unfathomable waters of an ocean.

लोचने निमील्य (=लोचने मीलयित्वा) = धैर्येण quietly. courageously (lit. shutting up your eyes to the external world). This is, according to *Kuvalayānanda Lokokti-alaṁkāra.* Kālidāsa too uses it 'लोचने मीलयित्वा' *Uttaramegha. v.50*

V.5. There is no magic spell, no knowledge, no strength of arm whereby an impending calamity visiting an unlucky person (or rather, brought about by former sins) could be averted.

व्यसनान्धा साधयन्ति Men blinded by a vice accomplish, for the sake of money, the desired aim or purpose even at the cost of life.

P. 13. कटरि This word is not recorded in the Sanskrit dictionaries. The Praktit Dictionary (PSM) records it as an Apabhraṁśa word. It ocucrs in the sense of 'आश्चर्यम्' in an Apabhraṁśa verse cited by Hemacandra in his Prakrit Grammar (VIII. iv. 350). Rāmacandra uses it in his other dramas (Nalavilāsa, Kaumudīmitrāṇanda) as well in the same sense of 'आश्चर्यम्'.

अथवा व्यसनान्धमेवेदं जगत् । Or rather this world is certainly blinded by some vice or another.

V. 6. Some are given to eating various kinds of delicious food; some others are addicted to women; some find pleasure in flowers and cosmetics, some are fond of singing; some are interested in gambling, hunting. drinking liquor, chewing betel (with areca-nut parings) or handling arms; still some others are intently engaged in (or busy with) horses, elephants, bullock-carts, houses, children, and seats.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'केचिद् नरधियः' this part of the stanza breaks the symmetry. Dr. Bhayani would like to emend the text to केचिद् हृतधियः ।

यदि वा किमेतेन वणिजां समुचितेन कुटिलभणितेन – or rather what is the use of this (insincere or fraudulent or) dishonest speech fit for a trader (or to which traders are accustomed.)

P. 14. वच्छा० The usual Sanskrit spelling is वत्सा. वत्सा is changed to वच्छा in Prakrit. प्रयोजन० The difficult nature (वैषम्य) of the aim to be achieved.

धनस्य पांशुप्रायता Wealth that resembles dust.

V. 7. One, who is fully prepared to meet the impending danger, attains to complete success. For a person who is very cautious about his own safety in battle is (easily) defeated by his enemies. (Cf. for the first half: साहसे श्रीः प्रतिवसति (Fortune favours the brave). Mṛcchakaṭika IV,5-6

विमुञ्च्य Grammar demands that the form should be 'विमुच्य'. वच्छोया (वत्साया), संवच्छराद् (संवत्सरात्) and वच्छरे (वत्सरे) these forms show the influence of Prakrit. Probably they are due to the scribl's own habit of pronouncing त्स as च्छ.

आवश्यककरणाय For answering the call of nature.

P. 15. तदहर्जात Born on the very day. ०भूर्जकण्डकमण्डितसव्येतरकलाचिका With her right fore-arm decorated with a piece of birch-leaf—(the leaf on which words were written in soft saffron-juice). The meaning of the word कण्डक is rather obscure. The Sanskrit Dictionaries record the word काण्ड but not the word कण्डक. A few lines below we get the following sentences: 'किमक्षरं च भूर्जकण्डकम्'; अङ्गुलीयकानि भूर्जकण्डकं च समर्पयति'; and भूर्जकं (भूर्जकण्डकं) च वाचयति । षोडशवर्षान्ते मया परिणेतारं रक्षितारं च व्यापाद्य प्रसभमपहर्तव्या । keeping in mind these references the term भूर्जकण्डक is translated as 'a piece of birch-leaf.' Dr. Bhayani on the strength of the Prakrit Dictionary (PSM, p. 210) which records the Prakrit word कण्डय in the sense of 'तावीज, गण्डा' would like to understand by the word कण्डक 'an amulet'. चमत्कार....वीक्षितवान् । For a moment I saw that baby (girl) with a steady (or fixed) gaze as I could not decide what to do owing to the overpowering sense of wonder.

P. 16. V. 8 It is the (rain-)water which is the cause of (the growth of) trees and not the thundering of clouds. In the month of Māgha, however, clouds thunder only to agitate the minds of people.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V. 9 What scope is there for inquiry (or investigation) when the universal path of the good is eternally established? Women, earning their livelihood by (selling) their lovely person, are created (by God or Nature); but how is it that such men too are not created? (It is absolutely useless to discuss this point for the reason given in the first half.)

मण्डलोपकरण–Requisites for a (charmed) circle. सद्यःप्रसूतं Milk of a tigress recently delivered. विन्ध्यं° Bright yellow pigment (गोरोचना) from the horns of a Camarı (Camara=A kind of deer) living in the Vindhya (forest).

वानेयगजं The first flow of ichor or the juice that exudes from the temples of the forest or wild elephant.

षोडशवर्ष Fire from the funeral pyre of a bald-headed youth about 16 years old.

कर्णे एवमेव — This is a stage-direction. (It means 'Whispers in the ear' Read the following from Nāṭyadarpaṇa (p. 30):

उक्तत्वाद् वक्ष्यमाणत्वाद्, भूयः कार्याद् यदुच्यते ।
तत् कर्णे श्रावयेद् येन, न याति पुनरुक्तताम् ॥

उक्तं पूर्वं वक्ष्यमाणं पुरः प्रकाश्यमानं, प्रयोजनवशाद् भूयोऽपि यद् वृत्तमुच्यते तत् पुनरुक्तताभयात् पात्रस्य कर्णे कविः श्रावयेत् । तथा च दृश्यते 'कर्णे एवमेव' ।

P.17. मास्माभ्युत्थाने क्लेशमातथाः । Don't take the trouble of rising (from your bed) to do honour (to us).

V 10 Her bracelets are made of lotus-fibres, her breasts are continuously being sprinkled with sandal-water, her bed is made of tender lotus-leaves; her necklace too is made of (the interior of) plantain tree; her body has (i.e. she wears) an excessively wet garment; her courtyard is graced with the canopy of Jasmine creepers; this dress of hers indicates her dangerous condition on account of the malady of separation (from her lover).

V. 11. Having created his lovely (lit. slender) figure the Creator (methinks) stopped further creation. Otherwise how is it that there is no such lovely or handsome figure (form) to be seen here !

सस्पृहम्— Longingly.

V. 12. If somehow Rati were to see this incomparably lovely form, I am sure, she would slacken her bond of love for Madana !

V. 13 Resolution or determination (or human effort) is itself an incomparable ornament decorating men (lit. men's form, body). If in addition they possess handsome form then the ladies (with whom they fall in love) have really triumphed.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

The word अनुपमः really speaking qualifies 'व्यवसायः' The translation presumes the reading 'अनुपमं (qualifying 'मण्डनम्'.) If the printed reading be correct then we will have to translate as "incomparable resolution or determination (or human effort)"

P.18. V.14 Her eyes have their collyrium washed away by her tears; the splendour of her cheeks is partly obscured on account of the close contact with the palm of her hand; her lower lip has become rough on account of her loud and continuous sighs; her bodily figure is reduced to bones and veins on account of her opposition to take food. Neverthe-less this lovely maiden (lit. having handsome teeth) like the crescent moon pleases the eye. सुदती--दन्त necessarily becomes दतृ (=दत) when it is preceded by a numeral or सु indicating age, or when ths whole compound forms a feminine name (वयसि दन्तस्य दतृ । स्त्रियां संज्ञायाम् । पाणिनि ५।४।१४१ and, ५।४।१४३) शोभना दन्ता अस्य सुदन्, सुदती (i. e. youthful) fem.

लोकानां प्रवादः (=लोकोक्तिः) A proverb, popular saying

V. 15 Women who are full of love (for their own lovers) do not fall in love with others including even the god of love (Kāma, Cupid). Nalinīs (lotus-plants), devoted to the sun, really do not like even the (nectar-rayed) moon.

P. 19 सत्यङ्कारितः (For सत्यङ्कार read the explanatory note *supra*). That Mallikā has given me her pair of ear-rings in advance as an earnest or security for the performance of the contract of purchasing my precious self (vide p-9)

V. 16 This verse is repeated by the poet in his *Nalavilāsa* (II. 5), *Kaumudī*–(VIII.8) and *Raghuvilāsa* (V. 5) :

The petals of her eyes imitate the graceful gestures of a tremulous lotus. Her lower lip excels (lit. torments) the flower of *Bandhujīva* (a plant with a red flower which opens at mid-day and withers away the next morning). Her broad (or beautiful) cheeks which surpass (lit. conquer) the moon in their lustre which was deeply rooted but now concealed by their paleness due to excessive love.

"उपविशतु - – – मल्लिका"—The intention of Makaranda in giving this direction is obviously to have as full a view as possible of her natural loveliness. Rāmacandra must have drawn inspiration from Kālidāsa, who in his *Mālavikāgnimitra* (I. 19-20) directs through Parivrājikā : सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विरलनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

सात्त्विकभावान् नाटयन्ती-Gesticulating involuntary states-the सात्त्विकभावs are a kind of अनुभावs. They are mentioned separately by Bharata as they are

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

harder to feign. It is easy to imitate delight but more difficult to make one's hair stand on end (रोमाञ्च) either in fear or in pleasure. The सात्त्विकभावs are eight in number :

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

1 paralysis 2 perspiration 3 horripilation 4 faltering voice 5 trembling 6 change of colour 7 tears and 8 fainting.

P. 20 V. 17 It is possible to please strangers (or outsiders) by artificial pomp (show) but one's own self (अयम् आत्मा) is pleased only when it is captivated or attracted by real or existing things.

पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारं—The five classes of souls known as *siddhas, arhats ācāryas, upādhyāyas* and *sādhus* are called the पञ्चपरमेष्ठिन्'.s or the five dignitaries or the five supreme ones of Jainism. To these, the most popular Jaini nvocation is addressed many times every day by pious Jains : नमो अरिहंताणं । नमो सिद्धाणं । नमो आयरियाणं । नमो उवज्झायाणं । नमो लोए सव्वसाहूणं । "I bow to the *Arhats,* I bow to the *siddhas,* I bow to the *ācāryas,* I bow to the *upādhyāyas,* I bow to all the *sādhus* in the world."

The *siddhas* are the souls who have attained liberation from the cycle of birth and death. अर्हत्s are the souls who have attained omniscience but have not yet discarded the last vestments of human body. The remaining three are in a higher spiritual condition than other men. *Ācārya* is the head of the monks. *Upādhyāva* is a teaching saint. *Sādhu* is an ascetic or monk simply. This salutation to the five dignitaries is credited with the power of destroying all sin and is regarded as the most excellent *maṅgala.*

V 18 Even the crime of a person, who is engaged in securing one's desired object should be tolerated. Men with diseased spleen honour a physician who even burns their protuberant belly with fire.

बाह्य : A stranger, foreigner, an outsider

P 21 मे...दक्षिणं नयनं प्रतिस्फुरति–Throbbing of the right eye is regarded, in the case of women, as an evil omen.

जीवतोः पुनरपि सङ्गमो भविष्यति–cf the following :

(i) जीवतां सङ्गमो नाम मन्येऽहं किल जायते । बृहत्कथामञ्जरी (९ शशाङ्कवत्याम्. पृ. ४०६–५८)

(ii) एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि । —रामायणे, सुन्दरकाण्डे (३४-६)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपहरण°-अपहरण[निवारण]निर्बन्धो वा Would be a better reading, and would yield a happy sense.

V 19 This accursed life is verily to depart (sooner or later) from this body. If it departs in saving one's own beloved, what is wrong there ?

P 22 Just as the deer-eyed damsel works as a (willing) slave to her young man even so an old man works as a (willing) slave to his young wife. For desire does not wait to see what is proper (or not proper).

V 21 When the earth is fit to be enjoyed by the valiant hero (alone), when wealth is (by nature) so very fickle, and when it is difficult to protect one's wife, what is not proper (to be done) and for whom ? (That is everything is proper (to be done) for every body or anybody.

Act III

P 23 Cf with V I the following :

एसो सो च्चिअ दइएसु घडइ सोहग्गचंगिमगुणाइं ।
चंदो च्चिअ जणइ **वाणीसु कठिणबंधिसु** सलिलाइं (?) ॥
—Kaumudī III. 9

The words in bold types need to be corrected as : "मणीसु कढिणबंधेसु" In our text too 'कठिण' should be corrected to कढिण. The verse may be translated as follows :

V 1 It is love itself that effects good fortune and beauty among lovers. It is the moon herself that produces water in Candrakānta maṇis (moonstones) which are hard or compact (by nature).

Cf. द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः । Uttara-VI. 12d Mālatī I. 24d,

विचित्रा मनोवृत्तयः-The dispositions of the mind are diverse (in nature). This sentence reminds one of Bhāravi's famous line : इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।-Kirāta I. 37

अहो प्रकृत्यैव . . . स्त्रीलोकस्य-"Oh, by their very nature women are intent or bent on loving (bad or) unworthy persons.

V 2 That alone is truly beautiful where one's mind finds (complete) rest or repose. For the Aśoka trees, when kicked (by young damsels) blossom and thus indicate their joy. विनयकर्म-(polite conduct, good manners) 'advances,' courting. प्रसाधनदानप्रतिज्ञा-Means of decorating (प्रसाधन), gifts and promises.

P. 24 V. 3 It is not possible even for God Brahman to propitiate the mind of a husband who is quick tempered or hot tempered (lit. who, for

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

no cause, suddenly gets angry) and of a woman who has (fallen in love with some one else or) her mind fixed on some one else.
This verse is repeated by Rāmacandra in his *Nalavilāsa* (IV.7)

V. 4 The Editor supplies the missing words in the first half of this verse [S त्र कामिनः ?]. As Rāmacandra has adopted this verse from Bhartṛhari's *Śṛṅgāraśataka* (V.75, N.S ed) We could better adopt the reading available there (यदङ्गनाः) :

When women through impetuosity (or flurry) of intoxicated love set about some task, even god Brahman is indeed unable (lit. is afraid) to place an obstacle in their way. (Then what to talk of others ?) Rāmacandra budhendra thus comments on this vesse : उन्मत्तेति । अङ्गनाः स्त्रिय उन्मत्तोऽत्युत्कटो यः प्रेमा अनुरागस्तस्य संरम्भात् संभ्रमात् । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । यत् कर्म आरभन्ते विहितमविहितं वा कर्तुमुद्युञ्जन्त इत्यर्थः। तत्र कर्मणि प्रत्यूहं विघ्नम् । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । आधातुं कर्तुं ब्रह्मापि। किमुतान्य इति भावः । कातरः सभयः । असमर्थः खल्वित्यर्थः । अनिवार्यनिश्चयानामनावृतानामङ्गनानां को वा निवारयितेति भावः । अनुष्टुप् ।

चेतनामास्थाय विलोक्य च सविमर्शम्--Regaining consciousnesss looking (all around) and thoughtfully.

V. 5 The opening quarter of this verse strongly reminds one of Duṣyanta's words : "स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु"--Śākuntala VI. 10a and of the King's speech in Ratnāvalı (IV. 19) स्वप्ने मतिभ्रमति किं न्विदमिन्द्रजालम् ।

The verse may be translated as follows :— "Is this a dream ? Or is it jugglery ? Or is it a delusion of the mind ? Or is it a defect of my eyes causing utter or absolute confusion regarding this whole world ? Or is it my another birth (emending the text मेऽवरं to मेऽपरं) in the nether world (pātāla) or in heaven ? Who am I ? Where am I ? What am I doing (now) ? And who has thrown me up here ?

P. 25 रोधोमहः (है: ?) The reading suggested in the printed text is not at all happy as it does not construe itself well or is incompatible in the present context. The original reading is all right. The second half of the verse may be construed sa follows : वनसरोमाणिक्यरोधोमहः शक्रशरासनैः (उपलक्षिताः) आशाः यथा किर्मीरास्तनुते तथा सेयं रतिमयी स्वर्गभूः । The whole verse may be translated as follows :

Since these songs of the Kinnaras delight the ears, since the branches of the trees possess the beauty of leaves made of silken garments and ornaments and since the lustre of the jewelled banks of the forest lakes renders the quarters, marked by rain-bows, variegated I (am led to) conclude

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

that this must be the delightful heavenly region. आचक्षते...सिद्धान्तविदः—Those who are conversant with the sacred literature (सिद्धान्त– Canonical literature) of the Jains say that in heavenly regions there are temples dedicated to ever-lasting Jina idols.

सप्रश्रयं प्रणम्य--Bowing down respectfully; सास्रम्–With tears and अञ्जलिमाधाय folding hands

V. 7 O supreme lord of the city of liberation, O revered one, you who are foremost in removing the profound grief of the three worlds, O you who are the wish-yielding tree satisfying the desires of mankind, O you who are exclusively or chiefly compassionate to your humble devotees, satisfy for a long time all those desires of ours who deserve your mercy and every moment pound the adamantine bars/bolts (वज्रार्गलाः) in the form of impediments.

V. 8 It is not that the creepers do not live, o friend, by ordinary water drawn from wells. However. the outward beauty of the creepers, sprinkled with rain-water, is altogether different i.e. indescribable.

V. 9 In the case of persons, separated from their beloved ones, even death (lit. the departing of life) is (just or only) an external act. In comparison with death, of what consideration are such things as torment or agony (संताप), lament (रुदित) or relentlessness or obstinacy (प्रथिलत्व) ? [That is these things are of no account—are worthless.]

P.26 Even in the midst of great calamities a wise person should not end his life. For, if one be alive, somehow some good comes his way-happens to him Cf. the second half of this verse with Vālmīki's famous verse;

(कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।।) —Rāmāyaṇa, Sundarakāṇḍa XXXIV.6
Or 'जीवन हि धीरोऽभिमतं किं नाम न यदाप्नुयात ।
Or जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत् ।

कथं तापसकुमारः....... घटितः । This observation of Makaranda is very striking in that the Tāpasa-kumāra is Mallikā herself who has been transformed into a male form by Candralekhā, her mother, by means of magic pill (Read Act IV pp. 33-34)

V. 11 "O, the loveliness of his (i.e. तापस कुमार who is no other than Mallikā, the heroine) body or figure ! O, the cleverness of his speech ! O, the slenderness of his waist ! and O, the broadness of his buttocks or hips !" A fine instance of the sentiment of wonder.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रत्नसानुः—Name of the mountain Meru :
'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः ।

V.12 That the Creator did not make him a pretty woman is really speaking due to the influence of successful ascetics. Otherwise, how could even mention about austerities destroying sins find scope in the three worlds?

अपरिचितमपि चिरपरिचितमिव मे हृदयम्— That Tāpasa-Kumāra, who is no other than Mallikā, is of course very familiar to him for a long time. न नाम....परिचयमपेक्षन्ते—Every action or work does not indeed demand familiarity.

Cf. अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलाद् प्रह्लादते मनः । –किरात. XI. 8

V. 13 One's mind is firmly fixed on something although it is seen only for a moment. Even a recently or newly born child is fond of its mother's breast.

V. 14 In the case of women the stigma of not being liked by one's lover does not attach to them with reference to all lovers. A mass of snow (हिमानी) is hated by trees but loved by a sheaf or barley corn.

दौर्भाग्य—Mallinātha when commenting on 'सौभाग्य' (प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । कुमार V.1) praphrases it as 'प्रियवाल्लभ्यम्' Following him we may take दौर्भाग्यम् to mean just the oppisite of सौभाग्यम्=प्रियवाल्लभ्यम् i. e. प्रियद्वेष्यता or or प्रियद्वेष्यत्वम्

P.27 कमभिजनं...तपोविधिः ? Such passages remind one of Bāṇa's style in his *Kādambarī* 'अहो भयकौतुककारी कथासन्निवेशः ।' In his *Nirbhayabhīmavyāyoga*' Rāmacandra has a similar sentence : अहो भयकौतुककारी कथारसः । (p.5)

"The arrangement of situations or incidents in the plot excites fear and admiration." The poet pats himself on his back for his skill in plot-construction.

V. 15 One will preserve one's greatness, learning, nobility and power of discriminating between good and bad until the fire of the accursed Cupid (lit. the five-arrowed, god of love) does not torment his body-frame.

This verse is adopted by Rāmacandra from Bhartṛhari's *Śṛṅgāraśataka* (v. 76)The Sanskrit commentator comments on this verse as follows :

तावदिति । महत्त्वं महानुभावत्वम्, पाण्डित्यं प्राज्ञत्वम्, कुलीनत्वं महाकुलप्रसूतत्वम् । 'कुलात्खः' इति खप्रत्ययः । विवेकिता कर्तव्याकर्तव्यविचारचतुरत्वं च, तावत्, तावत्पर्यन्तमेव भवतीति शेषः । यावत् हतो नीचः अश्लाघ्यतापादकत्वान्निकृष्टः । पञ्च अरविन्दादय इषवो बाणा यस्य

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सः पञ्चेषुर्मदनः स एव पावकोऽग्निः अङ्गेषु न ज्वलति' नाविर्भवति । न संतापयतीत्यर्थः । तावदिति संबन्धः । तदनन्तरं को वा महत्त्वादिगुणविशिष्ट इति भावः । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः' इत्यमरः । अत्र मदने अग्नित्वरूपणादेकदेशवर्ति रूपकम् । अनुष्टुप् ॥

V. 16 Our salutation to the path of final beatitude where even mentioning the name of pretty women incurs the greatest stigma. Let us not think of it. But in the course of worldly life excepting pretty women we do not find any other source of pure happiness. परमधार्मिकप्रकाण्डम्-'प्रकाण्डम्' at the end of a compound it denotes anything excellent of its kind :

'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः ।

The Sid. Kau. says : "प्रशंसावचनैश्च" (पाणिनि । २।१।६६)...... गा-मतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः ।" These five words (मतल्लिका etc.), all of which denote excellence, retain their own gender invariably;as प्रशस्तः महावीरः महावीरप्रकाण्डम् ।

दुरोदर°-Who squanderd (lit exiled, banished) paternal wealth by gambling.

जठरपिठर° Even in feeding the belly. (lit. the pot of belly) 'पोटाची खळगी' in Mar.

In Bhartṛhari's *Vairāgya-śataka* (V. No. 22) we find the last quarter containing the expression जठरपिठरी (जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ।) Possibly this expression Rāmacandra might have adopted from Bhartṛhari.

परमुखप्रेक्षः 'Looking at another's face', i.e. depending (entirely) on another.

V. 17 The four vilest or meanest things created by God Brahman are : 1 the vices of the good people, 2 the hard-hearted nature of women, 3 the fickleness of wealth and 4 the meaness of kings.

V. 18 It is a wonder (How strange it is) that even those persons who even for support of their life ever depend on others (lit. look up to the faces of others) continue to live, laugh aloud, and play (games or) amuse themselves. सेर्ष्यारोषम् with jealous anger.

V. 19 Rāmacandra adopts this verse from Bhartṛhari's *Śṛṅgāraśataka* (V. No. 57). It may be translated as follows :-

V. 19 What wise man can possibly find pleasure in loving a prostitute a woman who, with the mere hope of gaining a little money, sells her

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

lovely person (even) to a man blind by birth, or a man who is foul-mouthed or scurrilous, (दुर्मुख-or a man who is hideous or ugly), or a man whose whole body (that is, who) is worn out with age, or a villager, or a man of low origin or a man who suffers from leprosy (in which blood and pus trickle). What man indeed can love a prostitute – this knife – this scythe – who cuts down the divine wish-yielding creeper in the form of the power of discrimination ?

Rāmacandra – Budhendra comments on this verse as follows :

पण्यङ्गनागर्हणं कुर्वन्निगमयति जात्यन्धायेति । जात्यन्धाय जन्मप्रभृत्यवसन्नदृशे पुरुषाय च दुष्कुलाय च दुर्मुखाय मुखराय । बहुगर्ह्यभाषणदूषितवदनायेत्यर्थः । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमरः । यद्वा दुष्टं व्याध्यादिना जुगुप्सितं दुर्गन्धयुक्तं वा मुखं यस्य तस्मै । जरया विस्रंसया जीर्णानि शिथिलानि कृशानि विश्लथसंबन्धानि च अखिलाङ्गानि करचरणाद्यशेषावयवा यस्य तस्मै च । ग्रामीणाय ग्रामान्तरादागताय अज्ञातकुलगोत्राय पान्थाय चेत्यर्थः । किंबहुना गलत्स्रंसमानं कुष्ठं कुष्ठजनितपूयरक्तादि तेनाभिभूताय गर्हिताय च । लक्ष्मीलवश्रद्धया संपल्लेशप्राप्त्याशया मनोहरम् अतिसुन्दरं निजवपुः स्वशरीरं यच्छन्तीषु अर्पयन्तीषु । चुम्बनाश्लेषणदन्तनखव्रणादिसंभोगार्थं तदधीनं कुर्वतीष्वित्यर्थः । ..... तथा विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारः । स एव कल्पलतिका तस्याः शस्त्रीषु छुरिकासु । विवेकच्छेदकरीष्वित्यर्थः । विवेकस्याप्यखिलार्थसंघटकत्वात् कल्पलतिकारूपणमवगन्तव्यम् । 'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । . . . पण्यस्त्रीषु वेश्याङ्गनासु कः पुमान् । विवेकरहितोऽपीत्यर्थः । रज्येत अनुरक्तो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या सुलावण्याङ्गनापि च' इति वैजयन्ती । शार्दूलविक्रीडितम् ।

V. 20 What is reprehensible for the world is in the case of courtezans praiseworthy like a religious duty. What other virtue is to be expected of them ?

V. 21 Whether a stranger could do a particular job (kāryam – work, business, duty), whether it would rain, and whether a courtezan could be won over – in regard to these three things even god Brahman would be unable to decide (correctly).

V. 22 It is not possible for a spirited man, who has lost his wealth, to live in his community. This is precisely why the sun with his orb discarded (or condemned, or driven away or thrown off) to the setting mountain leaves the sky.

भारुण्ड° At present no such bird is found to exist in India. Whether it once did exist in India or whether it is an imaginary or mythological bird, it is difficult to say. This is frequently mentioned in the Jain Sūtras. It is also mentioned in the *Vasudevahiṇḍi* and the *Pañcatantra*. It occurs as a standard of comparison in point of extreme carefulness or watchful-

12

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ness (अप्रमत्तता). It is generally spelt as भारुण्ड but occasionally as भारंड too. Ācārya Hemacandra (Deśīnāmamālā VI. 108) informs us 'भारुंडयम्मि भोरुडओ'. In the commentaries on Jain Sūtras the bird is described as follows :—

भारुण्डपक्षिणः ख्याताः त्रिपदा मर्त्यभाषिणः ।
द्विजिह्वा द्विमुखाश्चैकोदरा भिन्नफलैषिणः ॥

In the fifth 'Tantra' of the Pañcatantra we read :

एकोदराः पृथग्ग्रीवाः अन्योन्यफलभक्षिणः ।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥

In short, it is a bird with one 'belly', two 'necks,' three 'legs', two 'mouths,' eating the same fruit.

विरहवह्नि°–Whose body is intensely burning (दंदह्यमान–pres. part. from the frequentative of √दह् to burn) with the fire of separation.

अत्याहितम्– "A great danger, misfortune or calamity. Strictly speaking the word ought to be अत्यहितम्. The second अ seems to be lengthened on the analogy of the word विश्वामित्र (which is really equal to विश्वमित्र)"–Vikramorvaśīyam–Notes to (P.78) by Devadhar and Patwardhan. A. B. Gajendragadkar (Veṇīsaṁhāra, 3rd ed. p. 294) however says : "Explain the word as अतीव आधीयते मनसि which one very much takes to one's heart; or as अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते यस्मिन् which one tries very much to avoid."

अहो ! मयि निरनुरोधा माता ! Oh, how disregardful is my mother to me !

Cf. with this : राजा—अहो निरनुरोधिता मयि देव्याः । Ratnāvalī IV. 3-4

P. 31 V. 23 Forgiveness of a Brāhmaṇa, hatred of a mother, love of a courtezan and courtesy of a master--these form a set of four evils or misfortunes.

न प्रभवन्ति . . . . क्षुद्रोपद्रवाः–[Even] minor misfortunes (or calamities or troubles) do not overpower those persons who dwell in Jain temples.

भगवन्, भवति दृष्टे हृदयवल्लभा दृष्टा–As the Tāpasakumāra was none else than Mallikā (who was transformed into a male by Candralekhā, her mother, by using a magic pill) his beloved, this statement of Makaranda is literally true.

V. 24 What will the queen do to me who am ready to face death ? What can a vile (or mean) master do to a person who is free from desire ?

बद्धकक्ष (=°कक्ष्य=बद्धपरिकर) One who has girded up his loins i.e. one who is ready or prepared. निस्तृष् (=निस्तृष्ण) a Desireless, satisfied, free from desire

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मनुष्यकीट–कीट literally means a worm, an insect. But it is also a term expressive of contempt and in this sense generally it is used at the end of compounds); so मनुष्यकीट means' a wretched man' मद्दुत्सायाः पृष्ठं न मुञ्चसि–'पृष्ठ' मुञ्च्' means 'to stop following somebody.' The sentence therefore means : 'you (still) follow my daughter ? This is a popular saying. येन मृतमपि स्वहस्तेन मारयामि–Although dead I shall kill him with my own hand. This too is a popular saying. सवैलक्ष्यम् Embarassingly, perplexedly.

P 32 मध्यस्थिता° (Standing in between) Interfering you sabotage our plans ?

Act IV

P 33 महाव्यसन०····मे हृदयम्— Even when great calamities befall men they find it difficult to give up their life. For seeing this Tāpasakumāra I have again got a desire for life. Cf सागरिका (राजानं दृष्टाऽऽत्मगतम्) कथमार्यपुत्रः । तदेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः समुत्पन्नः । —Ratnāvalī IV 16-17

V 1 Death is not welcome to a man even when he is separated from his beloved people or even when he is mortally wounded by his enemies or even when his limbs (say, hands and feet) are completely severed (or cut off or chopped off).

° सन्नामश्रवणात् — Hearing the good or beautiful name (of Mallikā)

P 34 V2 Unimpeded or unrestricted love alone is the (real) bolt or bar (i.e. fence) for protecting women. Acting the role of a guard (lit. surrounding as a bodyguard or dressing as a foot-soldier) only brings misery to the husband.

अतिहन्तुम् – अभिहन्तुम् would have been a better reading, although there is not much difference in meaning between the two forms.

P 35 V3 Truthfulness, compassion, charity and tranquility—these are the faggots (unique causes) of religious merit. The use of a weapon or fire or noose (round the neck) (for putting an end to one's life) on the other hand only (or simply) leads to physical pain or agony.

समिधः lit. fuel or sacrificial sticks for the sacred fire. Cf for its use :

धृतिः क्षमा दया शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥

—महाभारत ५. ३८. ३८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Abhinavagupta comments on the use of the word समिधू thus : समिच्छब्दार्थस्यात्र सर्वथा तिरस्कारः । असम्भवात् । समिच्छब्देन च व्यङ्ग्योऽर्थोऽनन्यापेक्षलक्ष्म्युद्दीपनक्षमत्वं सप्तानां वक्त्रभिप्रेतं ध्वनितम् । ध्वन्यालोकलोचन ३. पृ २९० (बालप्रिया आवृत्तिः)

V 4 This young damsel offering to her lover (husband) the means of decoration obtained from a different young man (really) gives pleasure. In comparison with her that ambrosia (the beverage of the gods) is in vain (is useless).

लघुना भूत्वा 'By becoming small or unimportant or less prominent'

V 5 In the face of powerful enemies he who becomes small does something remarkable afterwards. Making himself small as a cowherd (boy) Hari (later) killed Kaṁsa.

Hari=Viṣṇu, who in his eighth incarnation was born as a cowherd boy and known as Kṛṣṇa, न प्रभवन्ति सिद्धालयनिवासिनां दुरितानि—Dangers (or calamities) do not prevail over persons who dwell in the Jain temples. This sentence is almost the repetition of न प्रभवन्ति सिद्धायतनस्थायिनां क्षुद्रोपद्रवाः । p.31, *supra.*

V 6 Women with their love firmly fixed (on their lovers) give up even their (precious) life (for the sake of their lovers.) In spite of this fact (तथापि) the learned despise women. How strange !

V 7 Are there not such women in hundreds who, although courted by men in hundreds of ways, do not (even) think of love (lit. do not remember signs or tokens of love). On the contrary there are no such men at all who do not every moment melt away even by the (mere) mention of the names of the fawn-eyed ones.

ललाटंतपनस्तपनो.... विहरामि Cf मकरन्दः (उपसृत्य) । सखे ललाटंतपस्तपति तपनः । तदस्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपविशावः ! ——मालती॰ १-१९-२०

V 8 This verse is also to be found in *Nala-Vilāsa* (I. 12). It may be translated as follows :—

The bowers charming with the sweet warbling of the water-crows, the cocks, the Cātaka or Tittira birds, the ruddy-geese, the cuckoos (sāraṅga), the bees, and the park , pleasure lake, the arbours of Jasmine creepers fully grown on the banks, and the court-yard-ground delight my heart.

V 9 Mallikā is the last limit of excellence or eminence or beauty – her face puts to shame (lit. ridicules) the moon and fame (as regards brilliance); her *bimba*-like lower lip is the uterine brother of (i.e. resembles) ambrosia; her words are the dazzling lustre of the sovereign ruler Kāma (Cupid, the god of love); her eye is the moon-light to the world; her sloping breasts

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

are the stage for the actress of Lakṣmī (royal glory) and her behaviour keeping in with decorum is the graceful sport.

Incidentally, it may be noted that this verse is cited in Nāṭyadarpaṇa with the introductory remark :

"यथा वास्मदुपज्ञे मल्लिकामकरन्दे प्रकरणे मकरन्दः"—

V 10 (My beloved's) face has its broad cheek resting on the palm of her hand; and her eyes resemble red lotuses; the decoration (applying of sandal-paste, etc.) of her body is worn out or dried up; her speech is syntactically loose; and I think that my beloved, with beautiful eyes resembling blooming lotuses, views in all directions her own breast marked with beautiful columns of panegyrics deseribing my sportive or playful exploits.

The second half of this verse is somewhat obsecure. It probably refers to the exploits of Makaranda, the hero, who saved Mallikā, the heroine, by frustrating her attempt to commit suicide by cutting off the noose round her neck with a sword and when she fell down unconscious he fanned her by the end of his garment and shampooed her breast - her heart by removing her bodice. Makaranda now fancies that Mallikā in her love-lorn condition must be mentally viewing in every direction this particular exploit of his.

P 36 कथं...गीतामृतासारः । Cf जानीहि कुतस्त्योऽयं पञ्चमोद्गारसारः समुच्छलति गीतामृतासारः । Nala. III-11-12

V 11 Even though there is indeed no relative importance or value between various objects of sense the fact remains that the (melody of) songs and lovely women at once stand out from amongst the rest of the objects.

V 12 I bow down to them (!) who are like stones (lit. who are uterine brothers of stone i.e. who are absolutely insensitive) and who are not delighted even after hearing the sweet warbling of cuckoos !

For a somewhat similar idea Cf :

न गीतशास्त्रमर्मज्ञा न तत्त्वज्ञाश्च ये किल ।
अपौरपशुदेश्येभ्यस्तेभ्यः पुम्भ्यो नमो नमः ॥
आस्तां मर्मपरिज्ञानं येषां गीतस्पृहाऽपि न ।
कुरङ्गेभ्योऽपि हीनेषु मर्त्यत्वं तेषु वैशसम् ॥ —नल० ३.१०-११

V 13 A calamity which ultimately ends in inconceivable acquisition of wealth (for you) is a uterine sister of wealth (in other words, is indeed wealth itself). The poison, which destroys (or cures) diseases, is a proxy of ambrosia.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V 14 In the first quarter we may fill in the gap with the word कठिन, or गहन or विषम. The verse may be translated as follows :- "Even some small man achieves an extraordinary and (equally) difficult task which is impossible to be achieved by the great. The face-lotuses bear greater beauty than the *tāmbūla* when camphor is added to it !"

P 38 अहो कौतुककारी कथासंनिवेशः । 'Oh the arrangement of incidents (or the construct of the plot) is (really) marvellous' ! The sentence, no doubt relevant to the context, indicates the poet's habit of peeping in his own drama. ' कथाऽपि पापीयसां पुंसां महते कलुषाय प्रभवति"—This sentence reminds one of Kālidāsa's sentence (Kumāra. V.83) न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् । and of Māgha's famous Arthāntaranyāsa (Śiśupāla. II. 40 cd); कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ।

The poet's following sentence 'अनिर्वहणे हि प्रारम्भो नीचतां प्रकाशयति' distantly reminds one of the line 'प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति' । (Mudrā. II. 17) रिरंसुम्—रन्तुमिच्छुः रिरंसुः, तम् ।

अपकर्णितवान्- The word अपकर्णित appears to be formed on the analogy of अपहस्तित.

V 15 This verse occurs in *Kaumudīmitrāṇanda* (II. 8) also It may be translated as follows : His increasing wealth is a standing testimony to his good fortune. The greatness of the high-souled ones lies indeed in measuring their own strength.

यद्यस्य पापीयसः पर्वणः किमपि प्रतिविधानमस्ति—If there be any remedy against this vile or wretched 'happening' incident or event.

V 16 Making entreaty or preferring a request is the chief (defect called) lowness or baseness or inferiority and not preferring a request is the highest merit called superiority. All other merits and defects are the offsprings of these two.

V 17 Finding that cows and other cattle have regard for grass the Creator again created beggars as a standard of extremely light things.

Cf. तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।—सुभाषित° पृ ७३.५ and, रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ।—मेघ° २०

V 18 Even (one's own) father making entreaty causes torment (or anguish) then what to talk of others? The flood of even the ocean of nectar inundates (or overflows) the people.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V 19 We however see one good point (lit. great dignity or respectability) even in 'begging' if it results in acquisition of wealth that is capable of achieving another's work.

V 20 Let us leave alone these beautiful women who cannot be won over without (the use of) money. You better think of those women who cannot be won over even with (the use of) money.

P 41 V 21 The spirited are truly so called so long as they do not evince low-spiritedness or pitiable condition. That lion who does not allow himself to be captured is a true lion.

V 22 Pride (or haughtiness) does not depend on 'Varṇa' (principal caste or one's caste). It depends on 'sattva' (inherent power, the stuff of which a person is made). This 'sattva' may be found even in a merchant and may not be found even in a warrior (a member of the military or second caste). Cf दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् । Veṇı. III. 37

The quarrel-scene between Karṇa and Aśvatthāman (Veṇīsaṁhāra Act III), must have provided some hints to Rāmacandra when he was portraying the quarrel-scene between Citrāṅgada and Makaranda.

P 42 'सामप्रयोगसाध्ये न दण्डप्रयोगः'—there are *Upāyas* or means of success against an enemy: 1 Sāman–Conciliation (or Negotiation) 2 Dānam–Bribery 3 Bhedaḥ - Sowing dissensions in the ranks of the enemy and 4 Daṇḍaḥ–Punishment (or open attack or war). These four *Upāyas* are to be employed in that very order. If the desired object or aim can be achieved by employing Sāman, it is obvious, one should not employ 'daṇḍa' (open attack).

V 23 All the words (in a language) somehow convey the external sense only. But words like fortitude in the face of adversity (or calamity) apply to the inner soul only (and not to the body.)

V 24 The (lamp-black or) soot of a lamp arising out of even camphor is dark. The pleasing (or agreeable) speech of even an humble enemy turns out to be unpleasant (or disagreeable).

Act V

P 43 V 1 The learned men, who are not satisfied with wealth, perish; royal women who are not satisfied with sexual union perish; and the servants of a healthy wicked master perish.

V 2 Do not the night-lotuses contract during the day, and the sun-lotuses during the night? In whatever way (यथातथा) the pitiable lakes suffer

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

misfortune (or find themselves in evil predicament) day and night. Cf. नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्येवांशुभिः कुमुदम् । Vikramorvaśīyam III, 16 cd

P 44 V 3 With the submarine fire, possessed of great splendour in its interior and burning incessantly how much water is (really) dried up? That no water is dried, is (indeed) strange (or surprising).

V 4 Rāmacandra adopts this verse from Bhartṛhari's *Śṛṅgāraśataka* (Bharatiya Vidya Bhavana, Bombay, ed., 1959)

Whatever one does not like, one has no eager desire or longing for it even if it be beautiful. The lotus-plant (सरोजिनी– with its lotuses blooming during the day) has indeed no longing for even the beautiful moon.

Dhanasāra's gloss on this verse reads as follows : यस्य प्राणिनो यदभिरुचितं न तत्र मनोज्ञेऽपि पदार्थे तस्य स्पृहा न भवति वाञ्छा न स्यात् । अमुमेवार्थं कविर्दृष्टान्तेन द्रढयति । नाम इति संबोधने । सरोजिन्याः कमलिन्याः सुधांशौ चन्द्रमसि कामो न भवति उल्लासो न स्यात (? भवति) । किंभूते सुधांशौ ? रमणीयेऽपि ।

V 5 The three branches of the tree of sorrow grown over lacs of births are: 1 Taking service with the wicked (masters) 2 wealth belonging to your enemy and 3 entertaining love for those who do not at all give any response.

P 45 V 6 Falling deeply in love with those, who are averse to love, is the real poison; the poison churned out of the ocean is only its reflection (semblance or image).

P 46 V 7 One desiring one's lover's happiness should disregard the distress or torment by the wicked people. Women longing for decoration (quietly) put up with pain caused when putting on ivory bangles.

Dr. Bhayani would like to interpret the 'दन्तचूडाप्रवेशदुःखम्' as given above in the translation. He informs me "Here दन्तचूडा=heavy broad bangles made of ivory. गूजराती 'हाथीदांतनो चूडो' One who makes ivory bangles is called 'चूडगर' in Gujarati." I am thankful to Dr H. C. Bhayani for his interpretation. It is however equally possible to interpret it with Prof. R.B. Athavale as follows : "Women fond of tattooing (मण्डनलोलाः) bear the pain of the puncturing of their skin (for marking it with indelible patterns by inserting pigments in punctures) with a (sharp) ivory needle."

V 8 The clouds completely remove the (scorching) heat (of the sun); they fill hundreds of rivers like Gaṅgā with water; they cause the sprouting of the trees. But by their not quenching the thirst of the poor Cātaka bird—by this one fault only—all those good qualities have been washed

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

out ! Oh, how people ignore a host of good qualities and are fault-finding (by nature) !

In this interpretation we are required to understrnd वृद्धि by विपरीतलक्षणा in the opposite sense of हानि or नाश. I would venture however to hazard a conjecture that the genuine reading was यद्व्यृद्ध्यर्थं०, व्यृद्धि (meaning ill luck, misfortune, non-prosperity). has been corrupted into 'वृद्धि' by the scribes. 'That one fault has proved the ill luck or misfortune of the clouds', makes good sense. In a number of verses dealing with चातक (and मेघ) we get references to the चातक who is पिपासाक्षामकण्ठ', 'ऊर्ध्वीकृतग्रीवमहो मुधैव किं याचसे चातकपोत मेघम्', 'धिग्वारिदं परिहृतान्यजलाशयस्य यच्चातकस्य कुरुते न तृषाप्रशान्तिम् ।' etc. Naturally the poet in the present verse refers to this one fault of the clouds 'which is not merged into the number of good qualities' in contrast to Kālidāsa's statement: एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जति (Kumāra I. 3).

The use of the word द्वीपवती in the sense of 'a river' is rather unusual.

P 47 V. 9 As the moon and the sun are dark to a man who is born-blind, even so for a person who has violated the vow of chastity the (whole) world is (as if) beyond good and evil deed. (That is, such a person simply does not bother about the good or bad nature of anything he does).

V. 10 This person (referring to Candralekhā) dreads a public scandal that invites a danger or calamity. Any other scandal she (simply) considers as 'a skyflower'-as an impossiblity - as non-existing.

एवं मां वक्रोक्तिभिरुत्तेजयसि—you excite (or inflame) me by your crooked speech or innuendoes !

प्रतिहताऽसि त्वम्=निराकृताऽसि you are frustrated, foiled, beaten off. The expression corresponds to 'तू मेली' in Marathi.

P 48 V. 11 Out of regard for one's dear person one sets one's heart even on a disagreeable (thing or) individual. Rains, although they give rise to mud, are a source of delight to those who are desirous of a (bumper) crop.

V. 12 Even those persons whose crime (अकृत्य criminal deed) bears fruit are not worthy of praise by the high-souled ones. We bow down to them whose crime (? good deed) even does not bear fruit.

V. 13 When compared with one-sided love in matrimony-one has to admit--even want of love conduces to happiness. A face unadorned with a

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'tātaṅka' (a large ear-ring) is preferable to a face with a tātaṅka adorning one ear only !

Cf with this verse the first half of *Mālavikā* III. 15 अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।

V.14 As women are the object of love for men, even so men are the object (of love) for women. However in matter of love it is men, and not women who are, generally speaking, very impatient.

Cf with this verse *Raghuvilāsa* IV. 13;

शरनिकरं वर्षत्यपि भगवति मदने घनेऽपि च प्रेम्णि ।
प्रायेण स्त्री कथमपि धैर्यं न जहाति पुरुष इव ॥

V.15 O Obstinate girl, give up your obstinacy; controlling your anger direct your mind to proper thoughts. What a world of difference is there, O you with blooming eyes, between the Vidyādharas, who are the crest-jewel of those flying in the sky and men who are (only) worms living on the earth ?

सौभाग्यं खलु मिथुननिबन्धनम्–Fortunateness (consisting in a man's and woman's securing the favour and firm devotion of each other) depends on the pair or couple. Mallinātha's gloss on सौभाग्यम् runs as follows : 'सौभाग्यं सुभगत्वम् । स खलु, सुभगो यमङ्गनाः कामयन्त इति भावः । Megha. 29 and 'सौभाग्यं प्रियवाल्लभ्यम् । Kumāra. V.1.

शूलमहिष (?) This (compound) word does not yield any coherent, logically satisfying sense. It is the Sanskrit equivalent of 'सुलमहिस' of the original Prakrit word. But it is not the genuine reading but a scribal error and needs to be corrected to 'थूलमहिष' (स्थूलमहिष) in the light of Rāmacandra's own use of this expression in his *Nala-Vilāsa* :

(i) विदूषक–मह बंभणीए माया थूलकुट्टिणी ...(मम ब्राह्मण्या माता स्थूलकुट्टिनी) पृ २५
(ii) विदूषक–जइ एसा थूलमहिसी कडियडं नच्चावंती ममोवरि पडेदि, ता धुवं मं मारेदि ।
(यद्येषा स्थूलमहिषी कटितटं नर्तयन्ती ममोपरि पतेत् तदा ध्रुवं मां मारयेत् ।)–पृ २४

These two passages leave us in no doubt that the original reading in our text must also have been थूलमहिसेण (स्थूलमहिषेण). स्थूल means 'fat' 'corpulent', 'burly.'

V.16 O Mallikā, rejecting me who am (a veritable) god of love you accept a trader who causes ridicule, shame and dejection. "Women are generally devoted to the low-born" --this popular saying you indeed substantiate (lit. you make or render incontrovertible).

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

V.17 Even Indra's wife, with lovely eyes, hankers after your physical beauty which is incomparable (lit-illustrious) in all the three worlds. Depositing this (unsurpassed) beauty with that trader, who is the prince among misers (lit the jewel among misers) why do you, O fawn-eyed one, cause dejection or sorrow in the minds of the shrewd ones (or the sharp-witted or the clever) ?

P 50. सर्वस्यापि जनस्य आत्मा वल्लभः न पुनः परः । To every person his own self is dear and not another's self. Cf the Subhāṣita : कायः कस्य न वल्लभः ।

V.18 O lotus-eyed one, reply to me, be pleased. Please tell me, O beautiful one, why this scandal in regard to showing a favour to suitors ? O you with handsome teeth, when you will start speaking (with us), life, the prime of youth, gracefulness of gait (lalitam), wealth or charm (cārimā)—these things will give us delight.

V.19 For us who are intent on propitiation there is humiliation only. The dead do not indeed come back to life by the flattery of their kinsmen.

V.20 What pain or shame can this tying of my arms by rope cause to me who am already bound by the bond (or tie) of Mallikā's love (for me) ?

V.21 We agree that the ocean is able to put the jewels at its bottom and settle grass on its surface. But it is certainly helpless in hiding their innate qualities of ' jewelness ' and ' grassness' .

Cf with this verse Bhartṛhari's *Nītiśatakam* (v 14) for a similar thought : अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

स एष ते पतिः (O Kapiñjala,) this your master

अलम्भूष्णुः (= प्रभुः in v. 21) able

तपस्वी (= वराकः in v. 21) helpless.

V.22 (Citrāṅgada addresses Makaranda–O vile man,)

you do not have an iota of the trader's art for you, through infatuation are about to give up your own life acquired through good fortune in return for another's betrothed virgin who belongs to an altogether different species and who is not offered to you by her parents (lit father). "अरे खेचरकीट....प्लवसे ।" O you wretched aerial spirit (= Vidyādhara ; खेचर

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

also means a bird), O you blockhead (slow-witted, simpleton) you to lecture me on the course or ways of the world !

V.23 This wretched life is to end (one day) in connection with some affair or the other. If I give it up for the sake of my beloved, tell me, whether I have not the unique trader's art.

P.52 दुग्धमुग्धनेत्रे - In Uttararāmacarita (III. 23 d) we have 'धवलमधुरमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः' and Mālatimādhava (III. 16.b) 'स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण' "भद्रे...केनाभिसंबन्धः" । Cf for this philosophical thought the following two passages :

(i) रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ Raghu VIII. 85

(ii) यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् ।... न दर्शनोपायः । न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते कर्मभूमिम् ।—कादम्बर्यां चन्द्रापीडकृतं महाश्वेतासान्त्वनम् .

V. 24 Giving up your improper persistence (or useless obstinacy) desist from (following) the forbidden or vile path (garhitādhvanaḥ). Go to your place; take up some means of livelihood; somehow enlighten this girl with eyes like expanded lotuses. With your large (or broad) neck falling asunder why do you want to become the guest of Death (Yama, the god of death)?

V. 25 This is my right path (satpathaḥ) –correct or virtuous conduct); this Mallikā is my abode (padaṁ): what else ? She herself is the source (lit. the livelihood) of all my wealth; she has already decided (lit known) to accompany me to heaven. Hurry up, punish me and marry this your wife.

P. 53 V. 26 Shouldering calamity, the spirited are at all times firm. The bandits (even) seeing the king's sceptre (i. e. knowing full well that punishment would be inflicted by the king) steal wealth (riches).
कहेमि एदं उवालिंगं-(?) गंधभूसियाए (कथयामि एतत.... गन्धमूषिकायै ।) The reading 'उवालिंगं' is certainly a wrong one. It makes no sense. The genuine reading must be, I feel, उवलिंगं (उपलिङ्गम्) which means '*a portent boding misfortune*'.

V. 27 Here, here now, with the neck cut off (severred off) by a new sword you'll meet death. Remember (therefore) quickly some deity, with your life being robbed by the curved eyebrow on the face of the dreadful God of Death.

V. 28 I call to mind (remember) the pair of feet of the Lord Jina (Vītarāga) for removing my sufflering–the pair of feet whose 'darśana'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(sight) is venerable on account of [such excellences as] friendship (maitrī), joy (pramoda), compassion (kāruṇya) and impartiality (mādhyasthya),

Act VI

P. 55 V. I A person who even for one's own sake crosses the right path pains the good (lit. the minds of the good). But what shall I say of him who crosses it for the sake of another ?

V. 2 Just as these deer-eyed ones are the primary cause of pleasure even so if they were to be firm-minded (steady in thought or resolve, resolute) then who indeed would strive for the happiness of liberation ?

V. 3 A woman full of passion gives up her life (for the sake of her lover). But a hostile woman (a woman full of hate) takes his iife. A woman's love or hatred is indescribably extraordinary.

This verse is repeated by Rāmacandra in his *Raghuvilāsa* (IV.12). Cf Bhartṛhari's Śṛṅgāraśataka (V. No. 44) for a similar thought :

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ।।

P. 56 V. 4 Every one performs an improper thing out of a desire to save one's life or secure wealth. This one is great or this one is small -this distinction is true in all other cases.

P. 57. V. 5 Her body is as delicate as a Śirīṣa flower; the ointment of her pair of cluster (? jar-)like breasts excels in beauty the golden jars; her speech surpasses (lit. laughs at or derides or ridicules) that nectar born of water (in point of sweetness). For what reason you are not the object of Madana's love ?

स्तन० -
अवलेप means ointment (or paint or pigment or paste smeared on the breasts of women). cf 'अवलेपस्तु गर्वे स्यात्लेपने भूषणेऽपि च' इति विश्वः ।
प्रसाधनमपहस्तयति Casts off, throws away (means of) decoration.

V. 6 The spontaneous love between the blessed (or fortunate) ones persists throughout their life like the (instinctive) love between the pair of eyes which are simultaneously awake, simultaneously sleep and simultaneously experience joy or simultaneously suffer grief.

For a somewhat similar thought cf the well-known subhāṣita :

कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।
अविचार्य प्रियं कुर्यात् तन्मित्रं मित्रमुच्यते ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

P. 58 V. 7 (Since) you pour out (emit or stream forth or ooze) nectar on my person during our union (or contact) I guess that you are, indeed, fashioned out of the rays of the moon (the moon-light) but during our separation since you pierce (my) vital parts with sparks (kaṇa) of the fire of the chaff (or husk of corn) I guess that you are fashioned out of fire.

V. 8 Those men, in whose houses dwell women who are firmly attached (to them) on account of their genuine (or spontaneous) love, even though they are human beings, enjoy divine glory.

मल्लिकायां देवत्वमिति लघ्वी मात्रा—To say that Mallikā is divine is an understatement (lit. a small measure). It is however to be noted that the expression 'लघ्वी मात्रा' is used in the appropriate sense in *Mudrārākṣasa* (I. 19-20).

चरः—अज्ज, अवरो क्खु अमच्चरक्खसस्स पिअवअस्सो काअत्था सअडदासो णाम ।

चाणक्यः—(विहस्यात्मगतम्) कायस्थ इति लघ्वी मात्रा । तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् ।

In this context लघ्वी मात्रा is used in the sense of 'a small measure' (nothing very important) and indicates contempt for the कायस्थ community, from which hailed many a scribe.

V. 9 Here I fold my hands (to pay respects to) the clay out of which you the (veritable) image (or copy) of Kāmadeva's bride, were fashioned. The creator is really a blockhead since having created yŏu of such superb beauty which is beyond the description of poets he did not take you as his wife, O beautiful one. (सुदती a youthful la'y having handsome teeth).

V. 10 It is the ill-luck of the nether world that you were not born as the daughter of Śeṣa. Otherwise, with the moon of your face always present how could dense darkenss have found place there (in the nether world) ?

The translation presumes the reading चन्द्रे सति. The printed text reads चन्द्रेऽसति. With that reading we will have to translate the second half as follows :

"In the absence of the moon of your face there is dense darkness (in the nether world); otherwise where could the dense darkness find a place ?" This way of understanding the verse is not quite happy.

वणिय...विन्नाणाणं — I am only a merchant's daughter, and I do not deserve such high compliments paid by you.

V. 11 The cow of plenty (कामगवी=कामधेनुः) went to heaven; the demons took away the spirituous liquor (सुरा—wine); the gods took away the nectar

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(सुधा); Lakṣmī (लक्ष्मी) resorted to Visnu's chest. With his daughters thus roaming at pleasure, the ocean vehemently desirous of (कौतुकी) a daughter, again created you, the nectar for the eyes of the world.

P 59 V. 12 Oh, with you thus speaking words charged with love on this earth the shameless cuckoos warble. With the spotless moon of your face ever present, this ocean not having flood-tide all the time is indeed inanimate (unintelligent, blockhead, and also, 'consists of water only').

The translation presumes the reading 'ध्रुवमपगतलज्जाः' in place of the printed reading 'ध्रुवमपगतलज्जाः'. In the printed text the fourth quarter reads गच्छन्नम्बुराशि. The translation however presumes the reading गच्छन्नाम्बुराशि.

V.13 Today I have become fit to be counted among the aerial spirits – the Vidyādharas; today the creator with his mind struck with wonder has seen me with his eyes pleased. Today for a short while I made Kāmadeva (the god of love, Cupid) envy me (lit. I bathed him with envy for a short while) — that Kāmadeva whose feet are praised by the gods Brahmadeva, Visnu and Śiva.

V.14 This god of love of dim sight possesses in you a weapon skilled in gaining victory and of renowned lustre. Why is it then that he does not take vengeance upon Śiva (who had burnt him to ashes). The efforts of even a very small (i.e insignificant) person, made at the right time, bear fruit.

The translation presumes the readings 'शस्त्रे' (instead of 'शास्त्रे') and हतको (instead of हतके)—as the printed readings do not yield a coherent sense.

Cf with 14.d : समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ।—माघ ९. ४३ (ड)

P.60 समयवशेन There is a pun on the word 'samaya'; accordingly the phrase would mean (i) Through the influence of time (ii) In accordance with the engagement or agreement (or the plan devised).

V.15 That Lord Purusottama (=Visnu), 'the slayer of Kaṁsa' i.e. Kṛṣṇa (the eighth incarnation of God Visnu) longed for that Rādhā who was born of a cowherd, and was attached to Lakṣmī a marine or aquatic animal; still in this world he is believed to conduce to prosperity or glory. But you hate me, the best among the race of Vidyādharas (also, the pearl-jewel in the bamboo of the race of the Vidyādharas), longing for you as wife; that trader, on the contrary, is dearer to you; how to explain this? Oh, the states (or tendencies) of mind are of varied forms (strangely shaped),

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

The general statement 'नानाविचारं जगत्' at once reminds one of Bhāravi's statement : विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः' (Kirata I.37—commencing with इमामहं वेद न तावकीं धियं).

यदि कुलाचारस्तर्हि मुद्रितो विचारप्रचारः— "If it be the peculiar or proper duty of a family or caste (कुलाचार=a duty or custom peculiar to a family or caste) then we have nothing to say." 'मुद्रितः विचारप्रचारः' this idiom reminds one of 'वाचस्ततो मुद्रिताः' in the stanza opening with "अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः" and cited in Kuvalayananda.

P.62 मल्लिका's words "हियय...इत्तियं भूमिं न संपत्तो" remind us of the words of सागरिकाः-हिअअ समस्सस समस्सस । मणोरहो वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो । (रत्नावली II immediately following the verse भाति पतितो etc.)

The context demands that the play-wright should have given the stage direction (आत्मगतम्) before the words "हियय" etc.

The reading 'फलार्थदानपूर्वकं' does not seem to be very happy. Probably the original reading might have been फलार्घदानपूर्वकम्. This conjecture finds support in the play "*Kaumudī*" (of our own author) अर्घदानपूर्वकं प्रयच्छ पुत्रीं जामात्रे । (p. 36). In the *Uttararāmacarita* (II. 24.a) we have a reference to 'फल's in अर्घ्यः-'ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्च्युतः'.

अर्घ and अर्घ्य both mean the same thing: A respectful offering or oblation to a god or venerable person. The ingredients of this offering are :

आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् ।
यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥

This eightfold 'argha', however, does not include 'phala' (fruits).

P.63 पुण्याहं पुण्याहम्--(अहम for अहन्) A happy or auspicious day. 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ द्वे वाच्यम्'-this convention would explain the repetition.

The 'विवाहमङ्गलविधि' in the two plays 'Kaumudī' and 'Mallikā' has many items in common and the language too is remarkably identical at a number of places.

P.64 V.16 Everybody already comes to develop the states of mind leading to things that are to happen in future. Knowing this (truth) the high-souled ones do not get angry with the evil-doers.

V.17 Just as there is an illusion that the lake is dried up because of whirl-winds (storms) or (its use by) the whole community or the rays of the hot-rayed sun even so in summer too there is such an illusion.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

The sense of this stanza as it stands is not at all clear. To get some sense out of it, the translation presumes the reading 'शोषिता श्रमः'. If the verse be repeated elsewhere by the dramatist we might get variant readings to arrive at somewhat reasonably good sense.

यौवने...मातुरनायत्ता—In all places (or at all times) daughters in their prime of life are independent of (or uncontrolled by) their mothers.

V.18 Merit (गुण) and the (noble) family गोत्र are to be found in *punya* (religious or moral merit). There is no 'virtue' in either merit (गुण) or (noble) family गोत्र—as such. To think that way amounts to jealousy towards a meritorious person.

V.19 Obtaining, through the favour of Lord Jina, glorious fame as bright as the rays of the beautiful moon (राम-चन्द्र-अंशु) and the petal of the white water-lily (said to open at moon-rise) may you become independent for a long time (or may you for a long time attain independence of all Karman i.e. complete liberation from the cycle of birth and death).

The poet deliberately introduces his own name in this concluding stanza. So this concluding verse may be looked upon as an instance of the figure of speech called *'mudrā'*. The verse forms the sandhyaṅga called Kāvyasaṁhāra.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रथमं परिशिष्टम् :–मल्लिकामकरन्दनाटकशब्दसंग्रहः

पृष्ठाङ्कः	शब्दः	आङ्ग्लभाषायाम् अर्थः
२	अंशुः	A ray, beam of light
२४	अकाण्डकोपिन्	Who suddenly gets angry
२९	अखिलाङ्गम्	The whole body
२६	अङ्गना	A beautiful woman
२७	अङ्गीकृतः	Was accepted
५९	अंघ्रिः अंह्रिः	A foot
२७	अचलः	A mountain
१७	अञ्चित (P.P.)	Adorned, graced with
४	अजिरम्	A court-yard, an enclosed space
२१	अञ्जलिः	Folding the hands together and raising them to the head in supplication or salutation, hence a mark of respect or salutation.
२७	अतिलङ्घनम्	Transgression
२७	अतिविह्वलम्	Extremely agitated, purturbed, distressed
३०	अत्याहितम्	A great calamity, danger
५४	अदीर्घदर्शिता	Short-sightedness
२८	अधमम्	A very bad thing
२५	अधिनाथः	The Supreme lord
२७	अधिपतिः	A Lord, ruler, king, sovereign
२८	अधिवासिन्	Inhabiting, settled in
२७	अधोमुखी	With her face downwards
३८	अर्धजरती	Half an aged woman
२८	अनघम्	Pure, spotless
७	अनर्थ–जातम्	A host of calamities
२	अनर्हः	Not worthy of
५२	अनात्मनीनः	Not adapted to oneself, Not for the benefit of self
३८	अनिर्वहणम्	Leaving incomplete
१५	अनीषत्करम्	Not easy, i.e., very difficult to be accomplished
२३	अनुतिष्ठति(अनु+ √ स्था)	Does
१७	अनुपम (a.)	Incomparable, matchless, best, most excellent
२३	अनुरागः	Love
४५	अनुलिप्त (p.p.)	Anointed, smeared, besmeared, covered

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२५	अनुसारी (अनुसारिन् a.)	Following
२७	अन्तःकरणम्	The mind
२७	अन्धल (a).	Blinded
३८	अपकर्णितवान्	(He) threw away, repelled
२६	अपरिचितम्	Not familiar, intimate or acquainted with
६४	अपर्यालोचितकारित्वम्	Acting inconsiderately, imprudence
३०	अपवार्य	'Aside to another'
४२	अपसदः	An outcast, a low man; usually at the end of comp. in the sense of 'vile', 'wretched', 'accursed'
२१	अपहरणम् / अपहारः	Taking or carrying away by force, abduction
५७	अपहस्तयति	Throws away, repels
२७	अपहाय	Abandoning, giving up, leaving
४०	अपायः	A calamity, danger
१२	अपुण्योपस्थितम्	(A calamity) visiting one on account of one's sin
२९	अप्रसादातिरेकः	Height of disfavour
५०	अप्रसादापवादः	(This) scandal, blame or reproach of disfavour
४	अभिघातः	Striking, smitting
२७	अभिजनः	High or noble family
९	अभिज्ञानम्	A sign or token of recognition
२९	अभिदधासि(अभि+√धा)	To say, speak, tell
३०	अभिनीय	(Mostly occuring in stage-directions-अभि+√नी to act, to represent or exhibit dramatically, to gesticulate)
२५	अभिभाषितम् (p.p.)	Speech, utterance, words, addressing
२९	अभिभूत	Overpowered by, suffering from
२६	अभिलषामि (अभि+√लष्)	To wish, desire, long for
५९	+अभिषेकः	Bathing or sprinkling with water
२५	अभिसंबन्धः	Connection
३३	अभ्यर्णम्	Proximity, vicinity
१९	अभ्यासिनी (अभ्यासिन्	Pracusing, repeating, hence imitating)
१७	अभ्युत्थानम्	Rising from a seat (through politenss) to do honour, rising in honour of
३१	अम्बाप्रतिकृतिः	Counterpart, substitute, hence like mother

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३०	अम्बोधिः	Receptacle of waters, the ocean
३५	अरतिः	Dissatisfaction, dulness, languor
३५	अर्गला	Bolt, bar
५१	अलम्भूष्णुः	Able, Competent
४०	अलीकाश्वासनम्	False assurance, Cheering up.
२७	अल्पीयस्	(Compar. Cf अल्पतर) a. Smaller, less
४१	अवचूलः	A crest, an ornament worn on the head
५७	अवलेपः	Anointing (with sandal paste)
१४	अवष्टम्भः	Courage, resolute or firm determination
६	अवाच्यम्	Improper to be uttered
	अविहा	
२३	अशोकलता	Aśoka is the name of a tree having red flowers said, according to the convention of poets, to put forth flowers when struck by ladies with the foot decked with jingling anklets. The word 'latā' is added by the poet with a view to corresponding with women (strīlokā referred to earlier.)
२९	अश्रव्य	Unfit to be heard
३०	अश्राव्य	
७	असिधेनुः	A knife
३४	असिधेनुका	
१५	अ–सुकरः	Not easy, that is, very difficult to be done, Not practicable, not feasible
८	असंस्तुतः	Not acquainted, not familiar
२९	अस्तापास्तवपुः	(With the orb thrown off on) the *setting mountain* (अस्तः Setting or Western mountain behind which the sun is supposed to set.)
२५	अस्तोक (a.)	Great, violent, intensive, not slight or little.
२८	आकर्णित	pp (आ+√कर्ण् to hear, to listen to)
२५	आकल्पः	Dress
४४	आकारयितुम्	(आ+√कृ Caus. आकारयति, To call near invite to a place)
२९	आगन्तुकः	A stranger, new comer, guest
२७	आचरित	p.p. (आ+√चर् To act, practise, do)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२३	आदिश	(आ+√दिश् To lay down, prescribe, teach)
२५	(अञ्जलिम्) आधाय (आ+√धा)	Folding his hands
५७	आनृण्यम्	Aquittance of debt or obligation
२६	आत्मगतम्	(A stage direction आत्मगतम् or स्वगतम्) 'To himself'
२२	(दास्यम्) आधत्ते (आ+√धा)	Renders service
५३	आपदा (f.)	A misfortune, Calamity
२६	आप्नुहि (√आप्)	Obtain, get
२५	आमोदः	Joy, pleasure, delight
३०	आयात p.p.(आ+√या)	Come, arrived
२४	आरभन्ते (आ+√रभ्)	Begin, commence, set about, undertake
३३	आरम्भपरिग्रहः	Undertaking
८	आरामः	A garden, grove
१३	आवर्जित p.p. (आ+√वृज्)	(We are) propitiated, or attracted
१४	आवश्यककरणम्	Answering the call of nature
२८	आविष्करोति (आविस्+√कृ	To manifest or make visible, show, display
२५	आशाः	quarters
६३	आशुशुक्षणिः	fire
४६	आश्वास्यमानः(आ+√श्वस्	Caus. to console, comfort, cheer up) who is being consoled
२९	आश्रित p.p.	(आ+√श्रि To resort to for protection)
२६	आसनम्	A seat
२४	आस्थाय	(आ+√स्था To resort to, assume)
३	आस्माकीन a.	Our, ours
६३	इन्द्रजालम्	Magic, Conjuring, jugglery
१३	–उक्ष–	(उक्षन् m. An ox or a bull, changed to उक्ष in some comp.)
१३	उत्तमर्णत्वम्	(उत्तमर्णः A creditor तस्य भावः उत्तमर्णत्वम्) Being a creditor
४७	उत्तेजयसि (उद्+√तिज्	Caus. To exite, instigate)
२६	उत्पातः	(An unusual or startling event boding) Calamity
१८	उत्स्वप्नायितम्	(उत्स्वप्न–उत्स्वप्नायते Den.A. To talk in one's sleep, dream, through uneasiness)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४४	उदरधाम्नि (वडवामुखे)	(In the sub-marine fire) having lustre in its interior
२९	उदरभरणम्	Feeding the belly, support of life
१०	उदर्कः	Result, consequence, final outcome
३८	उदीरितः	Was spoken to, (was honoured)
२५	उद्धार०	Drawing out, removing, deliverance
३६	उद्यानकेलिसरः	A pleasure-lake in a garden
३६	उद्यानकेलिसरसी	A pleasure-lake in a garden
२४	उन्मत्त	Frantic, man, intoxicated
२५	(मरण+) उन्मुख	On the point of (Death)
१९	उपकरणम्	Material, means
२५	उपचिनोति	(उप+√चि To collect, gather)
११	उपनिपातः	Approaching, coming near
३८	उपत्यका	A land at the foot of a mountain, low land
१४	उपद्रव-(-द्राविणी शक्तिः)	Power of putting to flight calamities, troubles
२६	उपनय	(उप+√नी To bring near, fetch)
८	उपपन्नम्	(उप+√पद्) Right, fit, proper
२७	उपभुक्तवती	(उपभुक्त+वत्+ई) (f.) She enjoyed
२७	उपभोग्य	(उप+√भुज्) To be enjoyed
५७	उपलक्ष्य	[As regards a thing] to be (easily) observed
३०	उपवनम्	A garden, grove, a planted forest
७	उपवीज्य	(उप+√वीज् Having fanned, having cooled by fanning
३	उपश्रुतिः	Hearing chance sounds (to consult the wishes, delivered as omens; of the gods)
३	उपार्जित	(उप+√अर्ज्) Acquired, gained
४४	उपालभ्यः	(Deserves) to be blamed
१८	ऊर्मि	A row or line
३६	एणविलोचना (=मृगनयना)	The deer-eyed one
३०	औपयिकम्	(औपयिकमुपायम् । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् । उपायाद्धस्वत्वं च ।) उपाय एव औपयिकम् । A means
३५	कच्छः-च्छम्	Bordering region, bank, a marsh
२	कञ्चुकः	A dress, garb, robe
१३	कटरि	(Adopted from Apabhraṁśa meaning आश्चर्यम्) How wonderful

२३	कठिनबन्धः	A hard structure
६२	कडकम्	(usually spelt as कटकम्) A bracelet of gold
४	कण्ठपाशप्रदानम्	Putting the noose on the neck (by hanging)
७	कण्ठपीठम्	Gullet or throat
१५	कण्डकम् (=काण्डः, काण्डम्)	A piece, part, postion, fragment
२६	कथाऽपि	Even mention
२७	कथासन्निवेशः	The arrangment or construction of plot
३	कदन्नम्	(कद् a substitite of कु+अन्नम्) Bad food The partical कद् is often used as first member of comp, and expresses the senses of badness, littleness, etc. of anything.
५२	कदाग्रहः	Bad or improper persistence or attachment
१	कन्दलन	(कन्दलः, कन्दलम् A new shoot or sprout) sprouting
३६	कपिञ्जलः	The Cātaka bird; the Tittiri bird
३६	कलकूजितम्	Sweet and indistinct cooing, warbling
१	कलगीतिः (f)	Sweet song (music)
१५	कलाचिका (f)	The fore-arm
६२	कलाची (f)	The fore-arm
२५	कल्पद्रुमः	A (heavenly) tree supposed to grant all desires, A (heavenly) wish-yielding tree.
२९	कल्पलतिका	A creeper supposed to grant all desires
३४	कशः	A whip [कशाघातैस्ताडिता She was flogged]
२४	कातरः	Afraid, nervous
५८	कादम्बरी (= सुरा)	Spirituous liquor or wine-one of the fourteen jewels churned out of the ocean
१	कादम्बिनी	A row of clouds
२५	कामः	Wish, desire
२६	कामुकः	A lover
२८	कार्कश्यम्	Hard-heartedness, sternness, cruelty
२९	कार्पटिकवृत्तिः	Mode of leading life as a parasite or a rogue
२८	कार्पण्यम्	Wretchedness
५८	कामगवी	(गवी f. of गव a substitute for गो) कामधेनुः The cow of plenty, a heavenly cow yielding all desires-One of the jewels churned out of the ocean

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२४	कामन् m.	A lover, a lustful person
२९	कार्यम्	Work
१०	कितव	A rogue
२५	किन्नर (–गीतय:)	[Songs of] Kinnaras. Kinnara is a mythical being with a human figure and the head of a horse. The Kinnaras are noted for their divine music.
३०	किमाकृति:	Of what appearance (is he) ?
३०	किमासन्न:	Whom has he approached ? (or, where is he ?
२५	कियत् कर्म	Of what consideration ? i.e., of no account, worthless
२७	किरात–युवा	A Kirāta youth; Kirāta is a member of a degraded mountain tribe who live by hunting, a mountaineer
२५	किर्मीर a.	Variegated. spotted
१८	कीकसम्	A bone
१७	कुच:	The female breast
३६	कुञ्ज:–ञ्जम्	A bower, an arbour
९	कुण्डलयुगलम्	A pair of ear-rings
२६	कुत:	From where, whence
२३	कुपात्रम्	An unfit person
३६	कुर्कुट:	A cock
३८	कुलाय:–यम्	The nest of a bird
२७	कुसुमायुध:	Lit. the flower-arrowed god of love-Kāma or Madana; love
२९	कुष्ठ:–ष्ठम्	Leprosy
२३	कुहरा–रम्	A cavity, hollow
२५	कूप:	A well
३५	कूलम्	A bank, shore
१९	कृतघ्न (a.)	Ungrateful
४२	कृतान्त०	Yama, the god of death (करोमि कृतान्तातिथिम् I send him as a guest to the god of death, i.e, I kill him)
२०	कृत्रिम (a)	Artificial, not spontaneous
४९	कृपणरत्नम्	The jewel among the misers, or the low or mean, i. e., the most miserly or the meanest

२५	कृपापात्रम्	A person worthy of compassion
१७	केयूरम्	A bracelet worn on the upper arm, an armlet
६०	कौतुककर्माणि	The ceremonies (with the marriage-thread, etc.) preceding a marriage
२७	कौतुककारी	Creating curiosity or wonder
३	कौपीनम्	A small piece of cloth (usually a small strip, 'Langoṭī' in Marathi) worn over the privities
३२	कौमारकुलिटा (?कुलटा)	Maidenly or virgin 'Kulaṭā'–an unchaste woman. Kaumāra is a derivative word from 'Kumāra' with the addition of the अण् प्रत्यय; कुमारदेवस्येदमिति कौमारम् ।
२८	क्रमागत	Descended or inherited lineally, hereditary
२५	(बाह्या) क्रिया	(Eternal, outward) act or action
२६	क्षणदृष्टेऽपि	In a thing seen only for a moment
२६	क्षततमसां (तपसाम्)	(Cf austerities) which have destroyed sin
३३	क्षपित p.p.	(from √क्षप् caus) Thrown, cast
६०	क्षमणा	(A Sanskrit equivalnent of खमावणा found in Jain Prakrit literature)=क्षमा pardon or forgiveness
२४	क्षिप्त	p.p. (√क्षिप्) Thrown, hurled
३१	क्षुद्रोपद्रवाः	Minor misfortunes or calamities
२८	क्षोणिभृत	(क्षोणिं बिभर्ति इति क्षोणिभृत ।) A king
२५	क्षौमः–मम्	Silken cloth, woven silk
१८	खण्डद्युतिः	Whose lustre is eclipsed, covered
१८	खर (a.)	Hard or rough
२४	खेचरः (खचरः also)	An aerial spirit, Vidyādhara (खे चरति इति खेचरः, अलुक्-समासः)
१९	गण्डभित्तिः	'A wall-like cheek', an excellent, i.e. broad and expansive cheeks (प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती 'प्रशंसावचनैश्च' (पाणिनि २-१-६६) इति समासः ।
१८	गण्डश्रीः	Beauty of the cheek
४	गन्धवाह (also)गन्धवह)	(गन्धं वहति इति गन्धवहः so called because it wafts odour) The wind

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

५	गर्भगृहम्	'An inner apartment, the body of a house', The sanctuary or body of a temple
२७	गर्भभागः	The sanctuary or body of a temple
२९	गलत्कुष्ठः–ष्ठम्	(गलत् स्रवमानं कुष्ठं कुष्ठजनितपूयरक्तादि) One of the 18 varieties of leprosy
२४	गवेषयितुम्	From √ गवेष् 10P To seek, hunt for,
२९	गवेष्यते	Search or inquire for
२६	गात्रम्	The body
१८	गात्रावनिः	A figure
३७	गिरिः	A mountain
२५	गीतिः	A song
२३	गुटिकाप्रयोगः	Use of a magic pill
३६	गुरुलघुभावः	Relative importance or value
२०	गुल्मिन् (a.)	Having a diseased spleen
२७	गृहीतवती	She adopted or observed or undertook
८	गोप्यम्	(What is) to be kept secret, a secret
२५	ग्रथिलत्वम् (also ग्रहिलत्वम्)	Obstinacy
२५	ग्रथिला (also ग्रहिला)	An obstinate or relentless lady
९	ग्रहण	Buying or purchasing
१	ग्रहिक (a.)	Filled with, having, possessed of
२६	घटित (p.p.)	Fashioned or Formed
२६	घटते (√ घट् 1 A	To take place, be possible) To fashion, form
२९	घनः	A cloud
३६	घर्मः	Heat, (the hot season)
१५	घुसृण–रसः	Saffron-juice
२	चक्रम्	A circle
२	चक्रवर्तिन्	An emperor
३६	चक्रवाकः	The ruddy goose
१	चक्रवालः–लम्	A group, multitude, mass
३३	चङ्गिम	(चङ्गः शोभन-दक्षयोः ।–विश्वप्रकाशः । चङ्ग्यते तृप्यते येन मनः स चङ्गः । 'चङ्गं चारु' —हेमचन्द्र देशीनाममाला) Beauty
१	चटुः, चटु	n. kind or flattering words
३८	चन्द्रशाला	('चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इति हलायुधः ।) A room on the top of a house
१	चमत्कारः	Wonder

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२८ चरमवयः (प्रसूतः)	(Born in) old age
५ चरमम्	(ind) At last, at the end, last
२८ चरितम्	Life, adventures, story, history
२८ चलता	Fickleness, unsteadiness
५० चाटनम्	Pleasing or agreeable words, sweet speech or flattery
३८ चाटुकार	
२ चातुरी	Skill, dexterity
२२ चापल्यम्	Fickleness, unsteadiness
५० चारिमा	(पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पाणिनि ५. १. १२२) (चारु+इमनिच्) Loveliness, beauty
२६ चिरपरिचित	Familiar, acquainted with since long
२७ चिर-परित्यक्त	Left, abandoned for a long time
२ चूडारत्नम्	A jewel worn on the top of the head, a crest-jewel
२५ चूरय्	(Sanskrit root (चूर्णय्, चूरय् through the influence of Prakrit) To reduce to powder, pound
३८ चूर्णप्रयोगः	Use of magic powder
२३ चेटी	A female slave or servant
२४ चेतना	Consciousness
१ चेतस्	Mind
२५ च्छदः	A leaf
२१ च्छलः	A pretext, guise
२५ च्छविः	Beauty, splendour, brilliance
२५ च्छाया (=कान्तिः)	Lustre, light
२१ छलः-लम्	A pretext, guise
२८ जठर (पिठरी)	(=उदरकोष्ठिका) (The pot, pan of) the belly
५९ जडात्मा	1. Stupid, unintelligent, cold-natured 2. made up of water
२५ जनता	(=जनसमूहः । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् (पाणिनि ४.२.४३ इति तल्प्रत्ययः) Community
४७ जनापवादः	Public scandal
४७ जनुषान्धः	Blind from birth, born blind
२४ जन्मान्तरम्	Another life
३६ जर्जर (रस)	Worn out
२५ जलधरः	A cloud

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३ ७	जल्पः जल्पितम्	Talk, speech
२७	जात्यन्ध (a.)	Born blind
७	जारः	A paramour, gallant, lover
२७	जिनेश्वरः	An Arhat of the Jains, Lord Jina
२९	जीर्ण (a.)	Old, worn out, decayed
७	जीवितेश	1 A lover, husband 2 An epithet of yama
२०	डम्बर	Show, pomp
१८	तपनः	(तपतीति तपनः सूर्यः । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः) The Sun
२५	तपस्विनी	(तपस्विन् a. poor, miserable, helpless, pitiable) Poor wretched woman
२७	तपोविधिः	Mode of life of austerities
४२	तरवारि (m.)	A one-edged sword
१२	तरी (f.)	A boat
७	तस्करः	A thief, robber
४८	ताडङ्कः(usually spelt as ताटङ्कः)	An ornament for the ear, a large ear-ring
२७	तापसव्रतम्	A vow of an ascetic
६	तारस्वरम्	(तारस्वर a. Having a loud or shrill sound) Loudly
१० २२	तिरोदधामि तिरोधत्ते	तिरस् (ind)+√ धा To cenceal
२५	तिर्यगवलोकयन्ती	Looking obliquely
२०	तुन्दम् (n.)	The belly, a corpulent or protuberant belly
२७	तूष्णीं (भवति)	तूष्णीं (ind.)+ √ भू To remain silent
२९	तेजस्विन् (a.)	The powerful, heroic, strong, haughty
१५	त्रपा	Shame (in a bad sense)
२५	त्रयी	A triad
६२	दक्षिण (कलाची)	Right fore-arm
४२	दण्डप्रयोगः	Use of punishment (open attack), the last of the four Expedients (Upāyas), Sāman, conciliation or Negotiation 2 Dānaṃ Bribery 3 Bhedaḥ, sowing dissensions and 4 Daṇḍa, Punishment –these are the four means of success against an enemy.
४६	दन्तचूडाप्रवेश	See Note on p. 96

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३०	दन्दह्यमान (वपुषः)	Frequentative of √दह् दन्दह्य; 'मान' is the present participle termination;
१३	दवीयांसः	From दवीयस् irregular comparative of दूर distant
१६	दशनवसन(भूमिः)	=दशन-छदः, वासस् (n.) A lip
४	दस्युः	A thief, robber, bandit
३६	दात्यूहः	The gallinule or water-crow
११	दाहज्वरः	Inflammatory fever
३८	दिक्चक्रवालम्	1. The horizon 2 The whole world
३३	दिव्यकल्प(नेपथ्य)	Divine dress
५०	दीर्घदर्शिता	Farsightedness
६	दीर्घिका	A long or oblong lake; a well or lake
४	दीप्र (a.)	Shining, brilliant, radiant [in general
११	दीनारः	A particular gold coin
२०	दुःख(रक्षणीयः)	'With great difficulty or trouble'
३२	दुरपत्यम्	A bad child, off-spring
४२	दुरात्मा (दुरात्मन् m.)	A rascal, villain, scoundrel
३५	दुरितानि	(दुर्+इतम्=दुरितम्) sins
३	दुरोदरम्	Gambling, playing at dice
५८	दुर्मेधाः (दुर्मेधस् m.)	A dunce, dull-headed man, block-head
२४	दुर्लभ (a.)	Difficult to be attained or to be found, rare.
३१	दुर्विनयः	Misconduct
२८	दुश्चरित (संनिवेशः)	(A dwelling-place of) ill conduct
२७	दुःश्रवम्	Difficult to be heard, Not worth hearing, not praiseworthy
२७	दुष्कुलम्	A bad or low family
३३	दुस्त्यजः (a.)	Difficult to be abandoned
४	देवतायतनम्	A temple
२	(धर्म-) देशना	Preaching of or instruction in religion
२३	देवलकः (देवलः)	An attendant upon an idol, a low Brahmaṇa who subsists upon the offerings made to an idol
१७	देहयष्टिः	Slender body
२७	दैवहतक (a.)	Ill-fated, luckless, ill-starred
३४	दोः स्तम्भः (इव मे)	(As if my) hands have become immobile, inflexible

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

८	दौःस्थ्यम्	Poverty, miserable condition or state
२	दौरात्म्यम्	Wickedness
२६	दौर्भाग्यम्	Ill-luck, misfortune
४६	द्वीपवती (द्वीपवत् a.)	A river
२६	द्वेष्य (pot. p.)	Hateful, disagreeable
२५	धुरीणः (m.)	One who is able to bear a burden
४	ध्वान्तम्	Darkness
२	नदीष्णः	[नद्यां स्नाति कौशलेनेति नदीष्णः । 'सुपि'- (पाणिनि ३-२-४) इति योगविभागात् कप्रत्ययः । 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' (पाणिनि ८-३-८९) इति षत्वम् । तरङ्गिणीतरणकुशलः । Bathing in rivers, Knowing the dangerous spots in rivers, their depth, course, etc. Hence] Experienced, Clever
२७	नभोगमनविद्या	The lore or supernatural power of flying in the sky
४९	नभोभवनावचूलः	The ornament of the semi-divine beings who dwell in the sky
१८	नलिनी	A lotus-plant
१९	नाटयन्ती	(From नाटयति, Caus of √ नट्, to act, gesticulate, represent dramatically)
३०	निकरः	1. A heap 2. A suitable gift
३०	निबन्धारः	(From निबन्धृ, Author, Composer)
७	निभृतम्	Ind. Secretly, Covertly, Unperceived
१२	°नियोगः	An order, Command,
३०	निरनुरोध (a.)	Unkind towards, regardless of
२०	निर्गुण्डिका	Vitex Negundo [निगडी, राननिगडी (काळ्या फुलाची)
२०	निर्गुण्डी	in Marathi]
४५	निर्बन्धः	Obstinacy, insisting upon, pertinacity
२९	निर्भाग्यशेखर	The chief or head of the unfortunate, [i. e. One who is most unfortunate]
३३	निर्लूनावयवः	One whose limbs are chopped or cut off
२५	निर्वाणम्	Final liberation, eternal bliss
४५	निर्वापित	p.p. (was) poured out, (was) sprinkled over
५५	निर्वृतिसुखम्	Eternal bliss, Infinite bliss of libaration
४२	निर्व्याज (a.)	Free from deceit, honest, sincere

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१९	निवसित p. p.	Worn, put on
१४	निवारण।(=निवारणम्)	keeping back, preventing
४	निशीथः	Midnight
१३	नेदीयस (a.)	(Comp. of अन्तिक) Nearer, very near
२७	नेपथ्याकल्प	Dress or costume and ornament
४९	पक्षिकल्पः	'Almost like' nearly equal to a bird ['Kal-pa' is a termination added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than', 'almost like', 'nearly equal to')
२०	पञ्चपरमेष्ठिनमस्कार°	Salutation to the five dignitaries of the Jains : 1 Arhats 2 Siddhas 3 Ācāryas 4 Upādhyāyas and 5 Sādhus
११	पञ्चशती	A total of five hundred (dīnāras)
२७	पञ्चेषुपावकः	(पञ्चेषुः –an epithet of the god of love; he is so called because he has five arrows : अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥) The fire of love
३८	पञ्जरचारकः	A prison in the form of a cage
२९	पणवधूः० पणहरिणदृशू पणस्त्री	A harlot, prostitute, courtezan
८	पणीकृतप्राणसंपदाम्	Of those who have stacked their precious lives
१०	पदपद्धतिः	A line or row of foot-steps
४९	०पदविः–वी. f.	A way, road, path, course (fig. also).
७	पदातिता	Working (or Rendering Service) as a servant
४१	पदातिसारमेयः	A dog of a servant (A worthless servant), A surly servant
२६	पदंलभ्	To find place
२७	पपात	From √पत् to fall (Perfect 3rd per sing)
२६	परतः	Further, more than, beyond, after (with able)
२८	परमधार्मिकप्रकाण्डम्	The best among the highly pious or virtuous persons (प्रकाण्डम् at the end of comp. means 'anything excellent or prominent of its kind')
५९	परमार्थः	truth, reality
२८	परमुखप्रेक्षः	(Lit. 'looking at another's face,' i. e.,) Dependent upon another

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

५३	परलोकमार्गलग्नः	One who is on way to the other or future world, one who is (soon or) about to die.
२५	पराचीनवदना	With her face averted, i, e., turned in an opposite direction
६	परासु (a.)	One whose vital spirit is departed, dead
५८	परिकल्पित p. p.	Created, fashioned
२५	परिक्रमामि	(परि + √ क्रम्) To walk about, walk round (in dramas)
५७	परिजनः	Attendants, followers, servants taken collectively
५०	परिणयताम्	(परि + √ नी to marry) Let (her) marry
४९	परिणयनम् (n.)	The act of leading round, (esp.) leading the bride round the fire, marriage, marrying
१२	परिदेवना	Lamentation, Complaint, bewailing
६२	परिधापय	(परि + √ धा Caus To cause a person to wrap round or put on)
१२	परिपालना (f.)	Protection, Care, nurture, fostering, nourishing
१९	परिरोहत्	(परि+√ रुह् I P to grow) Growing, developing
५६	परिवारः	Train, retinue, attendants or followers collectively
२६	परिवृत्य	(परि+ √ वृत् A. to turn round) Transforming
३८	परिव्राजिका (f.)	A female ascetic (परिव्राजक is a wandering religious mendicant, ascetic of the fourth and last religious order; who has renounced the world)
१७	पर्यङ्क	A bed, Couch,
१४	पर्यनुयोगः (m.)	Asking, questioning, censure, reproach
३९	(पापीयसः) पर्वणः	(From पर्वन् a period)
५८	(संपर्क–) पर्वणि	(From पर्वन् a festival, an occasion of joy)
२७	पवित्रितवान्	(पवित्रित from पवित्र – Sanctified)
३	पांशुला(f.)	(पांशुल a. Dusty, covered with dust)
४८	पाक्षिक	One-sided
४	०पाटलापटल०	A heap, multitute of the red *Lodhra* flowers
१९	पाण्डिमा	The pale-white or yellowish-white colour
२	पादपीठः – ठम्	A foot-stool
२३	पादप्रहारः	A Kick
६४	पाणिमोचनम्	(The opposite of पाणिग्रहणम्) 'freeing of the (bride's) hand'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४४	पानाशनत्यागः	Renouncing food and drinks
४	पापीयस् a.	(Comp. of पाप) Worse, more vile or wicked
३२	पापीयान्	(Nom. sing. of पापीयस्
५७	पामरजन	Foolish or stupid
६०	पारितोषिकम्	A present, reward
५५	पारिप्लवता	Fickleness, tremulousness
५९	पार्वतीश	Śiva, the lord of Pārvatī
१०	पाश्चात्य (द्वारम्)	Western
२	पाषाणसुहृद्	Lit, 'Having a kind heart like a stone, i. e. Stone-hearted
३७	पाषाणसोदरः	Lit, A uterine brother of stone, fig., stone-hearted
२	पिञ्जरित (a.)	Reddened
२८	पितृसंपत्तिः	Paternal wealth
४९	पिपासा	Thirst
४०	पिशुनयति	(Den. from पिशुन) Indicates
१	पीयूषः-षम्	Nectar, ambrosia
४	पुरन्ध्री (f.)	An elderly married woman, a respectable matron
५५	पुराणपरिकल्पित	Determined in Purāṇas
२५	(निर्वाण)पुराधिनाथः	The Supreme lord of the town (of final libaration)
६०	पुरुषोत्तमः	The Highest or Supreme Being, an epithet of Viṣṇu or Kṛṣṇa, Cf. यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ —भगवद्गीता, १५. १८
४९	पुरुहूतः	'One who is invoked by many, an epithet of Indra
५३	पुरोवर्तिनी (f.)	Going before or in front
५७	पुष्पधनुस् m.	The god of love
४	पूजापटल	A basket containing articles of worship
२५	पूरय	from पूर् 10U. (strictly the caus of √ पॄ) To fulfil, satisfy
२६	प्रकाशम्	ind. Aloud, audibly (used as a stage direction in dramas; opp. आत्मगतम्)

16

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२७	प्रकाश्यम्	To be brought to light or made manifest
२३	प्रकृतिः	Natural disposition, temper, nature
२	प्रगल्भवाक् (=प्रौढवचनः)	Bold in speech, eloquent 'Speaking confidently or proudly'
१५	प्रणतैकवत्सलः	Who is exclusively kind or compassionate towards (those who bow down to him i. e.) his devotees
४०	प्रतारयसि	(from प्र + तॄ caus. To cheat, deceive)
३६	प्रतिकर्मन् n. (प्रसाधनम्)	Personal decoration, dress, toilet
२५	प्रतिकलम्	ind. At every moment, constantly, perpetually
५८	प्रतिकृतम् p.p.	Returned, repaid
६	प्रतिकृतिः	A likeness, Picture, an image
५२	प्रतिगृहाण	(प्रति + ✓ ग्रह् 9 V) Accept
१५	प्रतिगृहीत	Accepted
२१	प्रतिज्ञा	A vow, solemn declaration
२३	प्रतिदिनम्	(दिने दिने इति प्रतिदिनम् । अव्ययी) Day by day daily, every day
५७	प्रतिबान्धवम्	Towards kinsmen, relations, relatives (and friends)
१२	प्रतिषेधनम्	Prohibiting, preventing
१०	प्रतिभयम्	A danger
२५	प्रतिमा	An idol, A statue
२३	प्रतिपद्यते	(From प्रति + ✓ पद् To accept, take to)
२४	प्रतिपादयिष्यामि	(From प्रति + ✓ पद् caus, To give, present)
५५	प्रतिपन्थिता	Hostility, enmity
५५	प्रतिपन्नवत्सल	Who is kind or compassionate towards those who resort or betake themselves to him
५५	प्रतिवचनम्	n. An answer, reply
३९	प्रतिविधानम् (प्रतिविधिः)	A remedy, means of counteracting
४९	प्रतिमुहुः	ind. Again and again, repeatedly
४७	प्रतिहता(ऽसि त्वम्)	(you are) hostile, struck against, foiled frustrated, (something like हातमेली in Marathi)
३७	प्रतिहस्तकः	A deputy, an agent, substitute, proxy

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

११	प्रत्यासीदति	(प्रति+आ + √ सद्) 'is near, proximate,' has approached
१	प्रत्यूहः	Impediment, obstacle, hindrance
१४	प्रथयत	(From √प्रथ् 10 u To show, manifest display)
५६	प्रपञ्चयसि	(From the Den. of प्रपञ्चः to show forth, display)
४	प्रभातभूयिष्ठायाम्	When it is almost day-break
२६	प्रभावः	Power, influence
५५	प्रभु(कृत्य)	A lord, master
५६	प्रभुकौलीनप्रकाशनम्	Exposing, disclosing or making known the improper act or bad or scandalous conduct of the master
५५	प्रमदः	Joy, pleasure, delight
१३	प्रमाणम्	Authority, One whose word is an authority
५३	प्रमादः	A mistake, blunder, negligence, over-sight
५३	प्रमोदः	Joy, delight, rejoicing, pleasure
३५	प्रमोदकणिका	A drop of or a small or minute particle (कणिका) of joy
५२	प्रयाणं (दिवि)	Departure (from this world) to heaven
५५	प्रयोजनसिद्धिः	Accomplishment of one's purpose
५२	प्ररूढप्रौढ०	Full-grown and fully developed
१८	प्रवर्धितवती	She reared me or brought me up
२३	प्रवासः	Journeying to the other world,
२३	प्रवासिता	Slaying oneself, suicide
२५	प्रश्रयः	Respect, hence सप्रश्रयम् respectfully or modestly
२६	प्रष्टुम् inf	(from √ प्रच्छ 6 P to ask)
२४	प्रसत्तिः f.	Favour, clearness, (here rather, making pleased, propitiating, soothing)
२१	प्रसादः	Favour
१०	प्रसाधनम्	Ornament (Means of decoration)
३८	प्रसाधनविधानम्	(=नेपथ्यविधानम्) प्रसाधनस्य विधानम् The putting on or arrangement of dress
१५	प्रसाधित p.p.	Ornamented, decorated with
१३	प्रसीदति	(from प्र + सद् To be pleased)
१८	प्रसमर a.	Flowing forth, streaming forth

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२७	प्रस्तुतम्	The matter in hand, the subject under discussion or consideration
५६	प्रस्थित p.p.	(प्र + √ स्था To set out)
७	प्राग्भारः	A large quantity, heap, multitude, flood here, thick, close, or profuse (darkness)
३८	प्राग्रहरः (=श्रेष्ठः)	The foremost, chief, principal
१३	(गतेः) प्रागल्भ्यम्	The boldness (of his gait) i.e. his majestic or imposing or proud gait
८	प्राचीन a.	Previous, former
८	प्राच्य a.	
२५	प्राणप्रवासः	Death
२४	प्रातः	ind. At day-break, at dawn, early in the morning
२६	प्रेयः a.	(Compr. of प्रिय) Dearer, more beloved, or agreeable – m. A lover, husband
६०	प्रेयान्	Nom. sing. of प्रेयस् (Compr. of प्रिय) Dearer
५६	प्रेषितः p.p.	Despatched (on an errand)
६२	प्रोक्षणम्	Sprinkling with water, Consecration by sprinkling
५५	प्रोत्साहितवती	She invited, instigated
५१	(लोकव्यवहाराणामुपरि) प्लवसे	(from √प्लु 1 A To leap, jump) You should talk about the course or ways of the world ? (What an irony ?)
३१	फलनिस्तृष mfn.	Desireless, satisfied
३१	बद्धकक्ष a.	Having the girdle girded on, one who has girded up his loins, i.e., ready, prepared.
२३	बद्धराग a.	Having the desire fixed on, enamoured, impassioned.
४८	बधान	Imperative 2nd Pers. sing of √बन्ध् 9 P, To bind.
४८	बध्नाति	Present 3rd Pers. sing. of √बन्ध् 9 P, to bind.
१९	बन्धुजीवः	A plant with a red flower which opens at mid-day and withers away the next morning
४	बन्धुरित a.	Pleasant (from बन्धुर, pleasant, beautiful, charming)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४४	बहिर्मुख (m.f.)	One who turns his face away, indifferent to
१७	बाल a.	Young, not full-grown or developed
४२	बाह्यवाच्यावगाहिन्	Comprehending the external sense (only)
२५	बाह्या (क्रिया)	External, outer
३६	बिम्बाधरः (बिम्बाकारः अधरः)	The lower lip resembling the (ripe) Bimba fruit (which is ruddy or cherry)
२४	ब्रह्मन् (m.)	The Creator. the first deity of the sacred Hindu Trinity, to whom is entrusted the work of creating the world
२५	भगवन्	Voc. sing of भगवत् (revered, holy) — an epithet applied to gods etc. भगवत् *m.* is an epithet of Viṣṇu, of Śiva, of Jina, and of Buddha. Here, of course, it refers to Jina
१३	(भोजन—)भङ्गि	In the present context it probably stands for varieties of food, choice kinds of food, delicacies
२२	भग्नप्रतिज्ञ mfn	One who has broken a promise, faithless
४७	भग्नब्रह्मव्रत mfn	One who has violated one's vow of chastity, celibacy
२४	भट्टिनी	A queen (not crowned), a princess (often used in dramas by maid-servants in addressing a queen)
३	भरतः	An actor, a stage-player
२०	भागधेयम्	=भागः, धेय being added स्वार्थे or without any change or addition of meaning, acc. to the Vartika भागरूपनामभ्यो धेयः । Fortune, good fortune or luck
५६	भागिनेयी	A sister's daughter
३७	भाण्डम्	Goods, merchandise, wares
३	भारती	Speech
३०	भारुण्ड	A particular bird; Hemacandra says : भारुंडयम्मि भोरुडओ (देशीनाममाला)
३	भाव	(In dramas) A learned or venerable man, worthy man (A term of address) Pāripārśvika (a principal actor) who is an assistant to the Sūtradhāra usually addresses him

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

		as *Bhāva* i.e. 'Sir, 'your honour'. Cf. 'सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च । And मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिन्न्यूनस्तु मारिषः ।
२९.	भास्वान्	Nom. sing. of भास्वत् m. the sun
४	भीष्म *a.*	Terrible, dreadful, frightful
४७	भूयांसः	Nom. plu. of भूयस् meaning numerous
२५	भूयोभूयः ind.	Again and again
४६	भूरुह् m.	A tree
१५	(भूर्जक)ण्डकम्	An amulet (made of birch bark)
३६	मञ्जु a.	Lovely, beautiful, charming
४६	मण्डनलोला a.	Longing or anxious for, eager for, eagerly desirous of (लोल) decoration (मण्डन)
१९	मण्डलमाधाय	Drawing the so-called charmed circle (The charmed circle is usually drawn by a conjurer, juggler or magician)
४४–४५	मथनभव a.	Arising or produced from the churning (of the ocean)
२५	मध्यभागः	The middle part (Here it refers to the गर्भगृहम् of the temple)
२८	मनुजकीटः	(कीटः A worm, an insect; when used at the end of comp. it expresses contempt; the expression मनुजकीट therefore means 'A wretched or contemptible man'
३१	मनुष्यकीटः	Vide the explanation of मनुजकीट given above
४२	मनुष्यापसदः (अपसदः—अप दूरंसीदति असौ)	— One who sits apart, a low man; usually at the end of comp. in the sense of 'vile', 'wretched', 'accursed' hence the whole expression means :) A vile or wretched man
२३	मनोवृत्तिः f.	Working of the mind, disposition
४२	मन:सौष्ठवम्	Excellence of one's mind
५७	मन्त्र—तन्त्र—विधिः	Use of spells and charms
१८	मन्मथः (मनः मथ्नातीति	Cupid, the god of love
१७	मल्ली f.	A kind of Jasmine
४२	मषी f.	Lamp-black, soot

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१५	मसृण a.	Unctuous, oily, soft
५१	मर्त्यापसदः	(मर्त्यः =a mortal, man, person; hence) the expression is equivalent to मनुष्यापसदः recorded above.
५८	मर्मुरः,मुर्मुरः	(=तुषाग्निः fire of the chaff or husk of corn) Chaff-fire
४७	मर्मोद्घट्टना	(मर्मोद्घट्टनम्—मर्मभेदः) Disclosing the secrets or vulnerable points of another.
३५	महः	Light, lustre
२७	महाक्लेश(मयः)	(Full of) great suffering, distress, troubles
२७	महार्घ्य a.	Valuable, precious
४८	महात्मन् a.	High-souled, high-minded, magnanimous, noble
३७	महापाप (निधानम्)	1 (A receptacle or place of) a great sin, a henious crime. Cf. : ब्रह्महत्या सुरापान स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमम् ।। —मनुस्मृति ११–५४ 2 Any great sin, or transgression
५३	महाभागः a	1 Illustrious, distinguished, glorious 2 Very fortunate or blessed
५५	महासत्त्वः	(An epithet of Kubera but in the present context it simply means :) A great or eminent man
२७	(प्रथम-)महिषी	(First, foremost) queen
३०	महीयस् a.	More powerful, stronger (compar. of महत्)
२५	माणिक्यम्	A ruby
५३	माध्यस्थ्यम्	(माध्यस्थम् also) impartiality
२४	मारयिष्यामि	Fut. 1st Press sing of the caus. base of √मृ to die, perish
२	मार्षः (मारिषः)	A principal actor; originally it means a respectable man. Cf. मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिन्न्यूनस्तु मारिषः ।
४९	मिथ्याग्रहः	False (or Improper) persistence
३४	मीमांसा	Deep reflection, inquiry, investigation

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३	मुखबन्धः कृतः	(The stupid people were) silenced
४१	मुखर a.	Talkative, garrulous, loquacious
२४	०मूर्च्छित p. p.	Fainted, Fell in a swoon
१९	मृगाङ्कः	The moon
१३	मृगव्यम्	The Chase, hunting
२५	मृगाक्षी	A fawn-eyed or deer-eyed woman
१५	०मेदुर० a.	Full of, covered with
६३	मौहूर्तिकः	An astrologer
६४	यशोलक्ष्मी	The treasure of fame
६०	यादस् n.	The aquatic animal
३७	यानपात्रम्	A ship, boat
३	रङ्गोपजीविन्	An actor
१८	०रक्त p. p.	Enamoured, impasioned, attached, affected with love
३७	रक्तकण्ठः m	The cuckoo (a. sweet-voiced)
२६	रत्नसानुः	Name of the mountain Meru
२३	रमणीय a.	Pleasant, delightful, lovely, charming
१७	रम्भोद्भव	Produced from a plantain tree
२	रसिकावतंस	The topmost man of taste, sensitive spector
१८	राजा (राजन् m.)	The moon
५२	रामणीयकम्	Loveliness, beauty acc. to the Pāṇini's sūtra योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ५-१-१३२
२५	रोधः	A dam
२९	लक्ष्मीलवः	A particle, a small quantity, a little (लव) of wealth
५८	लघ्वी (मात्रा)	Trifling, trivial, insignificant, unimportant (account, consideration मात्रा)
२६	लतागृहम्	A bower surrounded with creepers, an arbour
३६	ललाटंतपनः	(Usually ललाटं तपः तपतीति ललाटंतपः who scorches or burns the forehead Cf. ललाटंतपस्तपति तपनः । मालतीमाधव I. 19-20
२६	०लाञ्छनम्	A stain, stigma, a mark of ignominy
१८	(शीतत्विषः) लेखा	The moon's crescent, a streak of the moon

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४९	लोकप्रवाद	Lit. popular talk, general rumour, current report but in the present context it is most probably used in the sense of 'a proverb, popular saying'.
४१	वणिक्कीट m.	(कीट, lit. a worm or insect; it is a term expressive of contempt, generally at the end of comp. So the expression means) A wretched and contemptible merchant
३७	वदन–वारिरुहम्	A lotus-like face
२७	वपुस् n.	A body
२७	वयस् n.	Age (youth, the prime of life)
५७	वरयितृ *m.*	A suitor, lover
२५	वज्रार्गला *f.*	An adamantine bolt, bar
४१	वर्णानपेक्ष *a.*	Independent or irrespective of (अनपेक्ष) a caste (varṇa, especially the four principal castes : ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र)
२५	वल्ली f.	A creeper, a creeping or winding plant
२९	वशीकरणम् *n.*	Subduing or bewitching, especially by charms, incantations, etc.
७	वस्त्राञ्चल *m.*	The hem of a garment
२	वाग्मिता f.	Eloquence
१	वाग्मिन् *m.*	An orator, an eloquent man
२	वाचंयमः *m.*	A sage (an ascetic or a monk) who maintains or practises rigid silence
४१	वाचाटकिराट m.	A garrulous (or talkative वाचाट) trader (or merchant किराट). आट and आल–these मत्वर्थीय (showing possession) affixes are attached to वाच् in the sense of speaking much or speaking badly. वाचाट (or वाचाल) therefore means prattler, a garrulous or talkative person
२३	वाचाल a,	talkative, garrulous (vide note above)
६४	वात्या	A storm, hurricane, whirl-wind, stormy or tempestuous wind,

17

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३०	वामाक्षिस्फुरणम्	The throbbing of the left eye (an evil omen in the case of men)
२७	-वारिषेण m.	An eternal (a permanent, perpetual) Jina idol
२३	वक्त्र (कुहरम्)	(The cavity or hollow of) the mouth
४४	वडवामुख:	The sub-marine fire
५१	वणिक्कला	The trader's or merchant's art
६०	वणिग्डिम्भ:	'A merchant-lad', 'a merchant urchin'; the word डिम्भ: has also the sense of an idiot, a fool, a blockhead
५१	वाणिज्यकला	The trader's or merchant's art
५	विकच *a.*	Blown, expanded, opened
१८	०विकज्जल०	(With) the collyrium washed away (by tears); devoid of collyrium
३६	विक्लव *a.*	Overcome with, afflicted by
९	विघ्नबहुल *a.*	Full of, rich, abounding in impediments or obstacles
५	विचकिल:	A kind of jasmine
२३	विचित्र *a.*	Diverse, various, varied, manifold
१९	०विजित० *p. p.*	Conquered, subdued, defeated
५२	वितथाग्रह:	False (or foolish) obstinacy
१७	०वितान० m.n.	Spreading out, or canopy (of jasmine plants)
१	वितीर्ण *p. p.*	Given
२६	विदग्धता f.	Cleverness
२	विद्यात्रयी	(Generally refers to the triple sacred science'—the three Vedas but Rāmacandra has in mind the three sciences, viz of Grammar व्याकरण शास्त्र), logic(न्यायशास्त्र) and poetics (काव्यशास्त्र)
२३	विद्याधर	A class of demigods or semi-divine beings
५	विध्याप्य	(Doubtful from? Gerund of (वि+√ध्यै Caus विध्यापयति-ते) Extinguishing

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१२	विधि (-नियोगः)	(The decree of) fate,
३०	(अश्राव्यः) विधिः	(A mysterious lit. not to be heard) Means, mode, way
२३	विनयकर्म	Polite conduct, good manners, acts of courtesy
१८	विपरीत *a.*	False, untrue
१	विपश्चित् *m.*	A learned or wise man
२०	विपिन *n.*	A wood, a forest, a grove
३५	विप्रयोगानलाभितप्तः	Tormented by the fire of separation
२४	(चेतसः) विभ्रमः	Aberration, disturbance or derangement of of mind, madness, insanity
१९	विरञ्चिः	(Amara spells it as विरिञ्चिः) One of the the twenty names of the god Brahman
३०	विरहवह्निः	The fire of separation (the same as विप्रयोगानल above)
२५	विरहिन् *a.*	Being separated from one's beloved mistress (or wife) or lover
४४	विरामविमुखम्	Eternally, continually, ceaselessly, uninterruptedly
६२	विवाहवेदी	A kind of raised spot or piece of ground in the middle of a courtyard shaped like *vedi* and prepared for weddings etc.
२९	विवेकः	Discrimination, judgment, discretion
२६	(श्रोणेः) विशालता	The broadness, largeness, expansiveness (of buttocks, or hips)
३०	विश्रब्धम् *ind.*	Confidently, fearlessly, without fear or hesitation
२	विश्रम्भः	Trust, Confidence
२४	विश्वैकसंमोहकृत्	Causing absolute infatuation regarding the whole world
२७	विषयसुखम्	The pleasures of sense
२७	विषादिनी f.	(from विषादिन् *a.*) — Dejected, dismayed, sad, disconsolate
३६	विष्टपचन्द्रिका	The moonlight to the world

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

७	विह्वलीकृत	Distressed, afflicted (by what calamities or misfortunes)
२५	वीतराग *m.*	(A Jina, Tīrthaṅkara or Arhat) who has conquered or subdued his passions
२२	वीरभोग्य *a.*	To be enjoyed by heroes or warriors
४६	वृद्ध्यर्थम्	For cutting (वृद्धि generally means growth, increase in wealth. prosperity but here the context demands, if the reading be genuine, that it should be understood in the sense of 'cutting' as we do in the case of नाभिवर्धन
२६	वेधस् m.	A creator, name of Brahman, the creator of the universe
२७	वैताढ्याचलः	The mountain (अचल) called वैताढ्य
२	वैदग्ध्यम्	(=वैदग्ध, वैदग्धी, विदग्धता) Dexterity, cleverness, wit, intelligence
२	वैदुष्यम्	Learning, wisdom
७	वैशसम्	Outrage, calamity, distress, misery
१४	(प्रयोजन–) वैषम्यम्	The great difficulty (of achieving the desired aim or goal)
२५	०व्यथा *p. p.*	Pain, agony, anguish, distress
५८	व्यपहृत	(वि + अप + √हृ) Taken away
३१	व्यसनाम्भोधिः	The ocean (in the form of) a (serious) calamity or misfortune
३७	व्याजान्तरम्	A disguise or an assumed or different form
५३	व्यापादनीय *m.fn.*	to be killed
५३	व्यापाद्य *m.fn.*	Gerund of the causal form of √व्यापाद् (व्यापादयति) to be killed or destroyed
५७	व्यामोहः	Mental confusion, bewilderment
४	व्यालः	A snake
१८	व्यासङ्ग	(Close adherence)
७	व्याहारः	speech, utterance
१५	व्युप(? व्यप)दिश्यते	is named
१	व्यूहः	A multitude, host, an army

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४६	व्यृद्ध्यर्थम्	(व्यृद्धिः f. non-prosperity, ill-luck, a misfortune +अर्थम्) This is an emendation from वृद्ध्यर्थम्, see supra
४७	व्योमपुष्पम्	(=खपुष्पम् =गगनपुष्पम or कुसुमम्) 'Sky-flower,' used figuratively to denote an impossibility. Cf. the four impossibilities in the well-known सुभाषित :- मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः । एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥
२७	व्रीडाकरम्	Shameful
१७	शंसति	(From √शंस् 1 P) Indicates, bespeaks, shows
२५	शक्रशरासन *n.*	(=इन्द्रचापम् =इन्द्रधनुः) A rain-bow
२९	शास्त्री	A knife
२५	शाखिन् *m.*	A Tree (having branches)
२५	शाश्वतिक *a*	Eternal, permanent, perpetual
१७	शिथिलीकृ	To give up, abandon, to slacken, to relax
५७	शिरीष (मृदु)	(Delicate like) a flower of शिरीष tree (regarded as the type or standard of delicacy)
३१	शिलापातः	Hurling down of (or the falling down of) a slab of stone or rock
५२	शिलोच्चय *m.*	A mountain
१	शिवशर्म	Happiness or Bliss (शर्मन् n.) of Final Beatitude (शिवम् n)
१८	शीतत्विष्	The moon
१०	शुभोदर्कः	Future result of which is auspicious
४९	शूल(? स्थूल)महिषः	A bulky (स्थूल) buffalo (महिषः), a term of abuse expressing the meaning of 'a stolid, dule or thick-headed or pig-headed or stupid fellow'
५८	शेषकन्या	The Daughter of शेष- a celebrated serpent said to have one thousand heads and represented as forming the couch of विष्णु or as supporting the entire world on his head
४१	शौण्डीर्यम् *n.*	Pride, arrogance, haughtiness
२८	०श्रावणम् *n.*	The act of heating

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

५८	श्रितवती	(From √श्रि 1u pp. श्रित) Resorted to; Rested on, Devoted (herself) to
१७	श्रीखण्डः-ण्डम्	Sandal-wood
२५	श्रुतिपथः	The range of the ear, the range of hearing
२९	श्रेयः *m.*	Virtue, moral or religious merit
२८	श्रेष्ठिन्	The head or president of a mercantile guild
२६	श्रोणिः	The hips, the buttocks
३६	श्लथार्थान्वया (वाक्)	(The speech with) the logical connection of words in it being very loose, incoherent
२७	षाण्मासिक *a.*	Sixmonthly, half-yearly
३	संरब्ध *p.p.*	Agitated, excited
३३	संरम्भः	Vehemence, agitation, flurry
७	संवाहयति	(from सं+√वह् Caus. to shampoo, to gently rub the hand along the body)
२२	०संस्पृश् *m.fn.*	(lit. touching) Characterised by, possessed of
३०	सकम्पम्	With tremor, trembling
१	सकर्णकर्ण	The ear (gifted with the power of hearing); the attentive ear
२६	संघटते	(सम् + √घट् 1A) Is United
९	०संघटनं *n.*	Union, meeting
९	सत्यङ्कारः	(क्रियतेऽनेनेति करः। करणे घञ्। सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः।) Something given in advance as an earnest or security for the performance of a contract, earnest money(संचकार in Marathi)
१९	सत्यङ्कारितः	(From सत्यङ्कारः *vide* above)
३१	सत्रासम्	With fright
४१	सत्त्वम्	Strength, courage, vigour, the stuff of which a person is made
३१	सदैन्यम्	With dejection
१२	सधर्मचारिणी	A legal wife, legally married wife
५०	संदानित(भुज) *p.p*	(With hands) bound together, tied, fettered)
२५	संदिग्धम् *p.p.*	'is in doubt', doubtful
२७	(कथा)संनिवेशः	Construction, arrangement (of the plot)
४१	सपरिच्छदः	Attended by a retinue, train

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२	सप्तार्णवी	(सप्तानाम् अर्णवानां समाहारः द्विगु)The seven oceans (collectively)
२५	सप्रश्रयम्	Respectfully (Affectionately)
३०	सबाष्पम्	With tears
३०	सभयाशङ्कम्	With fear and apprehension
३	सभिकः	The keeper of a gambling house
२	सभ्यः	A member of assembly, a spectator
१	सभ्यमिश्राः	The learned, respectable men; मिश्र is an honorofic title signifying honour or respect and the word so formed with मिश्र affixed at the end is used in the plural (पूज्ये मिश्र-पदं नित्यं बहुवचनान्तम् ।)
१	समाजलोकाः	Members of Assembly, Spectators
३५	समिधः	(lit. fuel or sacrificial sticks for the sacred fire) The unfailing causes or sources
२५	समीपीभूय	(From (समीपी +√भू to become near) Getting near
२६	समीहितम्	Wish, longing, desire
१४	संपातः	Swift descent, fall
६	संभावना	Imagination, supposition, assumption
२७	संभावित०	Whose adytum (गर्भगृहम्, गाभारा in Marathi) is honoured by the word of the Jinas
२३	संभाव्यते	(From the pass-base of caus. of सं+भू-संभावय् To be (thought) possible or probable)
३०	संभ्रान्त *p.p.*	Agitated, excited
२४	संमोहः	Bewilderment, confusion, infatuation
१७	सरोजिनी	A lotus-plant
२९	सरोषम्	With rage, in anger, angrily
२	०सर्ग-निसर्ग०	In composing (सर्ग) and imparting (निसर्ग)
२७	सर्वाङ्गणि(सुभग)	(Lovely) in each and every limb
२७	सलज्जम्	Bashfully, with bashfulness
२९	सवनसमयः	Time for bathing, for purificatory ablution
२४	सविमर्शम्	Reflecting, pondering, thoughtfully
२९	सविनयम्	Modestly
३१	सवैलक्ष्यम्	Embarrassingly, perplexedly
४२	सव्याज *a*	Artful, fradulent, false, cunning, deceitful

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१५	सव्येतर	Right
३५	सव्रीडम्	Bashfully
१८	सस्पृहम्	Longinly, With a yearning
३७	सांयात्रिकः	A sea-trader
१७	साक्षेपम्	1 Interrupting (2 sometimes if is used in the sense of 'Tauntingly')
३०	साक्षेपवादी	Speaking tauntingly or ironically or abusively
१८	सात्त्विकभाव	(One of the kinds of भावs in poetry) An external indication of internal feeling or emotion. The number of these भाव is given as eight : स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृता ॥
२६	साभिलाषम्	Longingly
४२	सामप्रयोगः	Use of conciliation, negotiation (One of the four उपायs or means of success against an enemy, the other three being दान, भेद, दण्ड.
२९	सावज्ञम्	Disdainfully, scornfully
६	सावहित्थम्	Concealing (her) feelings-अवहित्थया सहितं यथा स्यात् तथा । "अवहित्थाकारगोपनम्" इति हैमः ।
३०	साशङ्कम्	With apprehension
२६	साश्चर्यम्	With amazement, wonder
२७	साश्रम् (? सास्रम्)	With tears
३१	सहायकम्	Assistance, help, aid
२५	सिद्धान्तविदः	(विद् a at the end of comp, Knowing) Conversent with, versed in sacred canonical text-books or doctrines
२४	सिद्धायतनम्	An eternal temple with the idol of Vāri-ṣeṇa in its adytum (गर्भगृहम्) A Jain temple
४५	सिद्धालयः-यम्	Same as सिद्धायतनम् above
१८	(कीकस)सिरामात्रा	कीकसम् a bone, सिरा a vein, artery) Only a skeleton
१८	सुदती	(From सुदत् a शोभना दन्ता अस्य सुदन्, सुदती f. i.e. youthful) Having handsome teeth, a pretty woman

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२८	सुदृश् *f.*	A pretty woman
४४	सुधांशुः	(nectar-rayed) the moon as the **supposed** repository of nectar
४	सुरतसंपरायः	The love-encounter (spot) the **encounter or** sport of amorous dalliance or sexual **plea**sure
२९	सुवर्णद्वीप *m. n.*	(Golden island) proper name of an **island** (according to Jain geography)
१८	सूत्कार	Producing the 'sūt' sound, sighs
२९	सेर्ष्यारोषम्	With jealous anger
२८	सोत्सुकम्	Eagerly curiously, With eagerness
३६	सोदरः (पीयूषस्य)	A uterine brother (of i.e. similar to **nector)**
२६	सोपहासम्	With derision
३२	सोल्लुण्ठवादिनी	वादिन् *a*; speaking sarcastically, **ironically,** tauntingly
३८	सौधांस(?श)व	(From सुधांशुः) Moon-light (lit. **The lustre** consisting of the necter-rays)
१४	सौष्ठवम्	Goodness, excellence (of one's mind)
२६	स्वगतम्	To himself
२६	(यव)स्तम्ब	A clump, cluster, a sheaf of (**barley) corn**
५३	स्तब्ध *p p.*	Firm, stubborn
२३	स्त्रीलोकः	Women-folk
२६	(लतागृह–)स्थ	स्थ a. (at the end of comp.) Standing, **or se**ated (in the arbour)
५१	स्थगयितुम् *Inf.*	from the caus. of √स्थग् **to hide, con**ceal, cover
६१	स्थपुट०	Unevenly raised, elevated and **depressed**
१९	स्मरः	Love
५	स्रजः	Plu. of स्रज् f. A chaplet, wreath of **garland** of flowers, especially one worn **on the head.**
१४	स्वप्नम्	A dream
१५	स्वर्गभूः	Heaven, the celestial world
२६	स्वस्ति *ind*	(A particle meaning 'May it **be well** with (one'), hail !
१८	स्वस्था (भव)	(Be) of ease, comfortable

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१०	स्वेच्छाचारिता	[from स्वेच्छाचार m. acting as one likes, doing what is right in one's own eyes] Behaving according to one's own free will.
६	हंहो *ind.*	A vocative particle corresponding to 'ho,' 'hello'. In dramas it is mostly used as a form of address by characters of the middling class
१९	हला *ind.*	Vocative particle used in addressing a female friend (only in theatrical language)
१७	हस्तावलम्बनम्	Support of the hand
२६	हातव्य *pp.p.*	from √हा 3P To leave, abandon give up, forsake
२	हास्य *a*	Laughable, ridiculous
२६	हिमानी	A mass or collection of snow
२३	हृदयविश्रामः	Rest or repose of one's heart
२३	हृष्यन्ति	From √हृष् 4P to be delighted, be pleased or glad, exult or rejoice
५३	ह्यस्तनदिनम्	The previous day, yesterday

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

द्वितीयं परिशिष्टम् :

मल्लिकामकरन्दनाटकान्तर्गतानि महाकविश्रीरामचन्द्रस्य सुभाषितानि

रमणीयता

१ तं चिय परमत्थेणं रमणिज्जं जत्थ हिययवीसामो ।
हरिसंति असोयलया जेणं पायप्पहारेहिं ॥
(तद् एव परमार्थेन रमणीयं यत्र हृदयविश्रामः ।
हृष्यन्ति अशोकलताः येन पादप्रहारैः ॥ (इति च्छाया) —३. २

२ अन्योन्यं विषयाणां गुरुलघुभावो न कोऽपि यदि नाम ।
अन्यैव तदपि रेखा गीतीनां कामिनीनां च ॥ —४. ११

३ यद् यस्य नाभिरुचितं न तत्र तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधांशौ न नाम कामः सरोजिन्याः ॥ —५.४

रसिकारसिकौ

१ रसपीयूषपूरपूर्णचेतसः सुमेधसः पुरस्कृत्य महाकवयो नाटय-प्रबन्धानाबध्नन्ति । न पुनः कलगीतिकामिनीभ्योऽपि विमुखान् महासुभटोत्साहदर्शनेऽपि अरोमाञ्चकञ्चुकान् मातृ-पितृ-भ्रातृ-सुतविपत्तावप्यनार्द्रमानसान् निर्व्याजसेवकेऽप्यस्वीकृतवात्सल्यान् पाषाणसुहृदो दुर्मेधसः ।
—पृ.१–२

२ नीरसानां पुरो नाट्यं दुर्जनानां पदातिताम् ।
ग्राम्याणां वाग्मितां कुर्वन् हास्यो ब्रह्माऽपि जायते ॥ —१.४

३ प्रशमरसिकवैदुष्येण धर्मदेशनाविधानैकप्रगल्भवाचो वाचंयमाः शृङ्गार-हास्य-वीर-प्रमुख-रसमयानामनर्हाः खलु नाटयप्रबन्धानाम् । [नहि,नहि]
शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां जानते तु जगन्त्यपि ।
जन्मैव दिवि देवानां विहारो भुवनेष्वपि ॥ —१.६

४ गीतमपि रक्तकण्ठैरुद्घटितं प्रीतये किल न येषाम् ।
पाषाणसोदराणां तेषामेषोऽञ्जलिर्बद्धः ॥ —४.१२

प्रेम

१ तं किं पि कामिणीणं कत्थ वि पिम्मं जणम्मि निव्वडइ ।
झिज्जंति जेण डज्झंति जेण जेणं विवज्जंति ॥
[तत् किमपि कामिनीनां कुत्रापि प्रेम जने संजायते ।
क्षीयन्ते येन दह्यन्ते येन येन विपद्यन्ते ॥ —इति च्छाया] —२.१

२ रोगेऽपि विप्रयोगेऽपि शोकेऽपि व्यसनेऽपि च ।
क्षुत्-पिपासा-स्मराः प्रायो विमुञ्चन्ति न देहिनम् ॥ —२.२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३ अन्नत्थ रागिणीओ रच्चंति न वम्महे वि महिलाओ ।
[रुच्चइ न णाम राया वि तवणरत्ताण नलिणीणं ॥
अन्यत्र रागिण्यः रज्यन्ते न मन्मथेऽपि महिलाः ।
रोचते न नाम राजाऽपि तपनरक्ताभ्यो नलिनीभ्यः ॥ –इति च्छाया] –२.१५

४ अणुराओ च्चिय दइएसु घडइ सोहग्गचंगिमगुणाइं ।
चंदु च्चिय जणइ मणीसु कढिणबंधेसु सलिलाइं ॥
[अनुराग एव दयितेषु घटयति सौभाग्य–चङ्गिम–गुणान् ।
चन्द्र एव जनयति मणीषु कठिन–बन्धेषु सलिलानि ॥ –इति च्छाया] – ३.१

५ उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदङ्गनाः ।
तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥
[श्लोकोऽयं भर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकाद्(७५)उद्धृतः ।] –३.४

६ वल्लहजणविरहीणं पाणपवासो वि बाहिरी किरिया ।
संताव–रुण्ण–गहिलत्तणाइ पुण कित्तियं कम्मं ॥
[वल्लभजनविरहिणां प्राणप्रवासोऽपि बाह्या क्रिया ।
संताप–रुदित–ग्रहिलत्वादि पुनः कियत् कर्म ॥ इति च्छाया ॥] –३.९

७ तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥
[श्लोकोऽयं भर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकाद् (७६)उद्धृतः ।] –३१५

८ अर्गला रक्षणे स्त्रीणां प्रीतिरेव निरर्गला ।
पदातिपरिवेषस्तु पत्युः क्लेशाय केवलम् ॥ –४.२

९ जम्मंतरलक्खपरूढदुक्खरुक्खस्स तिन्नि साहाओ ।
सेवा खलेसु, विहवो परेसु, पिम्मं अपिम्मेसु ॥
[जन्मान्तरलक्षप्ररूढदुःखवृक्षस्य तिस्रः शाखाः ।
सेवा खलेषु विभवः परेषु प्रेम अप्रेमसु ॥ इति च्छाया ॥] –५.५

१० जं किर उल्लसइ दढं अणुरायपरम्मुहेसु अणुराओ ।
तं चिय विसं विसं उण महणभवं तस्स पडिबिंबं ॥
[यत् किल उल्लसति दृढं अनुराग–पराङ्मुखेषु अनुरागः ।
तदेव विषं विषं पुनर्मथनभवं तस्य प्रतिबिम्बम् ॥ इति च्छाया ॥] –५ ६

११ प्रियानुरोधाद् बध्नाति विप्रियेऽपि जनो मनः ।
पङ्कभाजोऽपि हर्षाय वर्षाः सस्याभिलाषिणाम् ॥ –५.११

१२ दम्पत्योः पाक्षिकात् प्रेम्णः प्रेमाभावः सुखावहः ।
एककर्णस्थताडङ्कादताडङ्कं मुखं वरम् ॥ –५.१३

१३ यथा पुंसां स्त्रियः स्त्रीणां पुमांसो विषयस्तथा ।
तथापि सत्वराः प्रायः पुमांसो न पुनः स्त्रियः ॥ –५.१४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१४ सोहग्गं खु मिहुणनिबंधणं ।
[सौभाग्यं खलु मिथुननिबन्धनम् । इति च्छाया ॥ –५.१५–१६ (पृ ४९)

१५ ददाति रागिणी प्राणानादत्ते द्वेषिणी पुनः ।
रागो वा यदि वा द्वेषः कोऽपि लोकोत्तरः स्त्रियः ॥ –६.३

१६ सहजग्गिराण सहसोविराण सहहरिस–सोय वंताण ।
नयणाण व धन्नाणं आजम्ममकित्तिमं पिम्मं ॥
[सह–जागरितॄणां सह–स्वपितॄणां सह हर्ष–शोकवताम् ।
नयनानामिव धन्यानाम् आजन्म अकृत्रिमं प्रेम ॥ इति च्छाया ।।] ६.६

१७ शम्भु-स्वयम्भु–हरयो हरिणेक्षणनां
येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ –१ १३

[भर्तृहरिविरचितशृङ्गारशतकाद् (१) उद्घृतः श्लोकोऽयम् ।]

स्त्रियः

१ अहो प्रकृत्यैव कुपात्रे निर्बन्धः स्त्रीलोकस्य । ३.१–२, (पृ २३)

२ नाम्नाऽपि यत्र सुदृशां परमः कलङ्कः
तस्मै नमः शिवपथाय न तस्य चिन्ता ।
संसारवर्त्मनि पुनः सुदृशो विहाय
विघ्नो न किञ्चिदनघस्य सुखस्य बीजम् ॥ –३.१६

३ व्यसनं सौजन्यवतां कार्कश्यं योषितां श्रियां चलता ।
कार्पण्यं क्षोणिभृतां चत्वारि विधातुरधमानि ।। –३.१७

४ प्राणानपि विमुञ्चन्ति निबद्धप्रीतयः स्त्रियः ।
विद्वांसोऽपि जुगुप्सन्ते तास्तथापि कुतूहलम् ॥ ४.६

५ ताः सन्ति किं न शतशः शतशोऽपि पुम्भि·
रभ्यर्थिताः स्मरपदानि न याः स्मरन्ति ।
ते सन्ति नैव पुनरेणविलोचनानां
नाम्नापि ये प्रतिकलं विलयं न यान्ति ॥ –४.७

६ तत् तावदास्तां कामिन्यो न यत् साध्या धनैर्विना ।
धनैरपि न यत् साध्या तत्र किञ्चिद् विचिन्त्यताम् ।। –४.२०

७ प्रायेण नीचरतयो वनिताः.......–५.१६ (तृतीयः पादः)

८ न खलु दुरात्मनां स्त्रीणां कृत्यमकृत्यं वा किमप्यस्ति । -६. (पृ. ५५ पं. ३–४)

९ एताः कुरङ्गकदृशः प्रमदस्य बीज–
माद्यं यथा यदि तथा स्थिरचेतसः स्युः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तस्मै पुराणपरिकल्पितगौरवाय
को नाम निर्वृतिसुखाय तदा यतेत । –६.२

१० निक्कारणपिम्मगहिल्लियाओ महिलाओ जाण गेहम्मि ।
ताण मणुआण मणुअत्तणे वि देवत्तरिद्धीओ ॥
[निष्कारणप्रेमग्रहिला महिला येषां गृहे ।
तेषां मनुजानां मनुजत्वेऽपि देवत्वर्द्धयः ॥ इति च्छाया ॥ –६.८]

११ यौवने सर्वत्रापि दुहितरो मातुरनायत्ताः । —६.१७-१८ (पृ. ६४)

वेश्याः

१ जात्यन्धाय च दुर्जनाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय वा ।
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥
[भर्तृहरिविरचित शृङ्गारशतकाद्(५७) उद्धृतोऽयं श्लोकः ।] —३.१९

२ जगतोऽपि यदिह निन्द्यं तद् यासां धर्मकर्मवदनिन्द्यम् ।
तासां पणहरिणदृशां गवेष्यते किमपरं श्रेयः ॥ — ३.२०

३ द्विजन्मनः क्षमा मातुर्द्वेषः प्रीतिः पण्यस्त्रियः ।
नियोगिनश्च दाक्षिण्यमरिष्टानां चतुष्टयम् ॥ —३.२३

द्यूत-व्यसनम्

१ न नाम द्यूतकाराः सभिको वा प्रसह्य मां दुरोदरकर्मणि व्यापारयन्ति । तदत्र प्राचीन-जन्मसहस्रोपार्जितानि दुष्कर्माण्येवापराध्यन्ति; न चाहम्, न च बाह्यो लोकः । — पृ. ३

२ कौपीनं वसनं कदन्नमशनं शय्या धरा पांशुला
जल्पोऽश्लीलगिरः कुटुम्बकजनो वेश्याः सहाया विटाः ।
व्यापाराः परवञ्चनानि सुहृदश्चौरा महान्तो द्विषः
प्रायः सैष दुरोदरव्यसनिनां संसारवासक्रमः ॥ — १.१०

३ तथापि द्यूतकारस्य पापध्वान्तान्धचेतसः ।
शक्रेऽपि रङ्कसंकल्पो द्यूतकर्मपराङ्मुखे ॥ — १.११

कर्मवादः

भिन्नभिन्नवर्त्मनि संभविष्णवः सर्वेऽपि जन्तवस्तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिः । विभिन्नरूपदेशानां जन्मान्तरेषु जन्मिनां कस्य केनाभिसंबन्धः । — ५.२३-२४ (पृ ५२)

उदरपूरणदूषणम्

अच्छरियं ते वि जियंति ते वि पहसंति ते वि कीलंति ।
उयरभरणे वि पिच्छंति निच्चमवराण जे वयणं ॥
[आश्चर्यं तेऽपि जीवन्ति तेऽपि प्रहसन्ति तेऽपि क्रीडन्ति ।
उदरभरणेऽपि प्रेक्षन्ते नित्यमपरेषां ये वदनम् ॥ इति च्छाया ॥] ३.१८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

संकीर्णसुभाषितानि

१) द्वयं द्वयस्य संपत्तेर्बीजमाद्यमखण्डितम् ।
संसारकर्मणां लक्ष्मीः प्रशमः शिवशर्मणाम् ॥—१.३

२) विनाऽभिप्रायदौरात्म्यं नापराधेऽपि गर्हितः ।
आचार्यो वाणि-पाणिभ्यां ताडयन्नपि पूज्यते ॥—१.५

३) सर्वाऽपि महती सिद्धिः क्लेशान्तरितसंभवा ।
विद्यावधूटीमाप्नोति सोढा काय-मनःक्लमान् ॥—१.९

४) प्रायश्चित्तं नये वृत्तिः श्लाघ्यमश्लाघ्यकर्मणः ।
शस्त्रादिभिस्तु पञ्चत्वमाततायिविचेष्टितम् ॥—१.१२

५) इदं कृत्यमकृत्यं वा कालदेशव्यपेक्षया ।
पराशोरात्मजस्यापि दहनं मङ्गलक्रिया ॥—१.१६

६) दुत्था परव्वसा वाहिया य अंधा य पियविउत्ता य ।
कह नाम लहिज्ज सुहं ? न हुज्ज भयवं जइ कयंतो ॥—
[दुःस्थाः परवशा व्याधिताश्च अन्धाश्च प्रियवियुक्ताश्च ।
कथं नाम लभेत सुखं ? न भवेद् भगवान् यदि कृतान्तः ॥ [इति च्छाया १.१७]

७) प्रच्छन्नसंस्तुतो गोप्यमशक्तः कोपमावहन् ।
विरक्तां च स्त्रियं गच्छन् हास्यं कस्मै न यच्छति ॥—१.१९

८) सामत्थाभावेण अकएसु पओयणेसु को रोसो ।
वसहेसु दुद्धमहियं नएसु को नाम निव्वेओ ॥
[सामर्थ्याभावेन अकृतेषु प्रयोजनेषु को रोषः ।
वृषभेषु दुग्धम् अहितं नयेषु को नाम निर्वेदः ? ॥ इति च्छाया— १.२०]

९) सुखं प्रकाशयते दौःस्थ्यं प्राच्यमारुढवैभवैः ।
आरूढदौःस्थ्यैर्दुःखेन प्राचीनं वैभवं पुनः ॥—१.२१

१०) श्रिया शक्त्या च साध्येऽर्थे सिद्ध्यभावे मनःक्लमः ।
उभाभ्यामप्यसाध्ये तु का नाम परिदेवना ॥—२.३

११) स्वीकृतापायसंपातः सर्वां सिद्धिं विगाहते ।
युद्धे हि प्राणसापेक्षो विपक्षैः परिभूयते ॥—२.७

१२) पयांसि भूरुहां हेतुर्न पुनर्गर्जितारवः ।
माघे तथापि गर्जन्ति क्षोभाय जनचेतसाम् ॥—२.८

१३) ववसाओ च्चिय पुरिसाणामणुवमो मंडणं सरीरस्स ।
रूवं पि पुणो जइ हुज्ज ता जियं हरिणनयणाहिं ॥
[व्यवसाय एव पुरुषाणामनुपमो मण्डनं शरीरस्य ।
रूपमपि पुनः यदि भवेत् तद् जितं हरिणनयनाभिः ॥ इति च्छाया ।—२.१३]

१४) कृत्रिमैर्डम्बरैर्बाह्यः शक्यस्तोषयितुं जनः ।
आत्मा तु वास्तवैरेव हृतोऽयं परितुष्यति ॥—२.१७

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१५) अपराधोऽपि सोढव्यो वाञ्छितार्थविधायिनः ।
दहन्नप्यग्निना तुन्दं गुल्मिभिः पूज्यते भिषक् ।।-२.१८

१६) यावत् कुरङ्गनेत्रा तरुणी तरुणस्य दास्यमाधत्ते ।
वृद्धोऽपि तावदिच्छति न वीक्षते योग्यतामिच्छा ।।—२.२०

१७) पृथिव्यां वीरभोग्यां लक्ष्म्यां चाग्लयसंस्पृशि ।
स्त्रियां चाशक्यरक्षायां कस्य किं नाम नोचितम् ।।-२.२१

१८) अकाण्डकोपिनो भर्तुरन्यासक्तेश्च योषितः ।
प्रसत्तिश्चेतसः कर्तुं ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ।।-३.३

१९) उत्पातेषु महत्स्वपि सुमेधसा जीवितं न हातव्यम् ।
सति जीविते कथञ्चिद् घटते किञ्चित् पुनः प्रेयः ।।३.१०

२०) क्षणदृष्टेऽपि कुत्रापि दृढं सज्जते मनः ।
बालस्तदात्वजातोऽपि जनन्याः स्निह्यति स्तने ।।-३.१३

२१) स्थातुं तेजस्विना शक्यं न जातिषु गतश्रिया ।
अस्तापास्तवपुर्भास्वान् नभस्तेन विमुञ्चति ।।-३.५२

२२) पुण्यस्य समिधः सत्य-दया-दान-प्रशान्तयः ।
अस्त्राऽग्नि-कण्ठपाशास्तु देहदुःखाय केवलम् ।।-४.३

२३) मानिनो मानिनस्तावद् यावद् यान्ति न दीनताम् ।
संसहेत न बन्धं यः केशरी केशरी हि सः ।। ४-२१

२४) वर्णानपेक्षं शौण्डीर्यं सत्त्वमात्रे निषीदति ।
सत्त्वं तु वणिजेऽपि स्यान्न स्यात् क्षत्रेऽपि च क्वचित् -४.२२

२५) कर्पूरप्रभवस्यापि प्रदीपस्यासिता मषी ।
विद्विषो विनतस्यापि प्रियमायाति विप्रियम् ।।-४.२४

२६) असंतृप्ता विपद्यन्ते विभवस्य विपश्चितः ।
रतस्य राजकामिन्यः स्वस्थस्य खलसेवकाः ।।-५.१

२७) आपदां स्कन्धमायोज्य स्तब्धाः सर्वत्र मानिनः ।
राजदण्डं हि पश्यन्तो धनं मुष्णन्ति दस्यवः ।।-५-२६

मल्लिकामकरन्दस्थसूक्तयः

१ षड्भिरपि नोपसर्पति चतुर्भिरयं निष्प्रयोजनो लोकः ।-पृ १

२ पणीकृतप्राणसंपदां हि महौजसां किं नाम साध्यमसाध्यं वा ।-पृ ८

३ व्यसनान्धा हि प्राणव्ययेनापि धनार्थं प्रयोजनं साधयन्ति ।-पृ १२

४ अथवा व्यसनान्धमेवेदं जगत् । पृ १३

५ जीवंताण पुणो वि संगमो भविस्सदि ।
[जीवतोः पुनरपि सङ्गमो भविष्यति । इति छाया ।]-पृ २१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

६ किं कहेमि ? विचित्ताओ मणोवित्तीओ ।
[किं कथयामि ? विचित्रा मनोवृत्तयः । इति च्छाया ।]-पृ २३

७ आचक्षते हि शाश्वतिकानि दिव्यभूमिषु सिद्धायतनानि सिद्धान्तविदः । -पृ २५

८ न नाम सर्वाणि कर्माणि परिचयमपेक्षन्ते । -पृ २६

९ न प्रभवन्ति सिद्धायतनस्थायिनां क्षुद्रोपद्रवाः । -पृ ३१

१० न पहवंदि सिद्धालयनिवासीणं दुरिदाइं ।
[न प्रभवन्ति सिद्धालयनिवासिनां दुरितानि । इति च्छाया ।] -पृ ३५

११ कथाऽपि पापीयसां पुंसां महते कलुषाय प्रभवति । -पृ ३८

१२ अनिर्वहणे हि प्रारम्भो नीचतां प्रकाशयति । -पृ ३८

१३ यदि वा सामप्रयोगसाध्ये न दण्डप्रयोगः । -पृ ४२

१४ अहो गुणौघविमुखो दोषैकदृष्टिर्जनः । -पृ ४६

१५ सव्वस्स वि जणस्स अप्पा वल्लहो, न उण परो ।
[सर्वस्यापि जनस्य आत्मा वल्लभः, न पुनः परः । इति च्छाया ।] -पृ ५०

१६ अकृत्यमाचरत्येव सर्वः प्राणघनेच्छया । -पृ ५६

१७ मल्लिकायां देवत्वमिति लघ्वी मात्रा । -पृ ५८

१८ अलीयसोऽपि समये सफलः प्रयत्नः । -पृ ५९

१९ अहो नानाविचारं जगत् । -पृ ६०

२० यदि कुलाचारस्तर्हि मुद्रितो विचारप्रचारः । -पृ ६१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तृतीयं परिशिष्टम् (३)

प्रबन्धशतकारि-महाकवि-श्रीरामचन्द्रस्य नूतनकाव्यनिर्मिति विषये दर्पोक्तिः

(अ) नटः-(सरोषम्)

परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।
निबन्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ॥

सूत्रधार -(सावष्टम्भम्) अत्रार्थे स्वयमेव कविना दुर्मेधसां मुखबन्धः कृतः ।

काव्यैर्यत्र कविप्रथा धनलवक्रीतैरपि प्राप्यते
गुम्फक्लेशमुपासितुं कृतधिया कस्तत्र काले क्रमः ।
ग्रथ्नन्तस्तदपि प्रबन्धकुसुमान्याजन्म खिद्यामहे
कुप्यामो व्यसने चिरं विचरते, कस्मै परस्मै वयम् ॥ —मल्लिका १.७, ८

(आ) सूत्रधारः-(विहस्य) प्रकरणस्यास्य सरसतायां किमुच्यते । यतः--

प्रबन्धानाधातुं नवभणितिवैदग्ध्यमधुरान्
कवीन्द्रा निस्तन्द्राः कति नहि मुरारिप्रभृतयः ।
ऋते रामोन्नान्यः किमुत परकोटौ घटयितुं
रसान् नाट्यप्राणान् पटुरिति वितर्को मनसि नः ॥

अपि च--

प्रबन्धा इक्षुवत्प्रायो हीयमानरसाः क्रमात् ।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ॥ --कौमुदी १.३-४

(इ) सूत्रधारः-(सप्रमोदम्)

कविः काव्ये रामः सरसवचसामेकवसतिः

— — — — —

नटः-भाव, एतस्यां रामचन्द्रकृतौ संभाव्यते कोऽपि सामाजिकानां रसास्वादः ।

सूत्रधार :-मारिष, संभाव्यत इति किमुच्यते । यतः—

प्रबन्धानाधातुं नवभणितिवैदग्ध्यमधुरान्
कवीन्द्रा निस्तन्द्राः कति नहि मुरारिप्रभृतयः ।
ऋते रामान्नान्यः किमुत परकोटौ घटयितुं
रसान् नाट्यप्राणान् पटुरिति वितर्को मनसि नः ॥

अपरं च—

प्रबन्धा इक्षुववत् प्रायो हीयमानरसाः क्रमात् ।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ॥

— — — — —

नट :— (विमृश्य) भाव, अयं कविः स्वयमुत्पादक उताहो परोपजीवकः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सूत्रधार :— अत्रार्थे तेनैव कविना दत्तमुत्तरम् —

जनः प्रज्ञाप्राप्तं पदमथ पदार्थं घटयतः
परार्ध्वाध्वन्यान् नः कथयतु गिरां वर्त्तनिरियम् ।
अमावास्यायामप्यविकलविकासीनि कुमुदा—
न्ययं लोकश्चन्द्रव्यतिकरविकासीनि वदति ।।

अपि च शपथप्रत्येयपद-पदार्थसंबन्धेषु प्रीतिमादधानं जनमवलोक्य जातखेदेन तेनेदं चाभिहितम् —

स्पृहां लोकः काव्ये वहति जरठैः कुण्ठिततमै-
र्वचोभिर्वाच्येन प्रकृतिकुटिलेन स्थपुटिते ।
वयं वीथिं गाढुं कथमपि न शक्ताः पुनरिमा—
मियं चिन्ता चेतस्तरलयति नित्यं किमपि नः ।। नल० १. २-८

ई) सूत्रधार :— ....(विहस्य) सरसतायां किमुच्यते प्रबन्धस्य । यतः —

व्युत्पत्तिर्मुखमेव नाटकगुणव्यासे तु किं वर्ण्यते
सौरभ्यप्रसवा नवा भणितिरप्यस्त्येव काचित् क्वचित् ।
यं प्राणान् दशरूपकस्य स कवेरुत्क्षेपं समाचक्षते
साहित्योपनिषद्विदः स तु रसो रामस्य वाचां परम् ।।

किं च । प्रबन्धा इक्षुवत्प्रायो हीयमानरसाः क्रमात् ।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वा स्वादुः पुरः पुरः ।।

अपि च । कोऽप्येष वः परमहर्षोत्सवो वर्तते । तदवधीयतां क्षणमेकम् ।
सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्तः कलगीतयः ।
स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पञ्चैते हर्षवृ(सृ)ष्टयः ।। सत्यहरिश्चन्द्रनाटके १.३-५

उ) सूत्रधार :— --- अकाण्डप्रसन्नचेतसा वेधसा तत्रभवतां भवतां सोऽयमिदानीमुपनीतः प्रमोदप्रकर्षः ।

यतः—

सूक्तयो रामचन्द्रस्य पूर्णेन्दुः कलगीतयः ।
स्वातन्त्र्यामिष्टयोगश्च पञ्चैता हर्ष वृ (सृ) ष्टयः ।। निर्भयभीमव्यायोगः १.२

ऊ) प्राणाः कवित्वं विद्यानां, लावण्यमिव योषिताम् ।
त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै, ततो नित्यं कृतस्पृहा : ।।
अकवित्वं परस्तावत् कलङ्कः पाठशालिनाम् ।
अन्यकाव्यैः कवित्वं तु कलङ्कस्यापि चूलिका ।।
नाट्यदर्पणविवृतिप्रारम्भे, ९,११(पृ२२)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।
निबद्धारोऽधुना तेन को नौ क्लेशमवेष्यति ॥
शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्म-कृतश्रमः ।
वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ, प्रवाह इव जाह्नुजः ॥ नाट्यदर्पणविवृतिप्रान्ते २,४

ए) विद्वानपि यथा हास्यः परकाव्यैः कविर्भवन्–जिनस्तोत्रे

ऐ) पञ्चप्रबन्धमिषपञ्चमुखानकेन विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यस्य कीर्तिः ।
विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं कस्तं न वेद सुकृती किल रामचन्द्रम् ॥ रघुविलासे १.३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्टम्-४

महाकविश्रीरामचन्द्रविरचितकतिपयनाटकानां रसग्रहणम्

(१) स रामः कविरुद्दामः प्रबन्धाब्धिं प्रबध्य यः ।
प्रियां चमत्कृतिं प्रत्याहरति प्रीणयति क्षमाम् ॥

——माणिक्यचन्द्रसूरिः (शान्तिनाथमहाकाव्ये)

(२) कविनो भाषाविभव समृद्ध छे, सर्वत्र वैदर्भी रीति छे एटले वांचवामां पण सरलता माधुर्य प्रसाद सारां जणाय छे. पण मानवस्वभावना जे गंभीर निरूपणथी, कोइ महान महान सत्यना दर्शनथी, के रसनी कोइ पराकोटिथी कविओ अमरत्व प्राप्त करे छे ते तो आमां नथी एमज कहेवुं जोइए. कविओना प्रथम वर्गमां आने न मूकी शकाय पण गूजरातना १३ मा सैकामां आवुं नाटक लखायुं-भजवायुं पण हशे—तेने माटे गूजरात मगरूर जरूर थई शके.

——रामनारायण पाठक : नलविलास नाटक (जैन साहित्य संशोधक, खंड ३, अंक २, अहमदाबाद १९८३)

(Free Translation : The poet's vocabulary is rich. He employs throughout the play the Vaidarbhī style. Naturally, when reading, it reveals the qualities of simplicity, sweetness, and lucidity. But it must be said that it fails to display a profound knowledge of human nature or his vision of great Truth, or his power of developing *rasa* to its zenith — the qualities which entitle a poet to immortality. True, he cannot be placed in the rank of first-rate poets but such a play could be written — and might have been even staged — in the 13th century is a matter of which Gujarat can be legitimately proud.)

3) Rāmacandra, pupil of the great Hemacandra..wrote, besides other plays, the *Kaumudīmitrāṇanda* in ten Acts. The work is wholly undramatic and is really the working up in the form of a play of a number of Kathā incidents, presenting a result not unlike the plot of a modern pantomime... The work is, of course, wholly without interest other than that presented by so many marvels appealing to the sentiment of wonder in the audience.

— Keith : The Sanskrit Drama, pp.258–259.

It *(Kaumudī-mitrāṇanda)* is typical of the later play of this kind in having a complicated series of narrative, rather than dramatic, incidents..... The story resembles those of Daṇḍin's *Daśakumāra-Carita*, and the author might have done well if he had attempted to write in the same strain and

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

form; for there is not much merit in the play as a dramatic piece, nor is it remarkable on the poetic side.

— De : History of Sanskrit Literature, pp. 475–76

The other (than Kṣemendra) polymath Rāmacandra, pupil of the Jain Ācārya Hemacandra, has left behind *Nalavilāsa,* a Nāṭaka in seven acts, on the well-worn story of Nala, and the *Nirbhaya-bhīma,* a one-act Vyāyoga on the story of the slaying of the Baka demon; but both are laboured compositions by one who was well-versed in dramaturgic rules."

Ibid, p.465

4) Thus Kaumudī-mitrāṇanda on the whole does not make a very impressive drama or a specially noteworthy specimen of the class of Prakaraṇas as one finds there a mere assemblage of many incidents and motifs of wonder and danger.

— Dr. V. Raghawan : The Social Play in Sanskrit, p.12

5) "Rāmacandra seems to have been inspired to build his plays on the classical model. The influence of the masters is unmistakable...... It is in this respect (of characterisation and motivation of actions and events) that Rāmacandra's plays appear to be weak. Some of his motivation is not fully convincing; and so his characterization suffers. The principal characters in his plays appear to have no will of their own. They seem to lack perspective and judgment. The minor characters are usually built on conventional lines and hardly any one of them would linger in our memory.

At the same time it must be made clear that Rāmacandra appears a lesser artist only in comparison with the masters. He has enough sense of drama to build scenes that have emotional interest and dramatic tension. He has an eye for dramatic construction too; though his causal links are weak or unconvincing sometimes."

— Two plays (Nirbhaya-Bhīma-Vyāyoga and Nalavilāsa-nāṭaka) of Rāmacandra : An Aesthetic Study by G.K. Bhat.

6) It is recommended that the readers may read with profit Rāmacandra as a Dramatist and Poet' (pp,223–244) from the *Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra : A Critical Study* by Dr. K. H. Trivedi, pub, by L.D. Institute of Indology, Ahmedabad, 1966.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पञ्चमं परिशिष्टम् (५)

श्रीभर्तृहरिकृतशृङ्गारशतकात् मल्लिकामकरन्दनाटके समुद्धृताः कतिपयाः श्लोकाः

(१) शम्भु-स्वयम्भु-हरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय
तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ —मल्लिका १.१३
तुलनाः शृङ्गारशतकम्. १.

(२) तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता। ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ —मल्लिका ३.१५
तुलनाः शृङ्गारशतकम्. ७६

(३) जात्यन्धाय च दुर्जनाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय वा ।
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ —मल्लिका ३.१९
तुलनाः शृङ्गारशतकम्. ५७

(४) यद् यस्य नाभिरुचितं न तत्र तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधांशौ न नाम कामः सरोजिन्याः ॥ —मल्लिका ५.४
तुलनाः शृङ्गारशतकम्. १०५

रघुविलासे च कौमुदीमित्राणन्दे च
वक्त्रं चन्द्रविलासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीं जिष्णुः कचानां चयः ।
वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमकरौ गुर्वी नितम्बस्थली
वाचां मार्दवमुज्ज्वलं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ —रघु. २.६
—कौमुदी ७०९ तुलनाः शृङ्गारशतकम्. ५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

षष्ठं परिशिष्टम् (६)

महाकविश्रीरामचन्द्रस्य नाटकान्तरेषु समुपलभ्यमानाः मल्लिकामकरन्दनाटकस्थाः कतिपयाः श्लोकाः गद्यांशाश्च

१) सुवर्णद्वीपवासी जिनदत्तनामा क्रमागताद्भुतवैभवः परमधार्मिकप्रकाण्डं वणिगस्ति ।
मल्लिका० पृ.२७
कौतुकमङ्गलनगराधिवासिनः क्रमागताद्भुतवैभवस्य जिनदासनाम्नः परमधार्मिकप्रकाण्डस्य वणिजो मित्राणन्दनामा सूनुरहम् । –कौमुदी पृ ८

२) परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।
निबन्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ।। –मल्लिका० १.७
परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्तयः ।
निबद्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ।।–कौमुदी १.५

३) विधातुं संपदो हर्तुमापदश्च न निश्चयः ।
मनस्तु मे सदाऽप्यन्यदुःखसंक्रान्तिदर्पणः ।।–मल्लिका० १-१८
कौमुदी० २.६

४) न स मन्त्रो न सा बुद्धिः न च दोष्णां पराक्रमः ।
अपुण्योपस्थितं येन व्यसनं प्रतिरुध्यते ।।–मल्लिका २.५
–नलविलास १.९

५) दात्यूह–कुक्कुट–कपिञ्जलचक्रवाक....
... ... रमयन्ति चेतः ।। -मल्लिका० ४.८
–नल० १.१२

६) चक्षुर्बाष्पविकज्जलं ....
.... लेखेव शीतत्विषः ।। – मल्लिका० २.१४
– कौमुदी० १०,९

७) चलकमलविलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे
... . मोदते गण्डभित्तिः ।। –मल्लिका० २.१६
–कौमुदी० ८.८
–नल० २.५
–रघु० ५.५

८) अणुराओ च्चिय दइएसु .... ..
.... कढिणवंधेसु सलिलाइं ।।–मल्लिका० ३.१
एसो सो च्चिय दइएसु ....
... वाणीसु (? मणीसु) कढिणवंधिसु (? कढिणवंधेसु) सलिलाइं ।। कौमुदी ३.९

९) संपत्तिरस्य रोहन्ती भाग्यानां मुखमीक्षते ।
स्वशक्तितोलनं नाम माहात्म्यं तु महात्मनाम् ।। –मल्लिका० ४.१५
संपत् परस्य रोहन्ती भाग्यानां सुख(? मुख)मीक्षते ।
... ... महात्मनाम् ।।–कौमुदी० २.८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१०) अकाण्डकोपिनो भर्तु .... ।
.... ब्रह्मणा पि न शक्यते ॥—मल्लिका० ३.३
—नल० ४.७

११) कथं पञ्चमोद्गारसारः समापतति गीतामृतासारः ।—मल्लिका० ४.१०-११
जानीहि कुतस्त्योऽयं पञ्चमोद्गारसारः समुच्छलति गीतामृतासारः ।—नल० ३.११-१२

१२) भद्रे सरलहृदयाऽसि । भिन्नभिन्नवर्त्मनि संभविष्णवः सर्वेऽपि जन्तवस्तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिः । विभिन्नरूपदेशानां जन्मान्तरेषु जन्मिनां कस्य केनाभिसंबन्धः ।
—मल्लिका० ५.२३-२४
अपि च मुग्धे किं पावकदग्धैः स एव प्रियः प्राप्यते । तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिर्भिन्नवर्तिनीसंचरिष्णवः सर्वे जन्तवः । —नल० ७.६-७

१३) हियय ! समस्सस समस्सस । मणोरहा वि दे इत्तियं भूमिं न संपत्ता ।
—मल्लिका ६.१५-१६ (पृ. ६२)

हियय ! समस्सस समस्सस । मणोरहा वि दे इत्तियं भूमिं न संपत्ता ।
—रघु० ८.२६-२७ (पृ. ८३)

१४) लग्नसमय इदानीम्, समाप्यतां कौतुकविधिः । प्रतिरुध्यतां कोलाहलः, अवधीयतां झल्लरीझात्कारः ।
....विधेहि वधूवरस्य प्रोक्षणादिकां क्रियाम् । ...उपनय दधि—दूर्वाक्षतादीनि ।
....फलार्थ(? फलार्घ)दानपूर्वकम् उपनयतां यक्षाधिराजाय मल्लिकाम् ।
....तथा प्रसीद यथा यावज्जीवमविधवा भवति ।
....मल्लिकया सह प्रदक्षिणीकारयत भगवन्तमाशुशुक्षणिम् ।
मल्लिका० (पृ. ६२—६३)

अर्घदानपूर्वकं प्रयच्छ पुत्रीं जामात्रे ।
....लग्नसमय इदानीम्, ततः समाप्यतां कौतुकविधिः । प्रतिरुध्यतां कोलाहलः । अवधीयतां झल्लरीझात्कारे (? झात्कारः) ।
....(सर्वे सानन्दं वधूवरस्य शिरसि दूर्वाक्षतादीनि प्रक्षिपन्ति ।)
.... (वधूवरं प्रति) प्रदक्षिणीकुरुतां भगवन्तं परिणयनसाक्षिणमाशुशुक्षणिम् ।
—कौमुदी ३. १४—१५ (पृ. ३६)

१५) ....रामचन्द्रांशुकुन्ददलविशदा— ।
मासाद्य यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्रतां चिरं (? स्वतन्त्रश्चिरम्) भूयाः ॥
—मल्लिका० ६.१९

....संतप्तारामचन्द्रकरविशदाम् ।
आसाद्य यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्रश्चिरं भूयाः ॥
—कौमुदी १०.१८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सप्तमं परिशिष्टम् (७)

मल्लिका-मकरन्द-नाटके प्रयुक्तानां वृत्तानां सूची-पत्रम्

१. अनुष्टुप् श्लोक :

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

१. १, ३, ४, ५, ६, ७, ९, ११, १२, १४, १६, १८, १९, २१

२. २, ३, ५, ७, ८, ९, १७, १८ १९

३. ३, ४, ११, १३, १४, १५, २२, २३, २४

४. १, २, ३, ६, १३, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४

५. १, ९ ११, १२, १३, १४, २०, २३, २६, २८

६. १६, १७, १८

(साकल्येन : ६१)

२. आर्या :

यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

१. २

२. २०

३. १०, १७, २०, २१

४. ४, ११, १२

५. २, ३, ४, १०

६. १९

(साकल्येन : १४)

३. गाहा (गाथा) :

पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता ।
जह पढमं तह तीअं पंचदसविहूसिआ गाहा ॥
["आर्या" एव गाथेत्युच्यते प्राकृते ।]

१. १५, १७, २०, २२

२. १, ११, १२, १३, १५

३. १, २, ८, ९, १८

४. ५

५. ५, ६, ७, १९

६. ६, ८

(साकल्येन : २१)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४ उपेन्द्रवज्रा :

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

६. १०

(साकल्येन : १)

५ प्रमिताक्षरा :

प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।

२. ४

(साकल्येन : १)

६ वसन्ततिलका :

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

१. १३,

३. १६

४. ५. ८, १४

५. १५ १६, २१, २२

६. २, ५, ७, १४

(साकल्येन : १३)

७ मालिनी :

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

२. १६

५. १७, १८

६. १२

(साकल्येन ; ४)

८ पृथ्वी :

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

५. २४, २५

(साकल्येन : २)

९ मन्दाक्रान्ता :

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।

६. १३

(साकल्येन : १)

१० शिखरिणी :

रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

६. ९

(सकल्येन : १)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

११ शार्दूलविक्रीडित :

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

१. ८, १०

२. ६, १०, १४

३. ५, ६, ७, १९

४. ९, १०

५. ८

६. १, ३, ४, ११, १५,

(साकल्येन : १७)

१२ पुष्पिताग्रा (अथवा) औपच्छन्दसिक :

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

३. १२

५. २७

(साकल्येन : २)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अष्टमं परिशिष्टम् (८)

मल्लिकामकरन्दनाटकगता अलङ्काराः काव्यप्रकाशोक्तलक्षणसहिताः

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे ।
२.१४, २.३६, ४.९, ५.१०, ६.६

(२) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् ।
४.१०

(३) तद् रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।
१.८, १.१८, ३.१५, ४.२, ४.३, ४.९

(४) प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।
(अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः । –कुवलयानन्दे)
५.६

(५) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ।
६. १७

(६) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा
१.४, ६.२, ६.११, ६.१३

(७) दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।
१.६, ३.२४, ४.१३, ४.१८, ४.२४, ५.९

(८) सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥
१.१७, १.१९, ३.३, ३.१७, ४.१, ५.१

(९) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ।
१.३

(१०) उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।
२.१६, ४.९, ४.१७, ४.२० ५.२०, ६ ५, ६.१२

(११) विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।
५.३

(१२) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥
१.५, १.९, १.१४, १.१६, १.२०, २.४, २.७, २.१५, २.१८
२.२०, ३.१, ३.२ ३.१३, ३.१४, ३.२२, ४.५, ४.१४,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४.२१, ४.२२, ५.४, ५.७, ५.८, ५.११, ५.१३, ५.१९, ५.२६,
६.४, ६.१४, ६.१५

(१३) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
१.२१, ३.१६, ४.७, ४.१५, ४.२३

(१४) काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ।
१.२, २.१०, ३.६, ३.१०, ४.१९, ५.७, ६.९, ६.१६

(१५) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।
४.१२, ५.१७

(१६) उदात्तं वस्तुनः संपत् महतां चोपलक्षणम् ।
६.८

(१७) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ
१.१०, २.१४, ३.१७, ३.२३, ५.५, ६.१७

(१८) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।
५.२८, ६.१२

(१९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ।
५.२३

(२०) क्वचिद् यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद् भवेत् ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥
५.१५, ५.२२

(२१) सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । ——कुवलयानन्दे
१.१, ६.१८

(२२) लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।
२.१५, ५.१६

(२३) वर्णसाम्यमनुप्रासः ।
१.३, २.७, २.१४, ३.५, ५.२२, ६.७७

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नवमं परिशिष्टम् (९)

मल्लिकामकरन्द–नाटके महाकविश्रीरामचन्द्रेण प्रयुक्तानां विरलदृष्टानाम् अभिनवशब्दानां सूची

सकर्णकर्णकोटर	(पृ१)	पाषाणसोदरः	(पृ३७)
पाषाणसुहृदः	(पृ२)	प्रतिहस्तकः	(पृ३८)
मुखबन्धः	(पृ३)	प्राभंहर	(पृ३८)
झात्कारः	(पृ४)	बुभुक्ष्यन्ती	(पृ३८)
वैशसम्	(पृ७)	अपकर्णितवान्	(पृ३८)
सत्यङ्कारः	(पृ९)	वाचाटकिराटः	(पृ४१)
कटरि	(पृ१३)	तरवारिः	(पृ४२)
कलाचिका	(पृ१५)	बहिर्मुखा	(पृ४४)
गात्रावनिः	(पृ१८)	दन्तचूडाप्रवेश०	(पृ४६)
सत्यङ्कारितः	(पृ१९)	बुद्धि (अर्थम्)	(पृ४६)
डम्बरः	(पृ२०)	कृपणरत्नम्	(पृ४९)
जीवितप्रवासकरणम्	(पृ२१)	अप्रसादापवादः	(पृ५०)
चङ्किम०	(पृ२३)	चारिमा	(पृ५०)
ग्रहिलत्वम्	(पृ२५)	चाटनम्	(पृ५०)
परमधार्मिकप्रकाण्डम्	(पृ२८)	दुग्धमुग्धनेत्रा	(पृ५२)
परमुखप्रेक्षः	(पृ२८)	रामणीयकम्	(पृ५२)
अप्रसादातिरेकः	(पृ२९)	कृतान्तातिथिः	(पृ५२)
निर्भाग्यशेखरः	(पृ२९)	उपलिङ्गम्	(पृ५३)
औपयिकम्	(पृ३०)	पारिप्लवता	(पृ५५)
कौमारकुलटा	(पृ३२)	अपहस्तयति	(पृ५७)
ग्रहिला	(पृ३३)	मर्मुरः	(पृ५८)
गुटिकाप्रयोगः	(पृ३३)	शतपत्रलाक्षी	(पृ५९)
प्रमोद-कणिका	(पृ३५)	ईर्ष्याभिषेकः	(पृ५९)
दात्यूहः	(पृ३६)	मदनकडकम्	(पृ६२)
रक्तकण्ठः	(पृ३७)	कलाची	(पृ६२)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दशमं परिशिष्टम् (१०)

नाटकविषयक—कतिपय-पारिभाषिकशब्दाः (लक्षणसहिताः)

प्रकरणम्

(अ) यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ।।

यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ।।

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु ।।

विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं यन्नैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ।।

नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगम् ।
बाह्यजनसंप्रयुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ।।

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशास्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु ।।

सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ।।

यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
अथ कुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ।।

यदि वा कारणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ।। नाट्यशास्त्रम् १८.४५–५३

(आ) अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ।।

धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत् संधिप्रवेशकरसादिकम् ।।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।।

कुलजाभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नातिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।। दशरूपकम् ३. ३९–४२

(इ) प्रकरणं वणिग्–विप्र–सचिव–स्वाम्यसङ्करात् ।
मन्दगोत्राङ्गनं दिव्यानाश्रितं मध्यचेष्टितम् ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दास–श्रेष्ठि–विटैर्युक्तं क्लेशाढ्यं तच्च सप्तधा ।
कल्प्येन–फल–वस्तूनामेक–द्वि–त्रि–विधानतः ॥
कुलस्त्री गृहवार्तायां, पण्यस्त्री तु विपर्यये ।
विटे पत्यौ द्वयं तस्माद्, एकविंशतिधाऽप्यदः ॥
अत्राकल्प्यं पुरा क्लृप्तं यद्वाऽनार्षमसद्गुणम् ।
शेषं नाटकवत् सर्वं कैशिकीपूर्णतां विना ॥ —नाट्यदर्पणम् २.१–४

नान्दी

(अ) आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ।
सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः ।
नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाऽप्यलङ्कृताम् ॥
नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ।
जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥
ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा ।
प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥
राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव रङ्गस्याशा समृध्यतु ।
प्रेक्षाकर्तुर्महान्धर्मो, भवतु ब्रह्मभाषितम् ।
काव्यकर्तुर्यशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ।
इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥
नान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवमार्येति नित्यशः ।
वदेतां–सम्यगुक्ताभिर्वाग्भिस्तौ पारिपार्श्विकौ ॥
एवं नान्दी विधातव्या यथावल्लक्षणान्विता ।

—नाट्यशास्त्रम्

(आ) देव–भूप–सभा–भर्तृ–मुख्यानां मङ्गलाभिधा ।
नित्या रूपमुखे नान्दी, पदैः षड्भिरथाष्टभिः ॥

मुख्यग्रहणं सरस्वती-कवि-प्रभृतीनामुपलक्षणार्थम् । मङ्गलाभिधा सद्भूतगुणोत्कीर्तनमाशीर्वचनं वा । नित्या एवंविधरूपैव,...... अवश्यम्भावाद् वा नित्यत्वम्, शेषाणां रङ्गाङ्गानां नावश्यंभावः, अहरहः प्रयोज्यत्वाद् वा नित्यत्वम् । यावद्धि रूपकस्याभिनयस्तावदेषा नान्दी प्रयोक्तव्यैव । रूपकस्य नाटकादेर्मुखे प्रारम्भे नान्दी प्रयोगस्थानकथनमेतत् । नान्दीत्वं च मङ्गलाभिधायाः प्रत्यूहापसारणेन समृद्धिजनकत्वात् । पदानि वाक्याङ्गानि । केचित् तु 'पूर्णवाक्यापेक्षयाऽवान्तरवाक्यानि पदानि' इत्याहुः । .... नान्दी त्ववश्यम्भावित्वान्मङ्गलाभिधानपूर्वकत्वाच्च शुभकृत्यारम्भस्येति लक्षिता । अत

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एव कवयो रूपकारम्भे 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इति पठन्ति । यत्र तु कविकृता नान्दी न दृश्यते, तत्रापि रङ्गसूत्रणाकर्तृकृता द्रष्टव्या । नान्दीपाठकाश्च सूत्रधार-स्थापकपारिपार्श्विका इति ।
—नाट्यदर्पणम् ३.१.

(इ) नन्दति देवता अस्याम्, नन्दन्ति देवताः अस्याम्, नन्दयति देवतां देवताः वा, इति नान्दी । नन्दिः आनन्दः, देवतायाः देवतानां वा, तस्याः इयं नान्दी । अथवा नन्दः (आनन्दः देवतायाः देवतानां वा) एव नान्दः । प्रज्ञादिभ्योऽण् डिड्ढाणञिति ङीप् । नान्दी । नन्दन्ति सामाजिकाः अस्याम्, नन्दयति सामाजिकान् इति वा नान्दी ।
—अश्वत्थामाचार्यः ("वेणीसंहार"-आवृत्तौ)

आमुखम्

(अ) नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैर्वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि वा ॥
उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवृत्तकावलगिते पञ्चाङ्गान्यामुखस्य तु ॥
....
सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः स कीर्तितः ॥
....
एषामन्यतमं श्लिष्टं योजयित्वार्थयुक्तिभिः ।
पात्रग्रन्थैरसंबाधं प्रकुर्यादामुखं ततः ॥

—नाट्यशास्त्रम् २०.३०,३१,३३,३५,३८

(आ) सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ॥
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ।
प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ॥
प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।

तत्र कथोद्घातः—

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥

—दशरूपकम् ३.७–१०

(इ) विदूषक-नटी-मार्षैः, प्रस्तुताक्षेपि भाषणम् ।
सूत्रधारस्य वक्रोक्ति-स्पष्टोक्तैर्यत् तदामुखम् ॥
वाक्यार्थ-समयाह्वानैर्भाणोक्तैः पात्रसङ्क्रमः ।

—नाट्यदर्पणम् ३.३–४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सूत्रधारः चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभाषासमावृतः ।
नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥
नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ।
नाट्यप्रयोग–निपुणो नानाशिल्पकलान्वितः ॥
छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ।
तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः ॥
अवधानप्रयोक्ता च योक्तॄणामुपदेशकः ।
एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ।

— मातृगुप्ताचार्यः

नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥
आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥
नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सबीजकम् ।
रङ्गदैवतपूजाकृत् सूत्रधार उदीरितः ॥
वर्तनीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते ॥

नाट्योक्तयः

(अ) दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरनिवेदनम् ॥
परोक्षान्तरितं वाक्यमाकाशवचनं तु तत् ।
तत्रोत्तरकृतैर्वाक्यैः संलापं संप्रयोजयेत् ॥
नानाकारणसंयुक्तैः काव्यभावसमुत्थितैः ।
हृदयस्थ–वचो यत्तु तदात्मगतमिष्यते ॥
सवितर्कं च तद् योज्यं प्रायशो नाटकादिषु ।
निगूढभावसंयुक्तमपवारितकं स्मृतम् ॥
कार्यवशादश्रवणं पार्श्वगतैर्यज्जनान्तिकं तत् स्यात् ।
हृदयस्थं सविकल्पं भावस्थं चात्मगतमेव ॥
इति गूढार्थयुक्तानि वचनानीह नाटके ।
जनान्तिकानि कर्णे तु तानि योज्यानि योक्तृभिः ॥
पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथ्यं तु कारणात् ।
कर्णप्रदेशे तद्वाच्यं मागात्तत्पुनरुक्तताम् ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः ।
जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितकं तथा ॥

—नाट्यशास्त्रम् २५.८६–९२,९४

(आ) नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते ॥

सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ।
सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥

द्विधान्यन्नाट्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् ॥

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

—दशरूपकम् १.६३–६७

(इ) प्रकाशं ज्ञाप्यमन्येषां, स्वगतं स्वहृदि स्थितम् ।
परावृत्य रहस्याख्याऽन्यस्मै तदपवारितम् ॥

त्रिपताकान्तरोऽन्येन, जल्पो यस्तज्जनान्तिकम् ।
आकाशोक्तिः स्वयं-प्रश्न-प्रत्युत्तरमपात्रकम् ॥

उक्तत्वाद् वक्ष्यमाणत्वाद्, भूयः कार्याद् यदुच्यते ।
तत् कर्णे श्रावयेद् येन, न याति पुनरुक्तताम् ॥

उक्तं पूर्वं वक्ष्यमाणं पुरः प्रकाश्यमानं, प्रयोजनवशाद् भूयोऽपि यद् वृत्तमुच्यते तत् पुनरुक्तताभयात् पात्रस्य कर्णे कविः श्रावयेत् । तथा च दृश्यते 'कर्णे एवमेव' ।

—नाट्यदर्पणम् १.१२–१३,१६ (सविवरणम्)

विष्कम्भकः मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः संक्षेपार्थः प्रवेशकवत् ॥

शुद्धः संकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
मध्यमपात्रः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यकृतः ॥

प्रवेशकः अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ।
संक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥

—नाट्यशास्त्रम् १८.५४–५५–५६

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ॥

—दशरूपकम् १.५९-६१

अङ्कानर्हस्य वृत्तस्य त्रिकालस्यानुरञ्जना ।
संक्षिप्य संस्कृतेनोक्तिः अङ्कादौ मध्यमैर्द्वमैः ॥

शुद्धो विष्कम्भकस्तत्र, संकीर्णो नीचमध्यमैः ।
अङ्कसंधायकः शक्यसंधानातीतकालवान् ॥

एवं प्रवेशको नीचैः, परार्थैः प्राकृतादिना ।
एतौ प्रभूतकार्यत्वात्, नाटकादिचतुष्टये ।

—नाट्यदर्पणम् १.२३-२५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं.	एवं पठितव्यम्
१	१९	तर्हि
३	१४	वधूटी
३	२३	द्यूतकाराः...दुर्गोदर०
४	३	द्यूतकारस्य
४	६	महापुरुषगर्हितो
४	१०	पञ्चत्व०
४	१५	कुलीनो०
५	२९	मां त्वरयित्वा
६	१४	पूएभि
६	२२	हं हो
७	३ (छाया)	आभरणानि
८	२४	० :खेन
९	१२	पुणो
१०	१७	स्वभवनम्
१०	२०	दीप०
१५	७	०निर्णयो
१५	१४	लीयकानि०
१८	१८	भवेनों
२०	१९	सौधं
२१	२	यतो
२१	४	समर्पितः
२२	३	वीक्षते
२३	४	कढिण
२७	१२	चन्द्रलेखा
२८	१९	परमधार्मिक०
२९	१९	०वैशसम्
३३	१२	हा निक्करुणे
३५	१९	भोदि
३७	२२	मकरन्दः
३९	३	तर्हि
४०	२०	प्रतिपद्यते
४०	२६	सिद्धायतनम्
४३	२ (छाया)	गन्धमूषिकां
४३	२ (छाया)	वैश्रवणेन
४४	८	शुष्यति यन्नैव
४४	६ (छाया)	तिस्रः
४७	५	कर्कश०
४७	२०	श्वशुर
४७	२१	वक्रोक्ति०
४८	२६	स्त्रीणां
४८	२ (छाया)	मर्तव्ये
४९	१५	कुसुम
५०	४	अवलम्बस्व
५१	७	निसर्गसिद्धा--
५१	२३	ल्लवसे
५२	१६	जीविकां
५२	२५	मृत्युकालः
५५	५	दुराग्रहेणाऽऽत्मनः
५५	२०	चित्राङ्गदं प्रति प्रतिकूला
५६	२४	तर्हि
५७	१५	प्रसाधनमपहस्तयति
५८	३	मर्मर०
५८	४	वह्नि०
५९	६	भवत्यां
५९	७	०मपगत०
५९	९	०गच्छन्नाम्बु०
५९	१८	शस्त्रे त्वयि
६२	२	वैश्रवणौ
६२	१ (छाया)	समाश्वसिहि समाश्वसिहि
६२	२३	मदनकटकं
६३	२८	(सविषादम्)
६४	१	अकुतोभयो
६४	२१	किं ते भूयः
६४	२६	स्वतन्त्रश्चिरं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org